

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.180>

<https://orcid.org/0000-0001-5138-2780>

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ LITERATŪROS IR TAUTOSAKOS INSTITUTAS

Kotryna
REKAŠIŪTĖ

Masonų draugijų įtaka lituanistiniam sąjūdžiui Prūsijoje XVIII–XX a. pr.

DAKTARO DISERTACIJA

Humanitariniai mokslai,
Filologija (H 004)

VILNIUS 2021

Daktaro disertacija rengta 2016–2020 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

Mokslinius tyrimus rėmė Lietuvos mokslo taryba.

Mokslinė vadovė:

Doc. dr. Žavinta Sidabraitė (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, humanitariniai mokslai, filologija, H 004).

<https://doi.org/10.15388/vu.thesis.180>
<https://orcid.org/0000-0001-5138-2780>

VILNIUS UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF LITHUANIAN LITERATURE AND FOLKLORE

Kotryna
REKAŠIŪTĖ

The Impact of the Masonic Society on the Lithuanian National Movement in Prussia: the 18th through the Early 20th Century

DOCTORAL DISSERTATION

Humanities,
Philology H 004

VILNIUS 2021

This dissertation was written between 2016 and 2020 at The Institute of Lithuanian Literature and Folklore. The research was supported by Research Council of Lithuania.

Academic supervisor:

Doc. Dr. Žavinta Sidabraitė (The Institute of Lithuanian Literature and Folklore, humanities, philology, H 004).

SANTRUMPŲ SĄRAŠAS

GStA PK – Prūsijos kultūros paveldo Slaptasis valstybinis archyvas Berlyne (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin)

LLD – *Lietuvių literatūros draugija* (vok. *Litauische literarische Gesellschaft*)

LLDP – *Lietuvių literatūros draugijos pranešimai* (vok. *Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft*)

RGVA – Rusijos valstybinis karinis archyvas Maskvoje (Российский государственный военный архив)

TURINYS

SANTRUMPŲ SAŖAŠAS	5
ĮVADAS	10
1. MASONAI KULTŪRINIAME RYTŲ PRŪSIJOS GYVENIME XVIII–XX A. PR.....	26
1. 1. Masonų vykdyta socialinė veikla	27
1. 2. Šviečiamoji kultūrinė masonų veikla	28
1. 2. 1. Masonai ir literatūra.....	29
1. 2. 2. Peteris von Bohlenas ir kiti masonams priklausę švietimo darbuotojai	32
1. 2. 3. Masonams priklausę ir lituanistinius veikalus spausdinę spaustuvininkai	40
1. 2. 4. Prūsijos ir Didžiojoje Lietuvoje veikę masonai	55
2. MARTYNAS LIUDVIKAS RĖZA IR HEINRICHAS THEODORAS VON SCHÖNAS: RYŠIAI SU MASONAIS	59
2. 1. Martynas Liudvikas Rėza – masonų draugijos narys.....	60
2. 1. 1. Masonų įtaka Rėzai.....	63
2. 1. 2. Rėza ir masoniški ryšiai.....	68
2. 1. 3. Rėzos leidybiniai ryšiai.....	72
2. 1. 4. Rėzos darbų sklaida	73
2. 1. 5. Rėzos lituanistinės veiklos atgarsiai Didžiojoje Lietuvoje	77
2. 2. Masono Heinricho Theodoro von Schöno indėlis į lietuvių kultūros plėtrą	80
2. 2. 1. Studijos Karaliaučiaus universitete.....	83
2. 2. 2. Kultūrinė politinė Schöno korespondencija.....	85
2. 2. 3. Schöno ryšiai su Karaliaučiaus mokslininkais ir vietos šviesuoliais.....	86
2. 2. 4. Schöno vykdyta krašto švietimo politika	88
2. 2. 5. Schöno socialinė ir švietėjiška veikla	94
3. TILŽĖ KAIP LITUANISTIKOS ŽIDINYS IR ČIA VEIKĘ MASONAI	98
3. 1. Lietuvių literatūros draugija.....	99
3. 1. 1. Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas	104
3. 1. 2. Christianas Bartschas.....	109
3. 1. 3. Franzas Siemeringas	114
3. 1. 4. Kristupas Kairys	117
3. 1. 5. Gotthilfas Wilhelmas Louisas Nastas	120
3. 1. 6. Ferdinandas Josephas Leopoldas Hoppė	122
3. 2. Tilžės švietimo įstaigos	125
IŠVADOS.....	133

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	138
PRIEDAS. MASONŲ DRAUGIJAI PRIKLAUSIUSIŲ IR SU LITUANISTIKA SUSIJUSIŲ ASMENŲ BIOGRAMOS	165

Paskelbti moksliniai straipsniai disertacijos tema:

1. „Kai kurie Martyno Liudviko Rėzos masoniškų ryšių aspektai ir lituanistinė veikla“, *Res Humanitariae* XXIV, 2018, 121–140, ISSN 1822-7708.
2. „Heinrichas Theodoras von Schönas: ryšiai su masonais“, *Archivum Lithuanicum* 21, 2019, 127–146, ISSN 1392-737X.

Mokslinėse konferencijose ir seminaruose skaityti pranešimai disertacijos tema:

1. „Important Prussian Lithuanian cultural figures in Prussian Masonic lodges and their masonic activities“, pranešimas tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „Edges of Freemasonry II: Lived Esotericism and the Western Modernity“, 2019 m. rugpjūčio mėn. 30–31 d., Tamperė (Suomijos Respublika).
2. „New Attitudes to Masonic relations and Prussian Lithuanian literature“, pranešimas tarptautinėje mokslinėje konferencijoje „International Conference on Research in Social Sciences and Humanities“, 2019 m. spalio mėn. 24–26 d., Frankfurtas prie Maino (Vokietijos Federacinė Respublika).
3. „Martynas Liudvikas Rėza: masoniškieji ryšiai ir lituanistinė veikla“, pranešimas 10-ajame nacionaliniame istorijos mokslo krypties doktorantų seminare, 2019 m. balandžio mėn. 25–26 d., Klaipėda.

Disertacijos tyrimo metu vykdytos mokslinės stažuotės:

1. Ernsto Moritzo Arndto universitetas, Baltistikos institutas (Ernst-Moritz-Arndt-Universität, Instituts für Baltistik), 2018 m. balandžio mėn. 1d. – 2018 m. birželio mėn. 30 d., Greifswaldas, (Vokietijos Federacinė Respublika).
2. Prūsijos kultūros paveldo slaptasis valstybės archyvas (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz), 2019 m. sausio mėn. 31 d. – 2019 m. kovo 31 d., Berlynas (Vokietijos Federacinė Respublika).
3. Rusijos valstybinis karinis archyvas (Российский государственный военный архив (РГВА), 2019 m. gegužės 12 d. – 2019 m. gegužės mėn. 27 d., Maskva (Rusijos Federacinė Respublika).

GINAMIEJI TEIGINIAI

1. Veikiami masoniškos ideologijos, laisvieji mūrininkai galėjo inspiruoti/prisidėti prie įvairių mokslinių iniciatyvų.
2. Masoniška priedermė, skatinusi švietimą, XIX a. įtraukė inteligentiją į su lituanistika ir švietimu susijusį darbą.
3. Masonų ložėse užmegzti naudingi ryšiai padėjo Martynui Liudvikui Rėzai vykdant su lituanistika susijusią veiklą.
4. Heinricho Theodoro von Schöno vykdyta veikla artimai susijusi su masonų ideologija.
5. Tankus masoniškų ryšių tinklas sudarė palankias sąlygas realizuoti su lietuvių raštijos ir literatūros raida susijusias kai kurių masonų iniciatyvas.

ĮVADAS

Apšvieta (vok. *Aufklärung*, angl. *Enlightenment*) buvo idėjinis ir kultūrinis reiškiny, kurio laiko ribos datuojamos apie XVII a. pab. – XVIII a.¹ Pagrindinės epochos idėjos buvo išlaisvinti žmones iš riboto jų mąstymo, padėti suvokti, jog proto galia yra valstybės gyvavimo pagrindas, jos varomoji jėga. Epochos ideologai aukštino žmogaus protą, siekė tobulinti ir šviesti visuomenę, skleidė prigimtinės žmonių laisvės ir lygybės, liaudies suverenumo idėjas. Apšvietos epochos idėjos labiausiai konkretizavosi švietimo visuotinumui ir jo reikšmės pabrėžimu.

Aptariama epocha sureikšmino kritinio mąstymo ir mokslo žinias, nuskaidrino žmonių protus naujomis išvalgomis ir mąstymu, sudarė terpę minties laisvei, išlaisvino švietimą ir mokslą iš dvasininkijos prieglobsčio ir juos supasaulietino. Laisvė, teisingumas, išmintis ir lygybė tapo esminėmis Apšvietos epochos dorybėmis. Švietimas ir mąstymas buvo pradėtas sieti ne tik su naujais išradimais, bet ir su ugdomąja veikla. Buvo suvokta, jog švietimas yra ne Bažnyčios, o valstybės pareiga.

Švietimo idėjos taip pat spartino tautinių literatūrų raidą. Švietėjai naujos kultūros pagrindu skelbė tautines kalbas, tautosaką, liaudies meną, žmogaus natūralų ryšį su gamta. Atsigręžę į trečiojo luomo gyvenimą, Apšvietos autoriai atrado liaudies kūrybą – ėmė ja domėtis, naudoti jos motyvus savo kūrinuose. Mokyklos ir literatūra tapo pagrindiniais aptariamose epochos „įrankiais“².

Po XVII a. revoliucijų ir karų, pamažu plintant Apšvietos epochos idėjoms, atsirado įvairių draugijų poreikis. Tokiu veržliu laikotarpiu, kaip Šviečiamąjio amžiaus sklaidos rezultatas, iškilo laisvoji mūrininkija, dar kitaip vadinamieji – masonai (vok. *Freimaurer*, angl. *Freemasons*). Masonais tapo inteligentija, iškilūs, išsimokslinę žmonės, galintys šviesti visuomenę ir prisidėti prie reformų, socialinės gerovės, visuomenės tobulinimo įgyvendinimo.

Vis dėlto ankstyvoji masonų istorija dėl slaptumo ir misticismo mažai žinoma. Istoriografijoje esama ne vienos masonų atsiradimo teorijos. Kai kurie tyrinėtojai teigia, jog masonų simboliai ir formos panašios į buvusių Senovės Egipto, Mino ar Graikų civilizacijų pasiekimus³, kiti tyrėjai laisvąją mūrininkiją sieja su Mitraizmu, Judaizmu, Saliamono asmenybe. Dauguma

¹ Israel 2013, 6. Didžiojoje Lietuvoje Apšvietos epochos pradžios riba laikoma XVIII a. II pusė, Vokietijoje – XVIII a. I pusė.

² Daija 2017, 21.

³ Leadbeater 1986, 50.

masonerijos tyrinėtojų laisvosios mūrininkijos ištakas sieja su XII–XIII a. Viduramžių epocha. Manoma, jog pirmieji laisvieji mūrininkai galėjo atsirasti iš Viduramžių katedrų statytojų, akmentašių gildijų. Jų amatui reikėjo specialių žinių ir įgūdžių, todėl keliaudami jie apsistodavo laikinoje bendrijose, gyvendavo namelyje – ložėje. Ankstyvaisiais Viduramžiais mūrininkų dirbtuvės, kuriose kartu dirbdavo gildijų broliai, turėjo net savus įstatus. Vokiškai kalbančiuose kraštuose tokios dirbtuvės buvo Kelne, Ciuriche, Vienoje, Berne, pagrindinė dirbtuvė – Strasbūre⁴. Naujiems nariams įstoti į tokią gildiją buvo sunku – vykdavo atskiras, balsų teise paremtas priėmimas, mokiniui būdavo aiškinamos amato paslaptys, kurių jis pasižadėdavo niekuomet neatskleisti. Mažėjant katedrų statybai, iš mūrininkų liko tik simbolinės ložės, perėmusios jų ritualus ir tradicijas⁵. Neigdami masonų kilmės teoriją iš Viduramžių akmentašių gildijų, kai kurie istorikai laisvuosius mūrininkus sieja ir su Tamplierių riterių ordinu, įkurtu 1119 m. po Pirmojo kryžiaus žygio⁶. Vis dėlto dauguma istorikų linkę teigti, jog akmentašiai, sukūrę savus ritualus, tradicijas, papročius, ceremonialą ir juo paremtą teisingo gyvenimo būdą, buvo šių laikų masonerijos pirmtakai. Šiuolaikinės laisvosios mūrininkijos pradžia siejama su 1717 m. birželio 24 d., kuomet keturios Londono ložės susijungė į Jungtinę didžiąją Anglijos ložę, išsirinko didįjį meistrą ir priėmė bendrą konstituciją, išleistą presbiterionų dvasininko Jameso Andersono (1679/1680–1739).

Savo ideologija laisvoji mūrininkija atitiko Apšvietos epochos deklaruotas idėjas. Masonai buvo dorovinio tobulėjimo, demokratijos, filantropijos, tolerancijos, tobulos visuomenės ir socialinio teisingumo šalininkai⁷. Įvardydami save kaip broliją, siekiančią tobulinti dorovę, jie akcentavo humanizmo idealus – toleranciją, lygybę ir laisvę, todėl šioms humanistinėms vertybėms visoje masonų veikloje skiriama itin daug dėmesio. Pažinimas ir sielos tobulinimas buvo viena iš svarbiausių masonų priedermių, todėl didelė reikšmė buvo teikiama dvasiniam imperatyvui. Masonams buvo itin svarbus nuolatinis asmens tobulėjimas, vertybių ugdyimas, humanistinių idealų akcentavimas, kiekvieno žmogaus vidinio pasaulio gerinimas. Taip pat daug dėmesio buvo skiriama švietimui – jo rėmimas buvo vienas iš svarbiausių masonų draugijos prioritetų ir filantropinių siekių.

⁴ Giese 2006, 26.

⁵ Mūrininkijos simbolika buvo perimta iš senųjų Viduramžių mūrininkų, kurių naudoti įrankiai (svambalas, kaltas, plaktukas, mentė, skriestuvai ir t.t.) simbolizavo kiekvieno žmogaus aktyvų darbą visuomenėje.

⁶ Robinson 1989, 305.

⁷ Bairašauskaitė 2005, 36.

XVIII–XIX a. dėl apeigų ir ritualų raidos laisvoji mūrininkija buvo susiskaldžiusi. Laikui bėgant, kito masonų ložių pobūdis, buvo sukurta įvairių mokymų. XVIII a. – XIX a. pr. kaip vienas svarbiausių etinių tikslų masonų ideologijoje buvo deklaruojamas individualios moralės išsiugdymas⁸, dėmesys skirtas ezoterikai. Nuo XIX a. vid. masonams, be kita ko, tapo svarbios ir tautiškumo idėjos, nacionalinis klausimas (ložėms priklausė nemaža dalis valdininkų, rūpintis valstybės gerovės klausimu ir kt.)⁹. Dėmesys kosmopolitizmo, tėvynės ir garbės, įstatymų bei tvarkos temoms buvo skirtas ir XIX a. vid. – XX a. pr. masonų ložėse sakytose kalbose¹⁰.

Masonų draugijos narius, dažniausiai kaip aukštojo išsilavinimo visuomenės sluoksnį, galima priskirti intelektualiniam elitui. Masonų draugijoje pagrindinis dalykas buvo bendravimo tarp skirtingų luomų tobulinimas – atsisakymas luomų apribojimų. Laisviesiems mūrininkams iš pradžių priklausė aukščiausio socialinio sluoksnio atstovai – pasaulietiniai ir dvasiniai aristokratai, tačiau vėliau, ložėse propaguojant demokratines idėjas, draugijos sudėtyje atsirado įvairių luomų žmonių – miestiečių, gydytojų, mokytojų ir kitų profesijų atstovų. Ložėse susitikdavo vyrai, kurie šiaip visuomenėje niekuomet nesusitiktų. Pavyzdžiui, XIX a. pr. Įsrutyje (vok. *Insterburg*) veikusios ložės *Po Prūsijos ereliu* (vok. *Zum preussischen Adler*) sąrašuose, šalia krašto tarėjų, kunigų, rektorių, leitenantų, buvo galima rasti vaistininkų, gydytojų, pirklių, spaustuvininkų, patarnautojų ar net kirpėjų¹¹.

Masonams ugdant bendruomeniškumą, mezgėsi ir stiprėjo tarpusavio ryšių tinklas. Masonų draugijos narius jungė „pasaulio brolių grandinė“. Jie skatino bičiulystę ir brolystę. Laisvųjų mūrininkų konstitucijoje teigiama, jog mūrininkystė yra „<...> priemonė sukurti tikrą draugystę tarp žmonių, kurie kitaip liktų visada nutolę“¹², o kiekvienam mūrininkui yra svarbu „<...> puoselėti brolišką meilę – šios senosios Brolijos pamatą ir vainiką, cementą ir didybę, vengti visų vaidų ir kivirčų, šmeižto ir apkalbų, ir kitiems neleisti šmeižti dorą Brolio, bet ginti jo vardą ir teikti jam visas paslaugas, kiek tai pritinka jūsų garbei ir saugumui <...>“¹³.

Tam, kad kiekvienas masonų narys lavindamasis tobulėtų ir susipažintų su nematerialaus pasaulio suvokimu, XVIII a. Anglijoje susiformavo trijų pirmųjų laipsnių – I – mokinio (vok. *Lehrling*), II – pameistro (vok. *Geselle*), III – meistro (vok. *Meister*) sistema. Literatūroje ji

⁸ Hammacher 2016, 90.

⁹ Reinalter 2016, 26.

¹⁰ Hammacher 2016, 88.

¹¹ ZPA 63r–64v.

¹² LMK 52.

¹³ LMK 58.

yra vadinama angliškuoju masonų ritualu, simbolinėmis arba šv. Jono ložėmis. Vėliau šią sistemą imta plėsti – buvo sukurti aukštesnieji laisvosios mūrininkijos laipsniai, kurie plėtojo pirmų trijų laipsnių simboliką. Pasaulyje yra žinoma daugybė masoniškų sistemų, kurias sudaro 3, 7, 10, 33, 99 laipsniai¹⁴. Masonų laipsniai buvo skirti asmens dvasiniam tobulėjimui, savęs pažinimui. Įgydamas vis aukštesnį laipsnį, masonas buvo mokomas laisvosios mūrininkijos moralinių tiesų, simbolių prasmės. Laipsniai simboliškai ženklino įveiktus masonų mokymo etapus.

Masoniškų ložių veikla ir darbai buvo kontroliuojami renkamu ložės pareigūnų – meistro (vok. *Logenmeister*), pavaduojančio meistro (vok. *Abgeordnete Meister*), prižiūrėtojų (vok. *Erster* ir *Zweiter Aufseher*), apeigų meistro (vok. *Zeremonienmeister*), kalbėtojo (vok. *Redner*), archyvaro (vok. *Archivar*), sekretoriaus (vok. *Sekretär*) ir kitų. Ložės meistras ir jo pavaduotojas vadovavo ložės darbams, išdėtininkas tvarkė ložės finansinius reikalus, archyvaras ir sekretorius buvo atsakingi už dokumentų saugojimą bei raštvedybą. Vertėtų atkreipti dėmesį, jog viena iš svarbiausių pareigybių ložėje buvo kalbėtojas. Jis skaitė pranešimus, aiškino mūrininkijos esmę, masonų pareigas, masonų harmonijos sampratą ir kilnius tikslus:

Kalbėtojas yra {ložės} kunigas. Kiekviename tokiaame mūrininkų {ložės} mokinių susirinkime savo pranešimu jis stengiasi ugdyti brolių {užduoties} dvasią ir jiems perteikti {užduoties} kilnumą, jų pareigų didybę, ir būtinybę bei iš čia kylančią {taurią} visumos harmoniją¹⁵.

Kalbėtojo pareigos jau savaime rodė mokslinį interesą. Draugijoje kalbėtojas turėjo žodžio teisę, prisidėjo prie ložės narių savišvietos, informacijos įvairiomis temomis sklaidos.

Simboliai laisvojoje mūrininkijoje taip pat atliko svarbią reikšmę. Dvasinis ir dorovinis masonų tobulėjimas buvo išreiškiamas ritualinio darbo metu per simbolius ir alegorijas. Naudodamiesi simboliais, masonai savo

¹⁴ Laipsniai yra masonų tobulėjimo pakopos, kurios pasiekiamos ritualiniu būdu. Masonerijos kontekste darbo forma taip pat dažnai įvardijama ritualo terminu. Ritualas – ložėse vartojami simboliniai žodžiai, veiksmai.

¹⁵ „Der Redner ist der Priester der {Loge}. Bey einer je[ie]den maurerischen Versammlung der Lehrlings {Loge} sucht er die Bbr. durch seinen Vortrag zum Geist des {Auftrag}s zu bilden, und ihnen die Hoheit des {Auftrag}s, die Grösse und Not[h]wendigkeit ihrer Pflichten, und die hieraus entstehende {edle} Harmonie des Ganzen auseinander zu setzen“. Žr.: IBR 99r. Skaitant rankraščius vadovautasi šiomis transkripcijos taisyklėmis: riestiniuose skliausteliuose nurodoma numanoma raidė (arba žodis), laužtiniuose – korektūra. Už pagalbą šifruojant kai kuriuos tekstus esu dėkinga Dariui Barasai.

mintis perteikė unikalia kalba – ja užkodavo savas idėjas. Paulo Naudono teigimu, „ši universalioji tradicinė pramžių kalba, nepaisant skiriančių laiko ir erdvės ribų, leidžia nustatyti tiesioginius ženkle ir idėjos sąryšius. Simbolių plastiškumas sujungia visus dvasinius minties evoliucijos aspektus ir padeda įveikti kalbos nepaslankumą, kai reikia visapusiškai išreikšti objekto esmę. <...> Dėl šios priežasties yra labai sunku į kasdienę kalbą išversti masonų simbolius, neiškraipant jų prasmės ir vertės”¹⁶. Masonai turėjo net savo abėcėlę, todėl kai kuriuos savo raštus ir sąvokas užšifruodavo ne tik simboliais, bet ir savo sukurtais rašto ženklais. Grafinius simbolius turėjo ir kai kurios masoniškos pareigos: ložės meistras (vok. *Meister von Stuhl*) buvo žymimas grafemomis – M·v·St·, brolis (vok. *Bruder*) – Br·, masonai – Fr·M· ir t.t.

Nuo laisvosios mūrininkijos susikūrimo pradžios masonai susidūrė su įtarimais, nepasitikėjimu, persekiojimais. Slapta laisvųjų mūrininkų draugija formavosi mistikos pagrindu, todėl visuomenėje masonai buvo vertinami kontroversiškai: netrūko pašėpiančių masonų pavadinimų, jie buvo prilyginami beddieviams ir laisvamaniams, o laisvamanybė buvo suvokiama kaip ateizmas, besidangstantis mokslo pavadinimu. Pavyzdžiui, 1776 m. Klaipėdoje įkurta masonų ložė *Memphis* ilgą laiką vietinių gyventojų net buvo vadinama „velnio namais”¹⁷. Prūsijos Lietuvos tautosakoje masonai taip pat buvo vadinami budavonininkais (nuo žodžio mūrininkas) ir freimeriais (nuo vokiško žodžio *Freimaurer*). Jono Basanavičiaus (1851–1927) surinktame lietuvių tautosakos rinkinyje aptinkama sakmių susijusių su masonais Prūsijos Lietuvoje. Dažniausiai masonai buvo siejami su dvasiomis ir vaidenimusi. Pvz., vienoje iš sakmių teigiama, jog „Meškių pons ėšas budavoninks ir todėli dvasėje tankei pasirodąs”. Kitoje sakmėje rašoma, jog tie, kas priklauso masonų draugijai, numirę vaidenasi: „Pilkalnio pav., nekurį Jonaičių budavoninką Viliunų sklepe palaidojus, matydavę baltą šunyti tarp moterų suolu bažnyčioje belandžojantį”. Liaudyje taip pat buvo manoma, jog tie, kas priklauso masonams, negali būti tinkamai palaidoti: „Ketą kartą bovo vėns „freimeres”, tas bovo jau numeręs ir jo kunas ne galėjo į žemę pakastas butė <...>” ir kt.¹⁸

Nuo XVIII a. tarp laisvųjų mūrininkų ir Romos Katalikų Bažnyčios buvo didelis atotrūkis. Dėl laisviesiems mūrininkams būdingo elitarizmo,

¹⁶ Naudon 2005, 140.

¹⁷ Elertienė 1994, 28.

¹⁸ Daugiau sakmių apie masonus žr.: Basanavičius 1928, 171, 270–275, 278. Apie laisvųjų mūrininkų vaizdinius lietuvių tautosakoje taip pat žr.: Racėnaitė 2012, 225–236.

popiežius, žemiškasis valstybės ir dvasinis Bažnyčios vadovas, į juos žiūrėjo su nepasitikėjimu. 1738 m. pasirodė pirmoji popiežiaus Klemenso XII (1652–1740) bulė pasmerkusi ir prakeikusi masonybę. Dėl masoniškų paslapčių ir apeiginių priesaikų masonus popiežius kaltino erezija. Buvo teigiama, jog masonų principai nesuderinami su Bažnyčios mokymu. Panašiai manė ir vėlesni popiežiai – Benediktas XIV (1675–1758), Pijus VII (1742–1823), Leonas XII (1760–1829), Pijus VIII (1761–1830), Grigalius XVI (1765–1846), Pijus IX (1792–1878), Leonas XIII (1810–1903), išleidę daugiau kaip 400 oficialių pranešimų ir 17 bulių, smerkiančių ir griežtai pasisakančių prieš masonų draugiją¹⁹. XIX a. pabaigoje popiežiaus Leono XIII išleistoje enciklikoje *Humanum Genus* masonai buvo prilyginti bjauriam marui, „<...> kuris įlindęs šliaužioja valstybės gyslomis“²⁰. Minėtas popiežius teigė, jog laisvieji mūrininkai „<...> dangstosi dažnai rašytojų, mokslininkų skraiste, kaipo mokslo ir apšvietos nešėjai. Jie kalba apie savo uolumą ir pastangas nešti kultūrą, dedasi vargšų draugais ir skelbia, kad vienas iš didžiausių jų troškimų ir tikslų yra kelti liaudies gyvenimo lygį <...>“, bet „<...> susijungę krūvon nedorom sutartim ir slaptais pasitarimais, padeda vienas kitam ir padrašina vieni kitus blogiems darbams“²¹. Vienintelis masonų tikslas, pasak popiežiaus – Romos Katalikų bažnyčios naikinimas. Bažnyčia laikėsi pozicijos, jog propaguoti religinę toleranciją, masonai sudaro sąlygas erezijos plitimui, o vienintelė tikra religija – katalikų. Laisvųjų mūrininkų paslaptinumumas esą kelia grėsmę naujiems masonų draugijos nariams, kurie net patys to nežinodami gali būti tarsi „įrankiai“, padedantys įgyvendinti slaptas masonų strategijas²². Tai, ką Romos Katalikų Bažnyčia vadino „nesuderinamu“, masonai laikė visiškai „suderinamu“ – būti krikščioniu ir laisvuju mūrininku²³. Masonams parengtos konstitucijos nuostatos pripažino laisvę išpažinti įvairias religijas: „<...> nes mes, kaip Mūrininkai, išpažįstame tik aukščiau minėtąją visuotinę religiją, be to, mes priklausome visoms tautoms, tarmėms, giminėms bei kalboms ir esame nusistatę prieš visokį politikavimą, nes tai niekada neprisidėjo ir neprisidės prie Ložės gerovės“²⁴. Kitokio požiūrio nei Romos Katalikų Bažnyčia, laikėsi protestantai. Evangelikų liuteronų Bažnyčia neprieštaravo tikinčiųjų narystei laisvojoje mūrininkijoje. Daugelis protestantų, Apšvietos sekėjų, priklausė masonų

¹⁹ Appel, Oberheide 2008, 60.

²⁰ PLE 25.

²¹ PLE 13, 29.

²² Naudon 2005, 104.

²³ Appel, Oberheide 2008, 59–60.

²⁴ LMK 56.

ložėms²⁵. Masonų draugijos narių religinė tapatybė ložėse buvo įvairi, tačiau vokiškoms ložėms daugiausia priklausė evangelikų liuteronų tikėjimo išpažintojai²⁶. Religinė masonų tolerancija nereiškę religinio abejingumo. Nuo pat draugijos susikūrimo pradžios masonai buvo raginami laikytis asmeninių įsitikinimų, o viena iš narystės draugijoje sąlygų buvo tikėjimas Aukščiausiaja Būtybe²⁷. Masonai buvo raginami laikytis savo religijos mokymo, todėl ložėse buvo draudžiamos diskusijos dėl tikybos. Masonų konstitucijos autorius taip pat buvo bažnytinės bendruomenės narys, dvasininkas, presbiterijonų pastorius – Jamesas Andersonas²⁸.

Tam, kad geriau suprastume lituanistinės veiklos Rytų Prūsijoje priežastis ir pobūdį, reikėtų trumpai aptarti Rytų Prūsijos, Prūsijos Lietuvos istorinį kontekstą ir pristatyti darbe naudojamas teritorines sąvokas.

Nuo kryžiuočių laikų Prūsija buvo vadinamas baltų gyvenamas regionas tarp Vyslos ir Nemuno žemupių. Prūsų gentims priklausė to krašto pietvakariai, o lietuviams – šiaurrytinė dalis. Istorijos eigoje Prūsijos terminas plėtėsi. Juo buvo vadinamas Prūsijos ir Brandenburgo kunigaikštysčių junginys, vėliau tapęs monarchija²⁹. Po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo (1795), Prūsijai atitekusios žemės į vakarus nuo Vyslos buvo pavadintos Vakarų Prūsija (vok. *Westpreussen*), o senoji teritorija (tarp Vyslos ir Nemuno) – Rytų Prūsija (vok. *Ostpreussen*). Pastarasis terminas vartotinas kalbant apie pirmąją senąją Prūsiją. Rytų Prūsijos administracinis ir kultūrinis centras buvo Karaliaučius (vok. *Königsberg*). Kompaktiškai lietuvių gyvenama šiaurrytinė teritorijos dalis – Gumbinės (vok. *Gumbinnen*), Įsruties, Labguvos (vok. *Labiau*), Ragainės (vok. *Ragnit*), Tilžės (vok. *Tilsit*), Klaipėdos apskritys, įėjusios į vėlesnę administracinę Gumbinės apygardą – oficialiai buvo vadinama Lietuvos provincija (vok. *Provinz Litauen*), Prūsų (arba Prūsijos) Lietuva (vok. *Preussisch Litauen*), o vietos gyventojų – Mažąja Lietuva (vok. *Klein Litauen*). Darbe pasirinktas naudoti Prūsijos

²⁵ Reinalter 1989, 12.

²⁶ 1779 m. ir 1787 m. Rygos masonų ložės *Po kalaviju* (vok. *Zum Schwerdt*) narių sąrašuose prie laisvojo mūrininko duomenų (amžiaus, laipsnio, gyvenamos vietos ir pan.) buvo nurodoma ir jo išpažįstama religija. Minėtos ložės sąrašuose buvo rastas žinomas knygininkas, reformatas – Johannas Friedrichas Hartknochas (*Johann Friedrich Hartknoch*, 1740–1789). ZS¹ 30r; ZS² 40v.

²⁷ Aukščiausios Būtybės vardas, Ją apreiškęs šventraštis ir Jos garbinimo būdas – kiekvieno masono asmeninis reikalas.

²⁸ Vienas iš simbolių – trikampis, delta, trys taškai. Jis savo trimis formomis apeliuoja į Švenčiausiąją Trejybę. Nuo seniausių laikų laisvųjų mūrininkų judėjimas buvo siejamas su apaštalu Jonu, o trijų pirmųjų laipsnių ložės yra vadinamos Šventojo Jono ložėmis. Naudon 2005, 114.

²⁹ Gineitis 1995, 8–9.

Lietuvos terminas. Lietuviškas teritorinis kompaktas nesiekė Karaliaučiaus, todėl kalbant apie jį kaip apie kultūros centrą, vartotinas Rytų Prūsijos terminas, o Prūsijos Lietuva vadinama Gumbinės apygarda³⁰.

Svarbu paminėti, jog Prūsijos Lietuva, kaip multikultūrinis paribio regionas, traktuotinas ne kaip administracinis ar politinis vienetas, o kaip etnografinė teritorija šiaurės rytinėje Prūsijos dalyje, kurioje iki XVI a. susidarė etnografinė lietuvininkų grupė. Silva Pocytė pažymi, jog lietuvininkai jautėsi esą vokiškos aplinkos žmonės, tačiau tautine prasme save suvokė kaip atskirą grupę, kurios pagrindinis identifikavimo simbolis tapo lietuvių kalba ir etninė kultūra (tautosaka, papročiai)³¹. Politiškai Prūsijos Lietuvos lietuviai priklausė vokiškoms valstybėms – Prūsijos, o nuo 1871 m. Vokietijos imperijai.

1525 m. paskutinis Vokiečių ordino magistras Albrechtas Brandenburgietis (*Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, 1490–1568) teokratinę Vokiečių ordino valstybę reorganizavo į pasaulietinę Prūsijos kunigaikštystę, pats tapo herzogu. Prūsija tapo pirmąja protestantiška pasaulietine valstybe Europoje. Pasibaigus pirmojo valdovo, herzogo Albrechto vyriškajai linijai, sostą paveldėjo Hohenzollernų dinastija.

1701 m. vietoje Prūsijos kunigaikštystės Brandenburgo kurfiurstas Frydrichas III (*Friedrich III*, 1657–1713) įkūrė Prūsijos karalystę ir pats tapo Prūsijos karaliumi Frydrichu I (*Friedrich I*). Diplomatinė valstybės strategija tapo politinė rėmimosi prūsais linkmė. Veikė vadinamasis kraštietiškas (regioninis arba prūsiškasis) patriotizmas³². Rytų Prūsijos inteligentija savo savitumą ir išskirtinumą siekė pagrįsti remdamasi vietinių gyventojų elemento sukurtu kalbiniu ar kultūriniu palikimu. Vasilijus Safronovas pažymi, jog prūsiškojo patriotizmo raiškos pagrindu tapo pavieniai „senprūsiškos“ praeities elementai, suvokimas, jog senoji Prūsija (vok. *Alt-Preussen*) davė vardą visai valstybei. Kadangi senieji prūsai buvo laikomi išmirusiais, savęs įvardijimas lietuviu reiškė tapatinimąsi su kalbiniu ir kultūriniu požiūriu artimiausiais „prūsų giminaičiais“ – seniausiais autochtoniniais Prūsijos gyventojais. Sieti savo kilmę su Lietuva, reiškė identifikuotis su Prūsijos, kaip senųjų prūsų žemės, kilmės mitu. Būti lietuviu reiškė tą patį, ką būti prūsu (prūsiškojo patriotizmo šalininku)³³. Tai buvo tautinis ir kultūrinis reiškinys, siejęs su senųjų prūsų etniniu savitumu. Regioninį (prūsiškąjį) patriotizmą taip pat stiprino įvaizdis, jog Rytų ir Vakarų Prūsija buvo garsių intelektualų

³⁰ Gineitis 1995, 9.

³¹ Pocytė 2002, 7–8.

³² Daugiau apie prūsiškąjį patriotizmą žr.: Gineitis 1995, Safronovas 2011.

³³ Safronovas 2015, 55–56.

(Simono Dacho (1605–1659), Immanuelio Kanto (1724–1804), Johano Gotfrydo Herderio (*Johann Gottfried Herder*, 1744–1803) ir kt.) gimimo ir veiklos vieta³⁴.

Įsivyravusi krašto gyvenime, politinė rėmimosi prūsais linkmė tapo palanki patriotinėms Rytų Prūsijos šviesuomenės aspiracijoms, teigiamai veikė provincijos kultūros ir raštijos raidą. Monarchijos dėmesį traukusi politiniu, ekonominiu atžvilgiais, Rytų Prūsija susilaukė nemažų poslinkių švietimo srityje. 1723 m. prie Karaliaučiaus universiteto Frydricho Vilhelmo I (*Friedrich Wilhelm I*, 1688–1740) iniciatyva buvo įsteigtas Lietuvių kalbos seminaras, kuriame galėjo tobulintis ir tie studentai, kurie šią kalbą laikė savo gimtąja. Iki Frydricho Vilhelmo I viešpatavimo pabaigos (1740) Rytų Prūsijoje buvo pastatyta apie 1000 naujų pradinių mokyklų, iš kurių apie 300 lietuviškose apskrityse. Taip buvo sudaromos sąlygos vėlesniam privalomam liaudies švietimui³⁵. Leono Gineičio teigimu, prūsiškosios politinės strategijos impulsas XVIII a. pr. sukėlė žymų literatūrinį, taip pat ir patriotinį Prūsijos Lietuvos šviesuomenės aktyvumą, lituanistinio sąjūdžio užuomazgas³⁶. Kartu su prūsiškosios politinės linkmės sukelta lietuviškų raštų banga bei liaudies švietimo plitimu išliko aktuali ir pati lietuvių kalba, kaip literatūrinės raiškos priemonė.

Aktyvus Rytų Prūsijos provincijos inteligentijos tapatinimasis su Lietuvos regionu vyko iki XIX a. vid. Jo tęstinumui įtaką darė senprūsiškas patriotizmas ir vokiečių nacionalizmo idėjų poveikis. XIX a. pr. tapatinimasis su Lietuva reiškė senprūsiškąjį patriotizmą, o XIX a. vid. jis jau buvo suprantamas kaip orientavimasis į atsilikusią ir mirštančią kultūrą³⁷.

XIX a. pasižymėjo svarbių istorinių įvykių gausa (panaikinama baudžiava (1807), šalinami luominiai apribojimai verstis prekyba, amatais, įsigyti žemės, intensyvėjo kultūrinis gyvenimas ir kt.) ir nacionalizmo idėjų formavimuisi bei sklaidai. Įvairūs monarchijos politinio ir visuomeninio gyvenimo kitimai sudėtingai veikė kultūrinę Rytų Prūsijos atmosferą³⁸.

1871 m. susikūrė vieninga Vokietijos imperija (anksčiau egzistavusių valstybių junginys), išsilaikiusi iki I-ojo pasaulinio karo. Vadovaujant kancleriui Ottui Eduardui Leopoldui von Bismarckui (1815–1898) buvo sukurtas Vokietijos reichas, vykdyta nacionalizmo politika, kulturkampf (vok. *Kulturkampf*) – kova už reicho vienybę vokiečių kalbos ir kultūros pagrindu. Valdančiuose sluoksniuose stiprėjo nuomonė, jog nacionalinių

³⁴ Safronovas 2011, 44.

³⁵ Gineitis 1995, 61.

³⁶ Gineitis 1995, 59.

³⁷ Safronovas 2015, 59.

³⁸ Gineitis 1995, 110.

mažumų poreikiai nesiderina su vokiečių vienybės idėja, manyta, jog kalbų įvairovė sudaro kliūtį mokslo ir švietimo pažangai. Savo pagrindiniu politinės veiklos tikslu reicho kancleris kėlė vieningos tautinės valstybės sukūrimą (viena valstybė, viena tauta ir viena kalba)³⁹. Tam tikslui turėjo būti panaudota visa švietimo sistema. Tai reiškė, jog lietuvių kalbą buvo stengiamasi išstumti iš viešosios erdvės, o visus Rytų Prūsijos lietuvius germanizuoti. Didžiausią lietuvininkų nepasitenkinimą sukėlė tai, jog vokiškai turėjo būti dėstomos ir tikybos pamokos. Imperinė reicho strategija buvo nukreipta į nevokiečių tautybių asimiliaciją. Buvo leidžiami įvairūs potvarkiai, įsakymai, reikalavę mokyti vien vokiečių kalba. 1876 m. vokiečių kalba buvo paskelbta vienintele valstybine kalba. Reaguodami į tai, Rytų Prūsijos lietuviai rašė ir siuntė peticijas, tačiau sulaukdavo tik nevykdomų pažadų. Pagrindinis lietuvininkų išlikimo garantas buvo lietuvių kalba, kuri daugiausia laikėsi bažnytinėje praktikoje, pietistų susirinkimuose.

Vokietijos imperijos vykdyta germanizavimo politika, kuri buvo nukreipta prieš tautines mažumas, inspiravo lietuvininkų kultūrinį sąjūdį dėl gimtosios kalbos išsaugojimo⁴⁰. XIX a. Prūsijos Lietuvoje buvo įsitvirtinusi nuomonė, jog neišvengiamai išnyks lietuvių tauta, todėl buvo būtina fiksuoti įvairias lietuvių kultūros apraiškas. Dėl Prūsijos Lietuvoje vykdomos germanizavimo politikos lietuvių kalba ir jos išlikimas tapo itin aktualus.

Mokslinė problema. Priklausymas masonų draugijai, jų puoselėta ideologija veikė, tam tikrais atvejais netgi lėmė, lituanistinės veiklos pobūdį ir apimtį nuo pat jos suklestėjimo XVIII a., iki XX a. pr. Vykdamas tyrimą buvo aiškinamasi kaip masonų ideologija skverbėsi ir veikė lituanistines kultūros darbuotojų aspiracijas ir kiek masoniškai ryšiai padėjo tas aspiracijas realizuoti.

Tyrimo tikslas – ištirti galimas masonų draugijos sąsajas ir ryšius su lituanistine veikla XVIII a. – XX a. pirmoje pusėje Prūsijoje. Siekiant tikslo iškelti tokie **uždaviniai**:

- 1) išanalizuoti masonų ideologijos skverbimą ir laisvųjų mūrininkų sąsajas su kultūriniu Prūsijos gyvenimu;
- 2) ištirti Martyno Liudviko Rėzos (*Martin Ludwig Rhesa*, 1776–1840) ir Heinricho Theodoro von Schöno⁴¹ (1773–1856) ryšius su laisvųjų mūrininkų draugija ir jų lituanistine veikla;
- 3) aptarti Tilžėje dirbusius ar veikusius masonus ir jų ryšį su lituanistika.

³⁹ Pocyte 2002, 35.

⁴⁰ Pocyte 2002, 263.

⁴¹ Kai kuriuose dokumentuose (pvz. masonų narių sąrašuose ar oficialiuose raštuose) ir istoriografijoje minėtas asmuo įvardijamas Schoen arba Schön asmenvardžiu. Tekste bus naudojamas asmenvardis Schönas.

Darbo naujumas ir aktualumas. Masonų draugija, ypač aktyviai ir reikšmingai įsijungusi į socialinę kultūrinę veiklą Europoje XVIII amžiuje, išliko įtakinga iki pat šių dienų. Natūralu, kad tiek pasaulyje, tiek Lietuvoje stebimas vis augantis susidomėjimas masonizmo istorijos, masonų ideologijos, jų kultūrinės veiklos tyrimais. Nežiūrint įvairių sričių mokslininkų vis nurodomo reikšmingo masonų ideologijos poveikio lietuvių kultūros raidai, Prūsijos Lietuvos literatūros istorijos požiūriu ši tema sistemingai netirta.

Disertacijos tyrime pirmą kartą tyrinėti masonų draugijos ryšiai su lituanistika, jų skleistos ideologijos poveikis lituanistinės veiklos raidai ir plėtotei XVIII–XX a. pr. Rytų Prūsijoje. Visa tai rodo disertacijos tyrimo svarbumą, aktualumą ir naujumą. Atliktas disertacijos tyrimas ir jo rezultatai naudingi tyrinėjant Prūsijos Lietuvos kultūros istoriją.

Disertacijos tyrimo svarbiausias **objektas** – lituanistinė (kultūrinė, šviečiamoji, raštų rengimo, spaudos, palaikomoji) masonų veikla Rytų Prūsijoje, tad tyrimas taip pat susijęs su vokiečių kultūros kontekstais, o turint mintyje tai, jog masonizmas tiriamuoju laikotarpiu buvo bendraeuropinis reiškinys, atskleista tema integruoja lituanistinę veiklą į Europos kultūros paradigmą.

Disertacinio darbo struktūra. Disertacinį darbą sudaro įvadas ir trys skyriai, suskirstyti poskyriais. Darbo pabaigoje pateikiamos išvados, kuriose trumpai aptariami darbo rezultatai, pateikiamas šaltinių bei literatūros, kuria naudotasi, sąrašas, taip pat priedas – su lituanistika susijusių ir masonų draugijai priklausiusių asmenų biogramos.

Disertacijos tyrimo metodai. Masonų draugija – tarpdisciplininių mokslų tyrinėjimo objektas, dominantis istorikus, kultūrologus, filosofus, menotyrininkus ir kitų sričių atstovus. Tyrimo pobūdis reikalauja derinti istorijos ir literatūros mokslų metodus. Skaitant ir tiriant tekstus, bandant suprasti tikrąsias jų reikšmes, naudojami atidžiojo skaitymo ir istorinis-aprašomasis metodai. Interpretaciniu metodu remiamasi analizuojant priklausymo draugijai ir ryšių su lituanistika sąsajas. Tiriant pirminius rašytinius šaltinius, naudojamas šaltiniotyros metodas.

Nustatant vieno ar kito lietuvių kultūros ir raštijos darbuotojo ryšius, renkant duomenis apie jo aplinką, taikytas prozopografinis metodas. Prozopografija, kaip istorinių tyrimų metodas, Europoje pradėtas taikyti XX a. septintajame dešimtmetyje (1971). Jo pagrindėjas – britų istorikas Lawrencas Stonas (1919–1999). Prozopografija taip pat galima vadinti kolektyvinių biografijų tyrimą⁴². Prancūzų sociologas ir filosofas Pierreas

⁴² Stone 1971, 46.

Bourdieuas (1930–2002) prozopografijos metodą traktavo kaip asmenybių, priklausančių tai pačiai grupei ar tyrimo laukui, tyrimą, kuris remiasi įvairiais duomenimis apie asmenis (kilmė, išsilavinimas, pozicija tam tikrai sričiai svarbiais klausimais ir pan.). Pasak Bourdieuo taikant šį metodą, kiek įmanoma tyrime, svarbu surinkti tuos pačius duomenis apie asmenis, o svarbiausia tyrimo ašimi tampa ne pavieniai asmenys, o bendras fono tyrimas⁴³. Prozopografijos metodas padeda rinkti ir sisteminti faktus, susijusius su asmenimis, esančiais tos pačios grupės dalimi. Taikant šį metodą, skirtingų biografijų analizės dėka gali būti rekonstruojami tam tikri asmenų ryšiai⁴⁴. Metodas naudojamas tiriant socialinę inteligentijos istoriją⁴⁵. Remiantis priklausymo masonų draugijai ir ryšių su lituanistika kriterijumi, buvo atrinkta tiriamų asmenų grupė ir darbo pabaigoje pateiktos trumpos jų biogramos (žr. Priedą). Atidžiai išanalizavus skirtingų asmenų biografijos duomenis, buvo galima rekonstruoti tam tikrus juos siejančius ryšius, susijusius su lituanistika ir galimai prisidėjusius prie jos plėtotės. Kaip ir įprasta prozopografiniam tyrimo metodui, darbe naudotasi įvairiais žinytais, enciklopedijomis, kuriuose tikslinti su masonų draugija ir lituanistika susiję duomenys.

Istoriografijos ir šaltinių apžvalga. Masonerijos tyrimai prasidėjo XX a. pradžioje. Pirmieji masonų organizacija susidomėjo anglų, amerikiečių, vokiečių, prancūzų mokslininkai, tačiau į jų akiratį tyrimai, susiję su lietuviškąja masonerija, nepateko. Lietuviškos masonerijos problemą palietė lenkiška istoriografija, tačiau lenkiškų ložių kontekste, o Prūsijos masonų istoriją tyrinėjantys autoriai daugiausia dėmesio skyrė Vokietijos ložių veiklai. Prūsijos Lietuvos kultūra ir masonų draugijos sąsajos dažnai lieka tyrėjų akiračio nuošalėje.

Masonų archyvalijų paveldas dar yra iki galo nepažintas ir neištirtas. Garsių asmenų priklausymas masonų ložėms yra slepiamas amžių rūko, neišlikusių ar sunaikintų dokumentų. Apie masonų draugijos sąsajas su lituanistika lietuvių istoriografijoje užsimenama, tačiau išsamiau jos iki šiol nebuvo aptartos.

Tyrimas pareikalavo gausios ir įvairios šaltinių bazės. Reikalingi duomenys buvo surinkti iš įvairių, vienas kitą papildančių šaltinių. Daug pastangų reikalavusios duomenų paieškos Lietuvos ir užsienio archyvuose bei bibliotekose rezultatyvios buvo ne visuomet. Masonų tematika dėl slaptos, mistifikuotos draugijos veiklos tyrėjui nėra dėkinga. Ištirti masonų įtaką ir

⁴³ Broady [žiūrėta 2020 06 20].

⁴⁴ Heil [žiūrėta 2020 06 20].

⁴⁵ Petrauskas 2003; Pangonytė 2019 ir kt.

ypatingai jų ryšius su lituanistika XVIII – XX a. pr. Prūsijoje – gana keblu. Stokojama dokumentinio paveldo, dalis šaltinių neišlikę arba yra privačių kolekcininkų rankose. Nedidelį išlikusių archyvinių šaltinių informatyvumą taip pat lėmė ir masonų draugijos slaptumas. Vis dėlto sunku apžvelgti visus tyrimo metu naudotus šaltinius, todėl apsiribojama tik svarbesniais darbais ir publikacijomis.

Masonai sukauė vertingą rankraščių rinkinį, kuriuo šiandien gali remtis įvairių sričių tyrėjai (kultūrologai, istorikai ir kt.). Lietuvos atminties institucijose (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekos Rankraščių skyriuje (F–228), Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje (F–72, F–4 ir kt.), Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyriuje (F–103)) saugoma su masonų veikla Prūsijoje susijusi medžiaga nėra gausi ir informatyvi. Atliekant disertacijos tyrimą, vertingiausia buvo archyvinė medžiaga, rasta Prūsijos kultūros paveldo Slaptajame valstybiniame archyve Berlyne (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin, toliau – GStA PK) ir Rusijos valstybiniame kariniame archyve Maskvoje (Российский государственный военный архив, toliau – RGVA). Taip pat naudotasi spausdintais šaltiniais, rasta Lietuvos ir užsienio šalių bibliotekose.

Daugelis GStA PK esančių ir su Prūsijos masonų tematika susijusių šaltinių yra privačių kolekcininkų nuosavybėje. Todėl norint jais naudotis yra būtini kai kurių Vokietijos masonų ložių leidimai. GStA PK esantis masonų fondas žymimas santrumpa FM. Skelbiant rašytiniuose ir spausdintuose XVIII–XX a. pr. masonų šaltiniuose užfiksuotą medžiagą, daryta atranka. Tyrime remtasi išlikusiais rašytiniais bei spausdintais masonų ložių narių sąrašais ir su lituanistika vienokių ar kitokių sąsajų turinčiais dokumentais. Tyrimui buvo svarbus ir šaltinių atribucijos klausimas. Masonų fonde esantys dokumentų rinkiniai buvo sudaryti ne vienu metu ir ne vieno žmogaus. Dokumentai pasižymi išlikusiais autentiškais antraštiniais šaltinių lapais su pavadinimais ir rengimo laiku. Kai kurių šaltinių įrašai išblukę arba sunkiai įskaitomi, ne visi dokumentai sunumeruoti. Daugiausiai darbe remtasi šaltiniais, kurie buvo susiję su Rytų Prūsijos provincija (Gumbinės (vok. *Regierungsbezirk Gumbinnen*) ir Karaliaučiaus (vok. *Regierungsbezirk Königsberg*) apygardomis) ir apėmė XVIII–XX a. Prūsijos masonų ložių veiklos laikotarpį. Analizuojant archyvinę medžiagą ir ieškant XVIII–XX a. kultūrinio gyvenimo atspindžių Prūsijoje, neabejotinai reikšmingi buvo masonų narių sąrašai, kalbos, protokolai ir ložių istorijos, kuriais remiantis, bandyta rekonstruoti ir atskleisti galimus masonų ryšius su lituanistika. Archyvuose išlikę masonų narių sąrašai leido identifikuoti draugijai priklausiusius ir su lituanistika susijusius asmenis (*Lietuvių literatūros*

draugijos (vok. *Litauische literarische Gesellschaft*) narius ir kt.). Darbe taip pat naudotasi Karaliaučiaus universiteto profesoriaus, kalbininko Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno (1811–1881) korespondencija, adresuota žinomam XIX a. Prūsijos kultūros ir švietimo darbuotojui Johannesui Karliui Hartwigui Schulzei (1786–1869).

RGVA saugoma dalis su Prūsijos masonų ložėmis susijusių šaltinių, kurie, tikėtina, į archyvą pateko po Antrojo pasaulinio karo (1939–1945). Dauguma jų datuojami XVIII–XX a. pr. ir daugiausia yra susiję su Tilžėje ir Gumbinėje veikusiomis ložėmis. Daugiausia fonde esančių šaltinių – įvairios kalbos, posėdžių protokolai ir kt. Iš jų tiriama tema aktualiausias – Tilžės mokyklų inspektorius Kristupo Kairio (*Christoph Kairies*, 1876–1951) masonų ložėje sakytos kalbos.

Pagrindiniu šaltiniu tapo šio tyrimo autorės suformuota 77 masonų draugijai priklausiusių ir su lituanistika susijusių asmenų biogramų bazė (žr. Priedą), sukurta apibendrinus pirminius šaltinius. Ja remiantis, rašyta daktaro disertacija.

Aptiktos archyvinės medžiagos analizė suteikė naujų žinių apie kai kurių lituanistinių raštų rengimo aplinkybes. Šaltinių užuominos apie asmenis, galimai susijusius su masonų draugija ir lituanistika, suteikė erdvę naujoms, iki šiol lietuvių istoriografijoje netyrinėtoms išvalgoms. Dauguma su masonų tematika susijusių archyvinių šaltinių tyrime naudojami ir skelbiami pirmą kartą.

Masonų judėjimą pristatančią literatūrą būtų galima suskirstyti į mokslinę literatūrą, pačių masonų literatūrą apie masonus, antimasonišką literatūrą ir populiariąją literatūrą. Pastaraisiais metais lietuvių kalba išleista nemažai verstinės populiariosios literatūros laisvosios mūrininkijos tema⁴⁶.

Istoriografijoje svarbūs yra atskirų ložių tyrinėjimai. Minėtinas fundamentalus vokiečių masonų tyrinėtojo Karlheinzo Gerlacho veikalas apie masonus Prūsijoje 1738–1806 metais – *Die Freimaurer im Alten Preußen 1738-1806. Die Logen in Pommern, Preußen und Schlesien*⁴⁷. Jame pateiktos trumpos minėto laikotarpio Prūsijoje veikusių masonų ložių istorijos, draugijos narių sąrašai. Minėtoje mokslinėje studijoje autorius nagrinėjo Prūsijos masonų ložių veiklos istoriją. Identifikuojant Karaliaučiuje veikusius su lituanistika susijusius asmenis, vertinga buvo masono Richardo Fischerio parengta Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* (vok. *Zu den drei Kronen*) istorija, apimanti laikotarpį nuo 1760 m. iki 1910 m. – *1760–1910. Geschichte der Johannisloge Zu den drei Kronen Or. Königsberg i Pr. Zur 150jährigen*

⁴⁶ Appel, Oberheide 2008; Giese 2006; Naudon 2005.

⁴⁷ Gerlach 2009.

*Gedenkfeier*⁴⁸. Joje rasta vertingos informacijos apie masonų draugijai priklausiusį žymiausią XIX a. pr. Prūsijos Lietuvos kultūros ir raštijos veikėją Martyną Liudviką Rėzą ir Gumbinės apygardos viršininką, Vakarų ir Rytų Prūsijos provincijų⁴⁹ vyresnįjį prezidentą Heinrichą Theodorą von Schöną bei kitus žinomus Karaliaučiaus intelektualus. Karaliaučiaus ložei *Po kaukole ir feniksu* (vok. *Zum Totenkopf und Phönix*) priklausę nariai tikslinti masono Otto Hieberio parengtoje minėtos *Po kaukole ir feniksu* ložės istorijoje – *Geschichte der Vereinigten Johannis-Loge zum Totenkopf und Phönix zu Königsberg i.Pr.*⁵⁰.

Masonų tematika publikuoti moksliniai straipsniai, nušviečia organizacijos istoriją ir veiklą. Lietuviškoje istoriografijoje, aptariančioje laisvųjų mūrininkų veiklą Lietuvoje svarbiausi yra Žyginto Bučio, istorikų – Tamaros Bairašauskaitės, Rimanto Miknio, Vytauto Plečkaičio, Arvydo Pacevičiaus darbai⁵¹. Monografijoje apie poetą Silvestrą Valiūną masonų draugiją trumpai aptarė Regina Mikšytė⁵². Masonų organizacijos plėtotai muzikos kultūrai, etinėms laisvųjų mūrininkų nuostatoms ir kitų masonų draugijos aspektų analizei dėmesį skyrė Laima Kiauleikytė⁵³. Straipsniuose autorė gilinosi į XVIII–XIX a. sandūros Lietuvos masonų muzikos kultūrą, ieškojo masonų ideologijos apraiškų originalioje Martyno Liudviko Rėzos kūryboje. Straipsnyje apie Rėzą Kiauleikytė dėmesį skyrė laisvosios mūrininkijos ideologiniam pagrindui.

Lietuvių istoriografijoje apie Rėzos priklausymą masonams bene pirmasis užsiminė Albinas Jovaišas monografijoje *Liudvikas Rėza*⁵⁴. Irena Skomskienė taip pat publikavo keletą straipsnių, skirtų Rėzos veiklai masonų draugijoje aptarti⁵⁵. Liucijos Citavičiūtės darbai, tiriantys ir skelbiantys Rėzos literatūrinį palikimą yra svarbūs ieškant galimų Rėzos ryšių su masonais⁵⁶.

Svarbūs yra egodokumentai. Tyrinėjant Rėzos sąsajas su masonais, minėtinas Rėzos dienoraštis, rašytas Napoleono karo metu. Dienoraštis

⁴⁸ Fischer 1910.

⁴⁹ Po Napoleono karų, kaip Prūsijoje įgyvendintos administracinės reformos rezultatas (1807–1815), atsirado Vakarų Prūsijos provincija ir Rytų Prūsijos provincija. Rytų Prūsijos šiaurinėje dalyje (Gumbinės, Įsruties, Labguvos, Ragainės, Tilžės, Klaipėdos apskrityse) gana kompaktiškai gyveno lietuvininkai.

⁵⁰ Hieber 1897.

⁵¹ Bučys 2012; Bairašauskaitė 2005; Miknys 2004; Miknys 2012; Plečkaitis 2018; Pacevičius 2016.

⁵² Mikšytė 1978.

⁵³ Kiauleikytė 2001; Kiauleikytė 2003.

⁵⁴ Jovaišas 1969, 68.

⁵⁵ Skomskienė 2010a; Skomskienė 2010 ir kt.

⁵⁶ Citavičiūtė 2017a; Citavičiūtė 2014 ir kt.

suteikė žinių apie galimus Rėzos masoniškus ryšius kelionėse po Europą⁵⁷. Tikslinant Heinricho Theodoro von Schöno sąsajas su laisvųjų mūrininkų draugija, vertingi buvo jo biografijos tomai⁵⁸.

Gilinantį į *Lietuvių literatūros draugijos* (toliau – LLD) veiklą, svarbiausias yra minėtos draugijos 1880–1912 m. leistas leidinys *Lietuvių literatūros draugijos pranešimai* (vok. *Mitteilungen der litauischen literarischen Gesellschaft*, toliau – LLDP), taip pat straipsniai, padėję atskleisti LLD priklausiusių asmenų veiklos sritis⁵⁹.

Tyrinėjant švietimo įstaigų darbuotojų, priklausiusių masonų ložėms, veiklą, svarbios ir vertingos yra išlikusios Prūsijos švietimo įstaigų mokymo programos, suteikusios žinių ne tik apie dėstytus dalykus, bet ir apie mokyklose dirbusius asmenis⁶⁰. Žinių apie Rytų Prūsijos švietimo įstaigų veiklą taip pat suteikė Alberto Juškos, Albino Endzino, Waltherio Hubatscho, Emilio Knaakes, Kurto Forstreuterio tyrimai⁶¹. Karaliaučiaus universitete veikusio ir su lituanistika susijusio Lietuvių kalbos seminaro veiklą nušvietė išsamūs Liucijos Citavičiūtės tyrimai⁶².

Gilinantį į Rytų Prūsijoje veikusių poligrafijos įmonių veiklą, spaustuvininkus ir leidėjus išsamiai žinių suteikė Domo Kauno, Hanso Jesseno, Friedos Magnus-Unzer, Kurto Forstreuterio ir kt. darbai⁶³.

Kalbant apie istoriografiją nagrinėjama tematika, reikėtų išskirti istorikų Silvos Pocytės ir Vasilijaus Safronovo darbus, išsamiai nušvietusius istorinį XIX–XX a. pr. Rytų Prūsijos, Prūsijos Lietuvos kontekstą, turėjusį įtakos formuotis lituanistinei veiklai bei pristačiusius teritorinių įvardų įvairovę⁶⁴.

Darbe taip pat buvo remtasi informacine literatūra – masonų žinytais, žodynais ir enciklopedijomis⁶⁵. Juose tikslintos kai kurios su laisvųjų mūrininkų draugija susijusios sąvokos.

⁵⁷ Rėza 2000.

⁵⁸ Schön 1875; Schön 1876; Schön 1882; Schön 1883.

⁵⁹ *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*; Banytė-Rowell 2008; Brokartaitė-Pladienė 2012; Gineitis 1990; Pocytė 2016; Hehn 1935 ir kt.

⁶⁰ Arnoldt 1872; Friedersdorf 1888; Grosse 1884; Koch 1875 ir kt.

⁶¹ Juška 2003; Endzinas 1968; Hubatsch 1971; Knaake 1889; Forstreuter 1971.

⁶² Citavičiūtė 2003; Citavičiūtė 2004.

⁶³ Kaunas 1993; Kaunas 1996; Kaunas 1999; Jessen 1954; Unzer-Magnus 1929; Forstreuter 1932.

⁶⁴ Pocytė 2002; Safronovas 2011; Safronovas 2015.

⁶⁵ Krollmann 1974; Lenhof, Posner, Binder 2006; [Mossdorf] 1863; [Mossdorf] 1900; [Mossdorf] 1901; Weisfert 1975 ir kt.

1. MASONAI KULTŪRINIAME RYTŲ PRŪSIJOS GYVENIME XVIII–XX A. PR.

XVIII a. kūrėsi ir tapo populiarūs įvairūs literatūriniai klubai, mokslo draugijos, diskusijų salonai taip pat masonų ložės, tapusios XVIII amžiaus fenomenu, urbanistiniu reiškiniu⁶⁶. XVIII a. vokiškai kalbančiame pasaulyje masonų ložių tinklas buvo gana tankus. Vokiškai kalbančiose srityse veikė 450 ložių, kurios vienijo apie 27000 draugijai priklausiusių narių⁶⁷. Vokietijos masonų istorijos pagrindai buvo padėti 1737 m., įsikūrus *Hamburgo* ložei (pranc. *Loge d’Hambourg*). Vėliau laisvieji mūrininkai išplito visoje Vokietijoje.

XVIII a. plintant Apšvietos epochos idėjoms, masonų judėjimas neaplenkė Prūsijos, kurioje masonų ložės veikė vadovaujamos Berlyno didžiosios ložės⁶⁸ ir priklausė Vokietijos ložių sąjungai⁶⁹. Klaipėdoje veikė žymioji šv. Jono ložė *Memphis* (1776), Tilžėje – šv. Jono ložė *Irene* (1824), šv. Jono ložė *Louise nuoširdžioms širdims* (vok. *Louise zum aufrichtigen Herzen*) (1799–1836), šv. Andriejaus ložė *Strenua* (1877). Gumbinėje humanistines idėjas propagavo šv. Jono ložė *Po auksine lyra* (vok. *Zur goldnen Leyer*) (1809), šv. Andriejaus ložė *Severa* (1879), Įsrutyje – 1786 m. įsteigta šv. Jono ložė *Po Prūsijos ereliu* (vok. *Zum Preussischen Adler*) ir kitos.

Vis dėlto didžiausias masonų raiškos centras buvo Karaliaučius⁷⁰. Nuo 1760 m. ten veikė išskirtinai gausi masonų ložė – *Po trimis karūnomis*. 1832 m. Karaliaučiuje taip pat buvo įsteigta ložių sąjunga *Po kaukole ir feniksu* (ložė *Po kaukole* (vok. *Zum Totenkopf*) atskirai veikė 1772–1832 m., ložė *Feniksas* (vok. *Phönix*) – 1775–1832 m.). Nuo 1760 m. taip pat veikė šv. Andriejaus ložė *Po aukso šviesuliu* (vok. *Zum goldnen Leuchter*), nuo 1809 m. – šv. Andriejaus ložė *Discreta*. Prūsijos masonų ložės daugiausia sudarė vokiečių tautybės nariai. Minėtoms ložėms priklausė didelė dalis Prūsijos

⁶⁶ Hoffmann 2000, 31.

⁶⁷ Hoffmann 2000, 31–32.

⁶⁸ Paprastai ložę įsteigia didžioji ložė. Dažniausiai visos vienos valstybės ložės priklauso vienai didžiajai ložei. Didžioji ložė, kuri siekia būti reguliari, turi jungti mažiausiai tris-keturias ložes. Kiekviena reguliari ložė turi būti įsteigta meistrų (pagal seną paprotį ložės pirmininkas vadinamas ložės meistru), turėti savo vidinius įstatus. Vykstančiuose ložės susirinkimuose broliai meistrai atlieka įvairias pareigas (sekretoriaus, kalbėtojo, apeigų meistro ir kt.).

⁶⁹ Giese 2006, 96.

⁷⁰ Giese 2006, 96.

inteligentijos atstovų (žinomų valstybės tarnautojų, universiteto profesorių, mokytojų, kunigų, gydytojų, muzikų, spaustuvinių, pirklių ir kt.).

1. 1. Masonų vykdyta socialinė veikla

Laisvųjų mūrininkų ideologijoje gailestingumas laikomas ypatingai svarbia dorybe, todėl masonų ložių veikla rėmėsi humanistinių nuostatų sklaida, o patys masonai daugiausiai reikėsi socialinėje veikloje. Laikydami masonų konstitucijos nuostatų skleistą gerovę ir padėti vargstantiems, jie stengėsi „<...> prisidėti indėliu prie pagalbos skurstantiems ir paliegusiems Broliams, kiek kandidatui atrodo tinkama skirti papildant tą mažą pašalpą, kurią numato konkrečios ložės įstatai“⁷¹. Prūsijoje veikusios masonų ložės savo kapitalą laikė Karališkame banke, dalyvaudavo loterijose, neretai imdavo kreditus⁷².

Masonai vadovavosi moralumo nuostata, todėl prie visuomenės gėrio prisidėjo vykdydami filantropinę veiklą, besireiškusią gausybe iniciatyvų. Seniausios žinomos masonų labdaros organizacijos – 1727 m. Londono didžiosios ložės įkurtas Labdaros komitetas (angl. *Comitee of Charity*) ir 1788 m. įsteigta Karališkoji masonų įstaiga mergaitėms (angl. *Royal Masonic Institution for Girls*)⁷³.

Tiesiogiai ar netiesiogiai (dalyvaujant kitų draugijų veikloje) buvo stengiamasi reformuoti socialinę ir ekonominę sritis. Vokiečių istoriografijoje nurodoma, jog socialinė gerovė buvo nepakeičiama kiekvienos Prūsijos masonų ložės veiklos sritis. Surinktas lėšas ložės skirstė nepasiturinčių paramai, glaudžiai bendradarbiavo su skurdžiais valstybiniais departamentais ir bažnyčiomis⁷⁴. Buvo steigiami vaikų namai, kurtos vaikų atostogų stovyklos, prieglaudos akliesiems ir prievartą patyrusiems žmonėms, užsiimta labdaringa organizuota medicinine pagalba (išlaikomi gimdymo namai, sanatorijos moterims ir kt.), steigtos labdaros įstaigos (pvz., 1802 m. Masonų gelbėjimo tarnyba nepasiturinčioms amatininkų šeimoms Įsruityje (vok. *Maurerische Rettungsanstalt für verarmte Gewerbe treibende Familien in Insterburg*), 1779 m. įkurtas Neturtingų vaikų ir našlaičių auklėjimo institutas Marienburge (vok. *Erziehungsinstitut für arme Kinder und Waisen in*

⁷¹ LMK 61.

⁷² Gerlach 2009, 23.

⁷³ Appel, Oberheide 2008, 66.

⁷⁴ Gerlach 2009, 22.

Marienburg)) ir kt.⁷⁵ XX a. pr. Klaipėdoje veikusi *Memphio* ložė buvo suteikusi patalpas benamių valgyklai įkurti⁷⁶, o Rygoje⁷⁷ veikusi ložė *Kalavijas* (vok. *Zum Schwerdt*) savo lėšomis išlaikė mokyklą vargingiems našlaičiams⁷⁸.

Kaip vienas iš masonų veiklos aspektų, minėtinas socialinių draugijų steigimas. Jis buvo realizuojamas ir Rytų Prūsijoje. 1827 m. Karaliaučiuje buvo įkurta vaikų globos draugija (vok. *Verein zur Rettung verwahrloster Kinder*), kuri rūpinosi apleistais ir neprižiūrimais vaikais iš Rytų Prūsijos provincijos. Draugijos, skirtos apleistų vaikų priežiūrai, buvo populiarios XIX a. Tai buvo socialinis buržua vyrų judėjimas, orientuotas į bendrą gėrį⁷⁹. Tokia filantropine iniciatyva nariai reagavo į socialinę situaciją ir konkrečiais darbais realizavo atsakingos visuomenės nuostatas. Apleistų vaikų priežiūros draugijos siekė padėti socialiai apleistiems vaikams. Su draugija buvo susiję Karaliaučiaus laisvieji mūrininkai⁸⁰.

Masonų draugijos nariai steigė įvairias įmones ir taip ekonomiškai stiprino miestą. Pavyzdžiui, 1767–1770 m. Ščecino ložė *Po trimis apskritimais* (vok. *Zu den drei Zirkeln*) valdė muiladarystės įmonę, o Karaliaučiaus ložė *Po trimis karūnomis* 1772 m. įkūrė laivininkystės bendrovę (*Maçonnique Reederei*), kuri pastatė du laivus⁸¹.

1. 2. Šviečiamoji kultūrinė masonų veikla

Kiekvienas masonas turėjo asmeninio tobulėjimo programą. Dažnai tai reiškė mokslo siekimą. Masonų ložėse buvo rengiamos kalbos įvairiomis mokslo temomis. Moksliniai interesai masonus siejo su kitomis draugijomis. Be kita ko, dalis įvairių sričių mokslininkų priklausė laisviesiems mūrininkams. Propaguodami humanistines nuostatas (toleranciją, lygybę, laisvę ir kt.), akcentuodami nuolatinio asmens tobulėjimo ir švietimo svarbą, vertybių ugdymą, masonai atliko svarbų visuomeninį ir kultūrinį vaidmenį. XIX–XX a. sandūroje „masonai aktyviai veikė auklėjimo ir liaudies švietimo srityje, buvo steigiami specialūs namai“⁸². Rūpindamiesi švietimu, remdami

⁷⁵ Gerlach 2009, 22.

⁷⁶ Schreiberis 2016, 351.

⁷⁷ Nuo 1710 m. iki I-ojo pasaulinio karo Ryga buvo Rusijos imperijos sudėtyje.

⁷⁸ Pīrāgs 2012, 135.

⁷⁹ Kuhlmann 2018, 39.

⁸⁰ Daugiau apie vaikų globos draugiją žr. skyrelyje 2. 2. 4.

⁸¹ Gerlach 2009, 23.

⁸² Giese 2006, 77.

gabius neturtingus studentus ir menininkus, masonai išreiškė atsakomybę už žmonių švietimą ir lavinimą.

Atkreiptinas dėmesys į laisvųjų mūrininkų ryšį su humanitarika. Masonų tyrinėtojai pabrėžia ypatingą Austrijos masonų santykį su humanitariniais mokslais. Vienoje laisvieji mūrininkai buvo įsteigę humanitarų sąjungas. Jų nariais galėjo būti tik masonai. 1872 m. Vienoje buvo įsteigta ložė *Humanitas*, vėliau (1874) – *Ateities* (vok. *Zukunft*) ložė. Pastaroji siekė pažangos ir net „rinkosi kaip literatūrinė draugija“⁸³. 1875 m. Austrijoje taip pat buvo įsteigta pedagoginio pobūdžio ložė *Santarvė* (vok. *Eintracht*), susijusi su tenykšte draugija Pestaloci (vok. *Pestalozzi*), o 1876 m. įsteigta ložė *Šileris* (vok. *Schiller*) net buvo įkūrusi *Švietimo* (vok. *Bildung*) draugiją⁸⁴.

Rūpindamiesi švietimu masonai rinko lėšas ir steigė mokyklas. Antai 1763–1764 m. buvo renkamos lėšos mokyklai Jenoje, taip pat realinei nepasiturinčių vaikų mokyklai, bei nemokamai provincijos ložės mokyklai Breslau ir kt.⁸⁵ Austrijos masonų ložė *Pionier* buvo įsteigusi Laisvąją mokyklą, nes buvo siekiama sujungti liaudies mokyklas su liaudies aukštosiomis mokyklomis: „Jų tikslas buvo dėstyti moderniuosius mokslus ne tik egzistuojančioje švietimo sistemoje, nes ten mokslas buvo prieinamas ne visiems“⁸⁶. Prie jaunimo ugdymo ir lavinimo taip pat prisidėjo Frankfurto masonų ložė *Vienybė* (vok. *Zur Einigkeit*). 1800 m. gegužės 23 d. ji įkūrė labdaros įstaigą ir fondą, prisidėjusį prie jaunimo lavinimo⁸⁷.

Kultūrinė veikla buvo dar viena svarbi masonų veiklos sritis. Atskiros ložės turėjo savo kapelas, orkestrus, sudarytus iš muziką mylinčių draugijos narių ir profesionalių muzikantų (karo muzikantų, vargonininkų ir kt.). Kultūriniam gyvenime aktyviai dalyvavo Klaipėdoje veikusi *Memphio* ložė. Ji organizuodavo koncertus, šokius, spektaklius, įvairias pramogas ir renginius⁸⁸. Įdomus faktas, jog pirmasis teatras Karaliaučiuje 1745 m. buvo įsteigtas masonams priklausiusio Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* nario Konrado Ernsto Ackermanno (1712–1771).

1. 2. 1. Masonai ir literatūra

XVIII a. pab. – XIX a. pr. Europoje susiformavo literatūros ir meno kryptis – Romantizmas. Jo idėjos turėjo ilgalaikį poveikį kultūriniam

⁸³ Giese 2006, 76.

⁸⁴ Giese 2006, 76.

⁸⁵ Gerlach 2009, 22.

⁸⁶ Giese 2006, 78.

⁸⁷ *Frankfurto masonų ložė* [žiūrėta 2020 09 20].

⁸⁸ Plečkaitis 2018, 96.

gyvenimui. Tai buvo idėjinis ir meninis judėjimas, kuris keitė apšviestojo absoliutizmo ideologiją. Daug dėmesio buvo skiriama liaudies gyvenimo būdai ir kūrybai – domėtasi jos kalba, buitimi, poetine kūryba, atsigręžta į tautos būties, istorijos, kultūros ir kalbos klodus, kaip kūrybos šaltinį. Buvo pradėta domėtis mažai žinomų Europos tautų kalbomis, liaudies dainos buvo laikomos kolektyvine menine kūryba, tautos dvasinės kultūros paveldu⁸⁹. Romantizmas buvo Europos kultūros perversmas, išugdęs naujo žmogaus mąstymo, jausmų ir elgsenos tipą, sukūręs ypatingą dvasinės kultūros modelį⁹⁰.

Romantizmo meno ir filosofijos ištakos siejamos su Vokietija, preromantiniu *Audros ir veržimosi* (vok. *Sturm und Drang*) sąjūdžiu (XVIII a. 6–8 dešimtmetis) ir svarbiausiais jo ideologais – Johanu Gotfrydu Herderiu, Frydriчу Šileriu (*Johann Christoph Friedrich von Schiller*, 1759–1805), Johanu Volfgangu Gėte (*Johann Wolfgang von Goethe*, 1749–1832). *Audros ir veržimosi* sąjūdis skelbė asmens individualybės išlaisvinimo būtinybę, teigė, jog kiekviena tauta ypatinga, savita ir praturtinanti. Knygas ir kalbą Herderis prilygino gražiausiam ir didžiausiam sodui. Jis teigė, jog kiekviena knyga yra gėlių ir augalų lysvė, o kiekviena kalba – neišmatuojamo dydžio sodas, pilnas medžių ir augalų, pasižyminčių įvairiomis spalvomis ir skirtingomis rūšimis⁹¹.

Dalis minėto sąjūdžio kūrėjų (Herderis, Šileris, Gėtė) buvo masonų draugijos nariai⁹². Antai Gėtė „<...> laikė mūrininkijos esmę tokia svarbia, kad savo kūriniuose atspindėjo mūrininkų idėjas, temas bei elgesio būdą“⁹³. Vokiečių istoriografijoje teigiama, jog Gėtės ir žymiausio Apšvietos amžiaus vokiečių literatūros ir nacionalinio teatro kūrėjo Gotholdo Efraimo Lesingo (*Gotthold Ephraim Lessing*, 1705–1781) kūryba net buvo persmelkta masoniškų motyvų (Gėtės *Wilhelmo Meistro mokymosi metai* (*Wilhelm Meisters Lehrjahre*, 1795/96, Lesingo drama *Natanas išmintingasis* (*Nathan der Weise*, 1779), *Ernsto ir Falko pokalbiai apie masonus* (*Ernst und Falk. Gespräche für Freimaurer*, 1778)⁹⁴. Masonų ložių pavadinimai buvo imami

⁸⁹ Citavičiūtė 2018, 31.

⁹⁰ Kubilius 1993, 9.

⁹¹ HWFB 68.

⁹² 1766 m. Herderis tapo Rygos masonų ložės *Po kalaviju* nariu. Dėl Šilerio priklausymo masonų draugijai esama įvairių nuomonių – teigiama, jog Šileris buvo veikiamas masonų ideologijos, tačiau nėra išlikę jo narystę masonų draugijoje patvirtinančių archyvinų šaltinių. Vis dėlto viena iš masonų ložių Esene yra pavadinta Šilerio vardu. Nuo 1780 m. Gėtė buvo Veimaro masonų ložės narys. Daugiau žr. [Mossdorf] 1900, 436–438 ir kt.

⁹³ Giese 2006, 54.

⁹⁴ Dotzauer 1991, 41.

iš literatūros pasaulio. XIX a. Austrijoje veikė *Gėtės* (vok. *Goethe*), *Lessingo po trimis žiedais* (vok. *Lessing zu den drei Ringen*) ir *Šilerio* ložės. Jos skleidė humanistinio švietimo idėjas, reiškusias pasaulietinį išsilavinimą, pabrėžusias žmogaus proto galią, laisvos asmenybės ir jos individualumo ugdymą.

Romantizmo idėjų svarbą masonams patvirtina ložėse sakytos kalbos. Prūsijos masonų sakytose kalbose dažnai buvo cituojami minėti *Audros ir veržimosi sąjūdžio* dalyviai – Herderis, Gėtė, Šileris. Kalbose taip pat buvo aukštinta tėvynė, pabrėžta žmogaus tobulėjimo svarba, neretai svarstytos laisvės, išminties ir mirties sąvokos. 1873 m. kovo 6 d. Karaliaučiaus ložės *Po kaukole ir feniksu* nario, vyriausiojo mokytojo Heinricho Weylo išlikusioje kalboje, buvo cituotas Herderis, kalbėta apie nemirtingumą, savęs pažinimą:

Kas gimsta, turi ir mirti;
Kas kartą miršta, gims iš naujo.
Žmogau, tu nežinai, kas tu buvai;
Sužinok, kas tu esi dabar,
Ir lauk to, kuo tu tapsi⁹⁵.

XIX a. vokiečių masonų ložėse virė turiningas gyvenimas. Buvo aktyviai skleidžiamos humanistinės idėjos. Kaip užsiminta, daugelis žinomų rašytojų, literatų priklausė įvairioms masonų ložėms. Masonams priklausę literatai, muzikos ir meno atstovai draugijoje buvo laikomi talentingaisiais nariais, tarnaujančiais ložei savo talentu⁹⁶. Reikėtų manyti, jog talentingųjų brolių kategorijai taip pat priklausė ir Karaliaučiaus masonų ložės *Po trimis karūnomis* narys – Martynas Liudvikas Rėza. Minėtos ložės istorijoje rašoma, jog 1811 m. birželio 14 d. draugijos nariams jis perskaitė eilėrašį „Phytagoras auf den Brandruinen seiner Vaterstadt. Ein Wort für die Unglückbetroffenen vom 14. Juni 1811“ (liet. „Pythagoras prie gimtojo miesto griuvėsių. Žodis nukentėjusiems nuo nelaimės 1811 m. birželio 14 d.“). Eilės Rėza pradėjo kreipimusi į ložės brolius. Jis teigė, jog pavyzdžiu reikia laikyti tą, kuris yra orus, dosnus ir siekia išminties:

Jūs, broliai, leiskit šiam žmogui būti pavyzdžiu mums,
kuris visą savo gyvenimą ieškojo išminties,
kuris stoji ant pelenais virtusios savosios laimės,
kupinas ramybės – ir su vargšu draugu

⁹⁵ „Was geboren wird, muß sterben; Was da stirbt, wird neu geboren. Mensch, du weißt nicht, was du warest; Was du jetzt bist, lerne kennen, Und erwarte, was du sein wirst“. Žr.: HW 70v.

⁹⁶ Kiauleikytė 2001, 23.

dar pasidalino tuo, ką pats išsaugojo.
Jūs, broliai, leiskit šiam žmogui – nuoširdžiai tai sakau,
šiuo metu būti pavyzdžiu mums visiems⁹⁷.

Vėliau (1825) šios eilės buvo išspausdintos Rėzos eilėraščių rinkinyje *Prutena, oder preussische Volkslieder und andere Vaterländische Dichtungen* (I–1809, II–1825)⁹⁸. Rinkinio pabaigoje Rėza paaiškino, jog minėtą eilėrašį jis sukūrė 1811 m. Karaliaučiuje kilus dideliam gaisrui.

Masonams buvo svarbi poetinė ir literatūrinė išraiška. Jie ir patys prisidėjo prie spausdinto bei rašytinio žodžio sklaidos. Šis faktas neturėtų stebinti žinant, jog buvo spausdinami masonų dainynai, rašytos šventinės, gedulo ir kitoms progoms ložėse skirtos kalbos, įvairūs draugijos narių pasisakymai ir kt. Be to, yra žinoma, jog su masonų ložėmis taip pat buvo susijusios ir pusiau viešos skaitymo draugijos, įvairūs klubai. 1802 m. Elbinge buvo įkurta *Draugiško ratelio draugija* (vok. *Freundliche Kränzchen-Gesellschaft in Elbing*)⁹⁹, o XVIII a. pab. būta planų įsteigti *Skaitymo draugiją* (vok. *Lesegesellschaft*). Ją turėjo įsteigti Karaliaučiaus ložė *Po trimis karūnomis*. 1789 m. buvo patvirtintas draugijos steigimo planas. Lieka tik apgailestauti, jog dėl nedidelio susidomėjimo ir mokesčių, draugijos veikla nutrūko.

1. 2. 2. Peteris von Bohlenas ir kiti masonams priklausę švietimo darbuotojai

Minint su lituanistika susijusius ir masonų draugijai priklausiusius asmenis, neabejotinai svarbus Karaliaučiaus universiteto profesorius Peteris von Bohlenas (1796–1840). Nuo 1825 m. Karaliaučiaus universitete jis ėjo privatdocento, nuo 1826 m. – ekstraordinarinio, o nuo 1830 m. – ordinarinio profesoriaus pareigas. Universitete Bohlenas dėstė paleografiją, egzėgezę, sanskrito, persų, arabų, hebrajų kalbas ir Rytų tautų kultūros istoriją¹⁰⁰.

Jausdamas silpnėjančią sveikatą, Bohlenas parašė autobiografiją, kuri jo bičiulio Johannes Voigto (1786–1863) rūpesčiu buvo išleista 1841 m. Pratarmėje Voigtas rašė, jog Bohleno atsiminimai buvo skirti įpėdiniais ir

⁹⁷ „Ihr Brüder, laßt den Mann auch unser Vorbild sein, Der Weisheit suchte all sein Leben lang, Der auf den Aschentrümmern seines Glücks mit Gleichmut stand – und mit dem armen Freunde noch teilte, was er selbst gerettet hatte. Ihr Brüder, laßt den Mann – ich sprech's gerührt, zu dieser Zeit vor Allem unser Vorbild sein“. Žr.: Fischer 1910, 238.

⁹⁸ Rhesa 1825b, 42–50.

⁹⁹ Gerlach 2009, 22.

¹⁰⁰ Kaunas 1999, 48.

artimiausiems bičiuliams. Autobiografijoje Bohlenas rašė apie mokslinę, pedagoginę veiklą, sudarė išsamų parengtų leidinių ir publikacijų sąrašą.

Bohlenas buvo šešių mokslinių draugijų narys: 1) *Karališkosios vokiečių draugijos* Karaliaučiuje (vok. *Die Königliche Deutsche Gesellschaft*¹⁰¹) (nuo 1826 m.), 2) *Karališkosios Azijos draugijos* Didžiojoje Britanijoje ir Airijoje (vok. *Die Royal Asiatic Society of Great=Britain and Ireland*) (nuo 1826 m.), 3) *Istorijos-teologijos draugijos* Leipcige (vok. *Die historisch=theologische Gesellschaft zu Leipzig*) (nuo 1832 m.), 4) *Latvių literatūros draugijos* Mintaujoje (vok. *Die lettisch=literarische Gesellschaft zu Mitau*) (nuo 1833 m.), 5) *Rytų Prūsijos gamtotyros ir ekonomikos draugijos* Karaliaučiuje (vok. *Die ostpreußische physicalisch=öconomische Gesellschaft zu Königsberg*) (nuo 1834 m.), 6) *Pomeranijos istorijos ir senovės draugijos* (vok. *Die Gesellschaft für pommersche Geschichte und Alterthümer*) (nuo 1836 m.)¹⁰².

Bohlenas buvo masonas. Nuo 1826 m. iki mirties (1840) jis priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu*¹⁰³. Ložėje jis ėjo kalbėtojo pareigas, tačiau kaip pats nurodo autobiografijoje, kalbą sakė tik vieną kartą – 1832 m. Karaliaučiuje susijungus anksčiau minėtoms *Kaukolės* ir *Fenikso* ložėms. Autobiografijoje Bohlenas rašė, jog pirmiausiai į masonų draugiją įstojo Hamburge, vėliau buvo įtikintas prisijungti prie Karaliaučiaus masonų ložės veiklos¹⁰⁴.

Bohlenas rašė, jog lituanistiką laikė nuokrypiu nuo pagrindinės savo mokslinės veiklos, ja susidomėjo gyvendamas Karaliaučiuje¹⁰⁵. Lituanistikos istorijoje Bohlenas labiausiai nusipelnė kaip veikalo *Über die Verwandtschaft zwischen d. Litauischen u. Sanskritsprache* (liet. *Apie lietuvių kalbos ir sanskrito panašumą*) autorius. Bohlenas vienas pirmųjų pradėjo lietuvių kalbą lyginti su senąja indų kalba (sanskritu). Minėtame veikalė apie lietuvių ir sanskrito kalbas jis pirmą kartą istorijoje pateikė išsamų abėjų kalbų lyginimą, pabrėžė sanskrito giminingumą su lietuvių kalba.

Vytautas Merkys pažymi, jog lietuvių istorikui ir švietėjui Simonui Daukantui (1793–1864) buvo žinomas minėtas Bohleno veikalas apie lietuvių

¹⁰¹ 1741–1939 m. Karaliaučiuje veikusi mokslinė draugija, tyrusi Prūsijos istoriją, kalbą, literatūrą, leidusi mokslinį žurnalą, turėjusi biblioteką. Įsteigta Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Cölestino Christiano Flottwellio (1711–1759) iniciatyva. Draugijos nariai paskelbė su lituanistika ir prūsistika susijusių veikalų. Daugiau apie draugiją žr.: Citavičiūtė 2008, 273–293.

¹⁰² Voigt 1842, 83.

¹⁰³ Hieber 1897, 297.

¹⁰⁴ Voigt 1842, 67.

¹⁰⁵ Voigt 1842, 68.

ir sanskrito kalbas¹⁰⁶. 1845 m. išleistame istoriografiniame veikle *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų, žemaičių*, rašydamas apie lietuvių kalbą, Daukantas rėmėsi Bohleno¹⁰⁷. Taip pat Daukantas Bohleno rėmėsi rašydamas istorinį darbą *Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje*¹⁰⁸.

Bohleno taip pat rėmėsi žymus XIX a. Lietuvos poetas Adomas Mickevičius (1798–1855)¹⁰⁹. Jis teigė, jog garsaus Prūsijos lingvisto, lyginamosios kalbotyros pradininko Franzo Boppo (1791–1867), Bohleno ir žinomo vokiečių orientalistu Heinricho Juliaus Klaprotho (1783–1835) tyrimai įrodė, jog lietuvių kalba yra seniausia Europoje¹¹⁰.

Asmeninėje bibliotekoje Bohlenas turėjo Pilypo Ruigio (*Philipp Ruhig*, 1675–1749) *Lietuvių-vokiečių ir vokiečių-lietuvių kalbų žodyną (Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*, 1747) ir *Lietuvių kalbos tyrinėjimą (Betrachtung der Littauischen Sprache*, 1745), Povilo Frydricho Ruigio (*Paul Friedrich Ruhig*, 1725–1781) *Lietuvių kalbos gramatikos pradmenis (Anfangsgrunde einer Littauischen Grammatick*, 1747) ir paties Martyno Liudviko Rėzos dovanotą lietuvių liaudies dainų rinkinį *Dainos*¹¹¹.

Bohlenas suprato lietuvių liaudies dainų reikšmę mokslui. Autobiografijoje jis rašė, jog uoliai rinko lietuvių liaudies dainas¹¹². Jis taip pat ketino išleisti lietuvių liaudies dainų rinkinį. Ieškodamas talkininkų Tilžės laikraštyje (*Das Tilsener gemeinnützige Wochenblatt für die Provinz Litthauen*, 1835) jis buvo parašęs kreipimąsi į visuomenę, kuriame teigė, jog yra sukaupęs kelis šimtus lietuvių liaudies dainų, „padedamas gero kalbos žinovo“ taisy nesklandumus ir ketina išleisti lietuvių liaudies dainas su vertimais¹¹³.

Domas Kaunas kelia hipotezę, jog lietuvių liaudies dainų Bohleni galėjo pateikti Prūsijos valstybės tarnautojas, valstybės veikėjas Heinrichas Theodoras von Schönas¹¹⁴. Ryšius su Bohleno bei pagalbą renkant lietuvių liaudies dainas autobiografijoje taip pat minėjo žinomas lietuvių tautosakos rinkėjas Eduardas Karolis Samuelis Gisevius (1798–1880).

¹⁰⁶ Merkys 1976, 18.

¹⁰⁷ Daugiau žr.: Daukantas 1976a, 408, 412, 416, 495.

¹⁰⁸ Daukantas 1976b, 16.

¹⁰⁹ Kaunas 1999, 50.

¹¹⁰ Mickiewicz 1955, 283–284.

¹¹¹ Kaunas 1999, 57–58.

¹¹² Voigt 1842, 68.

¹¹³ Bohleno kreipimosi lietuvišką vertimą žr.: Kaunas 1999, 51.

¹¹⁴ Kaunas 1999, 50.

Bohlenas rašė, jog svarbu yra gelbėti nykstančią kalbą, todėl norėjo lietuvių liaudies dainų rinkinį parengti kuo išsamesnį (vien Klaipėdos krašte 1827–1835 m. Bohlenas užrašė 130 lietuvių liaudies dainų)¹¹⁵. Dėl įvairių kliūčių jo planuotas lietuvių liaudies dainų rinkinys nebuvo išleistas – liko rankraštyje. Prieš mirtį sukauptas lietuvių liaudies dainas Bohlenas patikėjo išleisti vokiečių kalbininkui Augustui Friedrichui Pottui (1802–1887), tačiau dėl nežinomų priežasčių šis darbas taip pat neatliko. Lietuvių liaudies dainų rankraštis liko Bohleno šeimos nuosavybėje. Tik vėliau, (1857–1866) 59 dainos, paimtos iš Bohleno rankraščio, dalimis buvo išleistos *Karališkosios vokiečių draugijos*, kurios narys buvo Bohlenas, iniciatyva. Minėta draugija dainas publikavo žurnale *Neue Preussische Provinzial Blätter* (liet. *Naujasis Prūsijos provincijos žurnalas*)¹¹⁶. Leidinio redaktorius Xaveras Oscaras von Hasenkampas (tikrasis vardas – Xaveras Oscaras Brueggeneyus, 1823–1911) įvadiniame straipsnyje rašė, jog vertingas dainų lobynas buvo gautas iš velionio dukters. Rankraštis, redaktoriaus teigimu, buvo per didelis, jog būtų galima jį visą publikuoti, todėl žadėjo jį išleisti dalimis. Hasenkampas pabrėžė Bohleno rankraščio vertingumą. Jis teigė, jog be bendro literatūrinio intereso rinkti ir išsaugoti dainas, ne mažiau svarbus yra istorinis aspektas, atskleidžiantis kultūrinę ir istorinę tautos raidą¹¹⁷.

Hasenkampas rašė, jog pusė rankraštyje esančių dainų yra naujos ir nežinomos – neskelbtos nei Martyno Liudviko Rėzos, nei Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno (1811–1881)¹¹⁸ rinkiniuose. Hasenkampas suprato, jog lietuviai Prūsijoje – sparčiai mažėjanti tautybė, kuriai gresia išnykimas. Todėl tam, kad neištiktų prūsų kalbos likimas, būtina palikuoniams išsaugoti kalbinius paminklus:

Kaip matyti, lietuvių tauta mūsų provincijoje šiomis dienomis paženklinta nykstančios tautybės žyma, kuri po šimtmečio jau taps tik istorijos dalimi. Patirdama stiprų ir naikinantį germanizacijos poveikį, ši tauta, kaip kadaise senoji prūsų, pradings iš mūsų žemės. Todėl šiuo metu, kaip niekad, svarbus yra raginimas ateities kartoms išsaugoti kiek įmanoma daugiau šios nykstančios tautos kalbos paminklų. Šiandien tikrai vertintume, jei siekiant daugiau sužinoti apie senosios prūsų kalbos ypatumus, būtų renkami ir išsaugomi atitinkami dokumentai¹¹⁹.

¹¹⁵ VLE 318.

¹¹⁶ Kaunas 1999, 52.

¹¹⁷ Hasenkamp 1857, 356–357.

¹¹⁸ Daugiau apie Georgą Heinrichą Ferdinandą Nesselmanną žr. skyrelyje 3. 1. 1.

¹¹⁹ Und der litthauische Volksstamm in unserer Provinz trägt, wie es scheint, in unseren Tagen das Gepräge einer untergehenden Nationalität, die in einem Jahrhundert vielleicht nur noch der Geschichte angehört. Unter dem überwältigenden

XIX a. pab. Bohleno dukra, gyvenusi Londone, minėtą dainų rankraščių padovanojo LLD, kuriuo pasinaudojo Tilžės aukštesniosios mergaičių mokyklos mokytojas ir direktorius Christianas Bartschas (1832–1890)¹²⁰, leisdamas rinkinį *Dainų balsai. Melodien litauischer Volkslieder* (I–1886, II–1889) (liet. *Dainų balsai*). Jadvyga Čiurlionytė pažymi, jog dalis Bohleno rankraščių buvo Rėzos archyvo nuorašai. Christianas Bartschas, gavęs juos iš Bohleno dukters, priskyrė Bohleniui¹²¹. LLD Bohleno rankraštis buvo laikomas itin vertingu dokumentu, apie jį buvo užsiminta LLDP¹²². LLD Bohleno rankraštis buvo saugomas iki jos uždarymo. Apie tolimesnį rankraščio likimą nieko nežinoma. Istoriografijoje aptinkama prielaidų, jog Bohleno surinkta medžiaga, nutrūkus LLD veiklai, galimai atsidūrė Karaliaučiaus universiteto, vėliau – kurioje nors užsienio bibliotekoje¹²³.

Kadangi Bohlenas priklausė ir kitoms anksčiau minėtoms mokslinėms draugijoms, gali būti, jog priklausymas joms galimai turėjo stipresnį poveikį su lituanistika susijusiai jo veiklai, nei narystė masonų ložėje. Bohleno priklausymo masonų draugijai motyvai galėjo būti ne vien mokslinis smalsumas, bet ir ložėse mezgami ryšiai.

Bohlenas bendravo su žinomais raštijos veikėjais. Jis palaikė ryšius su Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmano talkininku rengiant *Lietuvių kalbos žodyną (Wörterbuch der Littauischen Sprache)* (1851), 1825–1832 m. Gumbinės senamiesčio parapijos antruoju kunigu, nuo 1832 m. Ragainės vokiečių parapijos evangelikų liuteronų kunigu Karoliu Augustu Jordanu (1793–1871), taip pat su raštijos veikėju Ragainės mokytoju Jurgiu Meškaičiu (1801–1876). Iš pastarojo Bohlenas gavo medžiagos apie lietuviniukų vestuvinius papročius¹²⁴. Gali būti, jog Bohlenas bendravo su taip pat Karaliaučiaus universitete dėščiusiu Martynu Liudviku Rėza. Jam taip pat turėjo būti žinoma, jog 1818 m. Rėza parengė pirmąjį Kristijono Donelaičio (1714–1780) *Metų* leidimą.

und zersetzenden Einflusse des Germanenthums wird auch diese Nationalität, wie einst die ur=preußische, von unserm Boden verschwinden. Um so dringender erscheint daher die Aufforderung, von den sprachlichen Denkmälern dieses untergehenden Volkes soviel als möglich für die Nachwelt zu retten. Wir würden es heute wahrlich nicht geringschätzen, wenn zur Kunde des alt=preußischen Idioms derartige Dokumente aus früheren Jahrhunderten gesammelt und erhalten wären. Žr.: Hasenkamp 1857, 357.

¹²⁰ Daugiau apie Christianą Bartschą žr. skyrelyje 3. 1. 2.

¹²¹ Bartsch 2000, 39.

¹²² Siemering 1887, 426.

¹²³ Kaunas 1999, 53.

¹²⁴ Kaunas 1999, 50.

Meilė Lukšienė mini, jog Bohlenas korespondavo su žinomu etnografu, literatūros istoriku – Liudviku Adomu Jucevičiumi (1813–1846)¹²⁵. 1841 m. balandžio 18 d. Jucevičius, atsakydamas į lenkų istoriko, masono Juozapo Ignoto Kraševskio (1812–1887)¹²⁶ paklausimą apie lietuviškus padavimus, rašė, jog žinių apie padavimus jis klausė pas „<...> Karaliaučiaus universiteto profesorių Boleną, didelį krašto ir istorijos žinovą <...>“¹²⁷. Daugiau žinių apie Jucevičiaus korespondenciją su Bohlenu neaptikta.

Bohlenas taip pat susirašinėjo su žinomais vokiečių mokslininkais – Christianu Lassenu (1800–1876), Humboldtų universiteto Berlyne steigėju, vokiečių kalbininku, valstybės veikėju, Prūsijos švietimo ir kulto ministru bei švietimo reformatoriumi Friedrichu Wilhelmu Christianu Karlu Ferdinandu von Humboldtu (1767–1835)¹²⁸ ir kt.

Vokiečių orientalistas, Bonos universiteto profesorius Lassenas 1835 m. lapkričio mėnesį rašytame laiške Bohlenui teiravosi apie lietuvių kalbą ir domėjosi, kaip akcentiniai ir balsių ilginimo ženklai yra tarpusavyje susiję¹²⁹. Lassenui buvo žinomi kai kurie lituanistiniai veikalai. Jis rašė, jog Povilo Frydricho Ruigio ir Kristijono Gotlybo Milkaus (*Christian Gottlieb Mielcke*, 1733–1807) parengtose lietuvių kalbos gramatikose akcentiniai ir balsių ilginimo ženklai jam yra neaiškūs, o Donelaičio *Metų* ir *Dainų* rinkinio tekstuose, jie yra aiškesni¹³⁰.

Wilhelmą von Humboldtą taip pat domino lituanistika ir Bohleno tyrimai. Manytina, jog veikalo apie *Lietuvių kalbos ir sanskrito panašumą* rankraštį Bohlenas galėjo būti siuntęs Wilhelmui von Humboldtui, prašydamas jį įvertinti. Dar prieš pasirodant minėtam Bohleno veikalui, 1826 m. sausio 29 d. Humboldtas jam rašė, jog darbas apie lietuvių kalbos ir sanskrito kalbų lyginimą jam labai patiko¹³¹.

Bohlenas turėjo gerai pažinoti Prūsijos Lietuvą ir jos gyventojus. Kartu su Johannesu Voigtu jis ne kartą lydėjo Heinrichą Theodorą von Schöną tarnybinių išvykų į Lietuvą metu¹³². 1826 m. sausio 29 d. rašytame laiške Humboldtas džiaugėsi, jog Bohleno viešnagė lietuviškame krašte suteikė

¹²⁵ Lukšienė 2014, 263.

¹²⁶ Wotowski 1926, 41.

¹²⁷ Jucevičius 1959, 580.

¹²⁸ Daugiau apie Humboldtą žr. skyreliuose 2. 1. 4., 2. 2. 2. ir 2. 2. 3.

¹²⁹ Voigt 1842, 155.

¹³⁰ Voigt 1842, 155.

¹³¹ Voigt 1842, 127.

¹³² Sudomintas Schöno, Karaliaučiaus archyve Johannesas Voigtas domėjosi ir tyrinėjo Prūsijos istorinius šaltinius, Marienburgo istoriją. Žr.: Voigt 1842, 66; MLE⁴ 769.

galimybę geriau pažinti lietuvių kalbą: „Labai puiku, jog Jūsų viešnage arti tokios įdomios tautos suteikė Jums progą geriau įsigilinti į kalbą <...>“¹³³.

Įvairiose Rytų Prūsijoje veikusiose švietimo įstaigose randama ir daugiau su masonų draugija bei lituanistika susijusių asmenų. Gumbinės Friedricho (vok. *Friedrichschule zu Gumbinnen*) mokykloje mokė Gustavas Eduardas Kūselis (g.1842). Mokykloje jis mokė graikų ir vokiečių kalbų, geografijos. Kūselis galėjo pažinoti ir bendrauti su LLD nariu Ferdinandu Josephu Leopoldu Hoppe (g.1840)¹³⁴. Juos siejo ne tik bendra darbovietė, bet ir masoniški ryšiai. Abu buvo masonai, priklausė tai pačiai Gumbinės masonų ložei *Po auksine lyra*¹³⁵, abu buvo ložės meistrai, kaip ir Hoppė, 1872 m. Kūselis buvo minėtos ložės kalbėtojas.

Nuo 1882 m. Kūselis taip pat dirbo Klaipėdos Luizės gimnazijoje, kuri išaugo iš miestiečių mokyklos. 1814 m. ji tapo aukštesniąja mokykla (vok. *Höhere Bürgerschule*), 1860 m. buvo paskelbta gimnazija (vok. *Städtisches Gymnasium zu Memel*), 1888 m. – karališkąja gimnazija (vok. *Königliches Gymnasium*), o 1891 m. pavadinta Karališkosios Luizės gimnazijos vardu (vok. *Königliches Luisen Gymnasium zu Memel*). 1882–1911 m. Kūselis ėjo gimnazijos direktoriaus pareigas, vaikus mokė vokiečių, ir graikų kalbų, religijos¹³⁶. Kūseliui gimnazijoje einant direktoriaus pareigas, joje veikė lietuvių kalbos fakultatyvas¹³⁷. Išlikę kai kurios spausdintos Kūselio kalbos, sakytos 1882 m. mokslo metų pradžios, 1884 m. abiturientų išleistuvių ir 1884 m. naujo gimnazijos pastato atidarymo progomis. Pastarojoje Kūselis citavo vokiečių klasiką Frydrichą Šilerį, rėmėsi jo kūriniumi *Das Lied von der Glocke* (1799) (liet. *Giesmė apie varpą*)¹³⁸.

Vienoje iš Klaipėdos pradinių mokyklų vaikus mokė Klaipėdos apskrities mokyklų inspektorius, istorikas, kultūros veikėjas Arturas Bittensas (1874–1920)¹³⁹. Nuo 1909 m. Bittensas buvo Klaipėdos masonų ložės *Memphis* narys, meistras, ėjo patarnaujančio brolio ir ložės archyvaro pareigas¹⁴⁰. Bittensas lietuvių kultūroje yra žinomas kaip kraštotyrinių veikalų apie Klaipėdą autorius. Viename iš leidinių, *Geologisch-kulturhistorische*

¹³³ „Es ist sehr schön, daß Ihr Aufenthalt in der Nähe des so interessanten Volks Ihnen die Gelegenheit darbietet, tiefer in die Sprache einzugehen <...>“. Žr.: Voigt 1842, 127.

¹³⁴ Daugiau apie Ferdinandą Josephą Leopoldą Hoppę žr. skyrelyje 3. 1. 6.

¹³⁵ LZGL⁴ 4.

¹³⁶ Kūsel 1884, 42.

¹³⁷ Išlikusioje mokyklos programoje nurodyta, jog lietuvių kalbos mokytojas buvo kunigas Glogau (*Pfarrer Glogau*). Žr.: Kūsel 1885, 17.

¹³⁸ Kūsel 1885, 5–14.

¹³⁹ Juška 2003, 351.

¹⁴⁰ LMM⁵ 4–5.

Heimatkunde des Kreises Memel (1910) (liet. *Klaipėdos apskrities geologiniai ir kultūriniai istoriniai paminklai*), jis dėmesį skyrė krašto istorijai aptarti. Jame publikavo keletą liaudies dainų, lietuviškų patarlių ir mįslių. Kitas Bittensso veikalas – *Führer durch Memel und Umgebung* (liet. *Vadovas po Klaipėdą ir jos apylinkes*) taip buvo skirtas Klaipėdos krašto pažinimui¹⁴¹. Knygoje buvo išsamiai aptarta Klaipėdos istorija, dėmesys atkreiptas į krašte veikusias mokyklas, švietimą, taip pat paminėta Klaipėdoje veikusi *Memphio* masonų ložė. Kartu su vokiečių istoriku, lietuvių tautosakos rinkėju, LLD nariu ir raštijos darbuotoju Johannu Karlu Sembritzkiu (1856–1919) Bittensas taip pat parašė *Šilokarčemos apskrities istoriją (Geschichte des Kreises Heydekrug* (1920))¹⁴². Veikale gausu dokumentinės, archyvinės ir statistinės informacijos. Knygoje aprašyta Šilutės apskrities istorija, atkreiptas dėmesys į švietimą ir gyventojų religingumą. Minėtos Šilokarčemos apskrityje veikusios mokyklos ir švietimo darbuotojai. Remiantis archyviniais dokumentais, aptarti kunigai, apskrityje veikusios įvairių konfesijų bendruomenės (baptistai, menonitai, maldininkai, petrikiečiai ir kt.).

Klaipėdos rajone veikusioje Švėpelių kaimo mokykloje mokė Carlas Ludwigas Opitzas (g.1816/1817) – „stropus, meninių gabumų turėjęs mokytojas“¹⁴³. Opitzas buvo *Memelsches Wochenblatt* (liet. *Klaipėdos savaitraštis*) bendradarbis, poetas. Jo eilėraščiai buvo spausdinami Rytų ir Vakarų Prūsijoje leidžiamuose meno almanachuose¹⁴⁴. Vėliau Opitzas gyveno ir dirbo Tilžėje, priklausė *Irene* masonų ložei, buvo meistras, ėjo pavaduojančio sekretoriaus pareigas¹⁴⁵.

Klaipėdos mieste veikusioje Vitės pradinėje mokykloje nuo 1820 m. dirbo Franzas Ludwigas Reichertas (1802–1865)¹⁴⁶. Reichertas buvo masonas, priklausė Klaipėdos *Memphio* ložei, buvo meistras (ėjo bibliotekininko, archyvaro ir kt. pareigas)¹⁴⁷.

1808–1817 m. Klaipėdos lietuvininkų parapiinėje mokykloje mokytojavo ordinuotas lietuvių diakonas Klaipėdoje (1808), lietuvių precentorius Danielis Ottas Settegastas (1777–1817). 1811 m. Settegastas buvo paskirtas lietuvininkų parapijos kunigu adjunktui, nuo 1814 m. kunigavo Verdainėje (vok. *Werden*). Nuo 1803 m. jis priklausė Klaipėdos masonų ložei

¹⁴¹ Bittens 1913.

¹⁴² Lietuvišką leidimą žr.: Bittens, Sembritzki, 2008.

¹⁴³ Juška 2003, 424.

¹⁴⁴ Juška 2003, 424.

¹⁴⁵ LIT⁴ 4.

¹⁴⁶ Juška 2003, 365.

¹⁴⁷ LMM² 3r.

Memphis, nuo 1808 m. turėjo pameistrio laipsnį¹⁴⁸. Settegasto sūnus Bernhardas Theopilas (Theodoras) Settegastas (1808–1892) buvo LLD narys, senienų rinkėjas, garsus Šilutės vaistininkas¹⁴⁹.

1801 m. Klaipėdoje buvo įkurta vargšų prieglauda (vok. *Das Pauper-Institut*). Ją, pirklių padedamas, įkūrė žinomas kunigas, Klaipėdos superintendentas Johannas Gottfriedas Viktoras Sprengelis (1763–1831). Prieglaudoje „neturtingų miestiečių sūnūs arba našlaičiai galėjo gauti išsilavinimą ir už tai vietoje kitų mokinių turėdavo dalyvauti giedant laidotuvių giesmes“¹⁵⁰. Įstaigai buvo renkamos rinkliavos, tačiau ji nebuvo karaliaus patvirtinta, todėl 1809 m. buvo panaikinta. Sprengelis priklausė Tilžės masonų ložei *Irene*, nuo 1798 m. buvo minėtos ložės meistras,ėjo kalbėtojo pareigas¹⁵¹.

Paminėjimo verta su lituanistika ir masonais susijusi 1874 m. Karaliaučiuje įkurta Karališkoji Vilhelmo gimnazija (vok. *Königliches Wilhelms-Gymnasium*). Joje 1880–1924 m. dirbo profesorius, filosofijos mokslų daktaras, mokytojas Hansas Lullies (1858–1935). Gimnazijoje jis mokė vokiečių kalbos, istorijos, geografijos ir gamtos mokslų¹⁵². Lullies buvo komisijos, kuri suteikdavo teisę pedagogams dirbti mokyklose, narys. Jis parengė populiarią mokymo priemonę *Landeskunde von Ost- und Westpreußen* (liet. *Rytų ir Vakarų Prūsijos kraštotyra*). 1904 m. kartu su Vilhelmo gimnazijos programa buvo išleistas jo straipsnis apie senovės prūsų tikėjimą dievais („Zum Götterglauben der alten Preussen“)¹⁵³. Lullies, kaip ir dauguma minėtų XIX a. Prūsijos kultūrininkų, priklausė laisvųjų mūrininkų draugijai – nuo 1898 m. buvo Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* ir Klaipėdos *Memphis* ložių narys, meistras¹⁵⁴.

1. 2. 3. Masonams priklausę ir lituanistinius veikalus spausdinę spaustuvininkai

Tautosakos rinkimo ir skelbimo, mokslinių tekstų publikacijos skatino mokslo, kultūros ir literatūros kilimą. Svarbų vaidmenį su lituanistika

¹⁴⁸ Gerlach 2009, 363.

¹⁴⁹ Banytė-Rowell R. 2017, prieiga per internetą:
<<https://www.silaineskrastas.lt/kultura/silaines-sodas/silokarcemos-vaistininkas-bernhardas-theophilus-settegastas-ir-archeologija/>> [žiūrėta 2020 05 13].

¹⁵⁰ Zembrickis 2002, 210.

¹⁵¹ Gerlach 2009, 367.

¹⁵² Grosse 1884, [be lapų numeracijos].

¹⁵³ Lullies 1904, 1–20.

¹⁵⁴ LDK⁶ 8–9; LMM⁶ 4–5.

susijusioje veikloje atliko Prūsijos Lietuvos spaustuvės. Jų savininkai turėjo įtakos visuomeniniam politiniam Prūsijos Lietuvos gyvenimui. Daugelis spaustuvininkų šalia pagrindinės veiklos taip pat užėmė ir atsakingus valdžios postus. Ernstas Julius Adolphas Dalkowskis (1805–1878), Georgas Friedrichas (1782–1849) Hartungas buvo Karaliaučiaus, Wilhelmas Valentinas (1772–1839) Krauseneckas – Gumbinės, Hermannas Wilhelmas (1868–1925) Siebertas – Klaipėdos miesto savivaldybės tarėjai¹⁵⁵. Dalis spaustuvininkų buvo žinomi kultūros veikėjai, įvairių kultūrinių, literatūrinių draugijų nariai, taip pat masonai.

Laisvaisiais mūrininkais buvo daugelio Prūsijos spaustuvių atstovai. Masonams priklausė Karaliaučiaus spaustuvininkai broliai Friedrichas (1787–1866) ir Ludwigas (1788–1843) Bornträgeriai, Heinrichas Eduardas Gräfe (1799–1867) ir Augustas Wilhelmas Unzeris (1770–1847), Johannas Jakobas Kanteris (1738–1786), Karaliaučiuje veikusio knygyno savininkas Carlas Gottliebas Dengelis, Karaliaučiaus ir Mintaujos knygų prekybininkas Johannas Friedrichas Hartknochas (1740–1789), Klaipėdos spaustuvininkai Friedrichas Wilhelmas Horchas (1780/1781–1854/1855), Johannas Heinrichas Eduardas Waikinnis (g.1813/1814) ir kiti. Masonais buvo ir daugelis dinastinių spaustuvių atstovų – Danielius Gottliebas Heinrichas Degenas (1791–1848), Ernstas Julius Adolphas ir Carlas Ernstas Robertas (g.1828) Dalkowskiai; Johannas Heinrichas (1699–1756), Georgas Friedrichas ir Gottliebas Lebrechtas (1747–1797) Hartungai; Wilhelmas Valentinas (1772–1839), Carlas Wilhelmas Friedrichas (g.1800) ir Otto Wilhelmas (g.1835) Krauseneckai; Friedrichas Wilhelmas (1833–1900) ir Hermannas Wilhelmas (Willis) (1868–1925) Siebertai; Eugenai (1844–1919) ir Curtas (g.1887) Reyländeriai.

Spaudos darbuotojų dalyvavimas masonų veikloje nėra neįprastas dalykas¹⁵⁶. Ložėms priklausę spaustuvininkai dažniausiai buvo atsakingi už ložės narių sąrašų, įvairių kalbų ir kitų su masonais susijusių dokumentų spausdinimą. Minėta, jog masonai buvo apsišvietusio elito organizacija. Jie sudarė sociokultūrinių ryšių tinklą. Visa tai neabejotinai verčia svarstyti, jog į masonų draugiją savanoriškai jungėsi asmenys, be kitų, turėję ir komercinių sumetimų. Masonų ložės buvo diskusijų ir bendravimo vietas, kuriose spaustuvininkai galėjo užmegzti naudingų ir pelningų pažinčių.

Karaliaučius. Litanistikos istorijoje ypatingą vietą užima Hartungų dinastinė spaustuvė Karaliaučiuje. Spaustuvės savininkai tėvas Johannas

¹⁵⁵ Kaunas 1996, 299.

¹⁵⁶ Pavyzdžiui Berlyne dauguma spaustuvininkų priklausė *Vienybės* (vok. *Zur Eintracht*) masonų ložei. Daugiau žr.: Gerlach 2009, 254.

Heinrichas (1699–1756), jo sūnus Gottliebas Lebrechtas (1747–1797) ir anūkas Georgas Friedrichas (1782–1849) Hartungai buvo masonai¹⁵⁷. Pastarasis buvo garbingas Karaliaučiaus inteligentijos atstovas, nuo 1817 m. perėmęs ir vadovavęs Hartungų šeimos spaustuvės verslui¹⁵⁸. Nuo 1815 m. jis priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis*. Gottliebas Lebrechtas Hartungas taip pat priklausė minėtai Karaliaučiaus ložei, joje turėjo meistro laipsnį. Visiškai įmanu daryti prielaidą, jog Hartungams būdingą toleranciją ir humanitarinę kultūrą, be kitų veiksmų, ugdė ir masoniška ideologija, diegė knygos ne vien kaip komercinio gaminio, bet ir intelektualinio kūrinio, kaip svarbios tos epochos komunikacijos priemonės, supratimą.

Nuo XVIII a. Hartungų spaustuvė buvo žymiausia ir didžiausia lietuviškų knygų leidybos įmonė, turėjusi įvairių privilegijų ir išspausdinusi svarbius lituanistinius žymių lietuvių raštijos veikėjų darbus (Pilypo Ruigio, Povilo Frydricho Ruigio, Kristijono Gotlybo Milkaus, Gotfrydo Ostermejerio (*Gottfried Ostermeyer*, 1716–1800) ir kt.). Hartungų spaustuvėje buvo perspausdinama Danieliaus Kleino (1609–1666) maldaknygė, spaustuvė turėjo oficialiojo giesmyno spausdinimo privilegiją, joje buvo spausdinama įvairi dorovinė ir religinė lietuviška lektūra. Hartungai išleido 1844 m. Frydricho Kuršaičio (1806–1884) išverstą vokiečių kunigo Christiano Scriverio (1629–1693) postilės pirmąją dalį *Dušios skarbnėčia* (*Seelen-Schatz*). Postilės leidimą Kuršaičiui apsunkino lėšų stoka. Georgas Friedrichas Hartungas sutiko išleisti visą postilę, jei pirmoji jos dalis bus išpirkta. Deja, vertimo tęsinys daugiau nepasirodė¹⁵⁹. Hartungai išleido svarbias Rėzos mokslines studijas (anuomet vadintas pranešimais ar disertacijomis)¹⁶⁰. Hartungų spaustuvėje taip pat pasirodė ir reikšmingiausi lituanistiniai Rėzos darbai: pirmasis Donelaičio *Metų* leidimas¹⁶¹, rinkinys *Dainos*¹⁶², mokslinė studija *Lietuviškos Biblijos istorija*¹⁶³ ir dviejų dalių veikalas *Filologinės-kritinės pastabos lietuviškai Biblijai: naujojo leidimo lietuviško teksto redagavimo komentarai* (I–1816, II–1824)¹⁶⁴, Ezopo pasakėčios kartu su pirmąja Donelaičio pasakėčių publikacija¹⁶⁵. Pastarasis rinkinys susidėjo iš

¹⁵⁷ Fischer 1910, 497; Gerlach 2009, 234–235, 291.

¹⁵⁸ Weisfert 1975, 88.

¹⁵⁹ Gineitis 1995, 151, 152.

¹⁶⁰ Daugiau žr.: Petkūnas 2011, 5–19. Apie Rėzos ir Hartungo leidybinius ryšius plačiau žr. skyrelyje 2. 1. 3.

¹⁶¹ Rhesa 1818a.

¹⁶² Rhesa 1825a.

¹⁶³ Rhesa 1816b.

¹⁶⁴ Rhesa 1816c; Rhesa 1824b.

¹⁶⁵ Rhesa 1824a.

Ezopo ir septynių iš vokiečių kalbos proza verstų pasakėčių. Trys pasakėčios buvo Christiano Fürchtegotto Gellerto (1715–1769), kitos trys buvo verstos iš nenustatytų šaltinių ir viena – vokiečių poeto, pasakėtininko, Leipzigo masonų ložės nario – Magnuso Gottfriedo Lichtwerio (1719–1783)¹⁶⁶. Tikėtina, jog dėl egzistavusių masonų draugijos narių ryšių savo veikalus Rėza spausdinosi taip pat masonams priklausiusių Hartungų spaustuvėje.

Karališkosios spaustuvės privilegiją turėjusi akademinė Hartungų spaustuvė taip pat spausdino ir nelietuviškus Karaliaučiaus profesorių traktatus¹⁶⁷. Minėtoje spaustuvėje buvo leidžiami reklaminiai spaudinių katalogai. Jie skleidė vokiškai kalbančiose žemėse, be kita ko, ir žinių apie lietuviškus leidinius. Per Hartungus lietuvių raštijos faktai ėmė figūruoti vokiečių informaciniuose leidiniuose. Vokiečių kalbos areale plito prekybiniai Hartungų spaustuvės katalogai (vadinti visuotiniais – lot. *Catalogus universalis*). Kataloguose buvo net speciali rubrika, skirta lietuviškoms knygoms¹⁶⁸.

1815–1825 m. Karaliaučiaus Hartungų spaustuvė leido žurnalą *Beiträge zur Kunde Preußens* (liet. *Prūsistikos darbai*). Minėtas leidinys atliko „tam tikrą lietuviškumo palaikytojo vaidmenį“¹⁶⁹. Jame dėmesys buvo skiriamas prūsams, rašyta apie Prūsijos švietimą, kultūrą, buvo minėtas lietuvių liaudies dainų skelbėjas Pilypas Ruigys, pirmą kartą išspausdintas Rėzos straipsnis apie lietuvių liaudies dainų poeziją, atkreiptas dėmesys į Johano Jakobo Kvanto (*Johann Jakob Quandt*, 1686–1772), Gotfrydo Ostermejerio lituanistinę veiklą. Leidinys palaikė Rytų Prūsijos šviesuomenės dėmesį savo rašto kultūrai, skatino lituanistinei veiklai¹⁷⁰. Žurnalą leido medikas – Karlas Gottfriedas Hagenas (1749–1829) ir teisės profesorius, valdžios tarėjas – Karlas Heinrichas Hagenas (1785–1856). Nuo 1811 m. Karlas Heinrichas Hagenas buvo *Po trimis karūnomis* ložės narys, turėjo meistro laipsnį¹⁷¹, taip pat priklausė Karaliaučiaus ložei *Po aukso šviesuliu*¹⁷². Minėta, jog masonų ložės buvo svarbus komunikacijos kanalas, tad gali būti, jog masonų ložėje galėjo užsimegsti jo pažintis su Rėza. Greičiausiai Hagenas net buvo girdėjęs kalbėtojo pareigas ėjusio Rėzos skaitytus pranešimus ložės *Po trimis karūnomis* susirinkimuose. *Karališkoje vokiečių draugijoje* 1818 m. Rėza perskaitė straipsnį apie lietuvių liaudies poeziją („Ueber litthauische

¹⁶⁶ Gädicke 1818, 314–315.

¹⁶⁷ Citavičiūtė 2013, 20.

¹⁶⁸ Kaunas 1996, 202–203; Forstreuter 1932, 32.

¹⁶⁹ Gineitis 1995, 111.

¹⁷⁰ Gineitis 1995, 112.

¹⁷¹ LDK⁴ [be lapų numeracijos].

¹⁷² LAGL¹ 2r.

Volkspoesie“)¹⁷³. Tais pačiais metais straipsnis buvo publikuotas minėtame Hagenų žurnale *Prūsistikos darbai*¹⁷⁴. Tai buvo pirmasis specialiai liaudies dainoms skirtas Rėzos tyrimas. Straipsnyje buvo aptartos tautosakos tematinės grupės, pateikti dainų pavyzdžiai. Straipsnyje Rėza rašė, jog liaudies poezija atveria turtingą žmogaus sielos pažinimo lobį, dvasinį tautos pasaulį, kuris atsispindi jos liaudies kūryboje:

Liaudies kūryba atskleidžia mums, be kita ko, gausius tautos sielos turtus ir leidžia pažinti žmones, nes jos dainose ir eilėse atsispindi visas tautos būdas su savo trūkumais bei dorybėmis¹⁷⁵.

Rėza teigė, jog senovinės lietuvių liaudies dainos turtingos mitologiniais įvaizdžiais:

Dauguma šių dainų yra neabejotinai iš gilios senovės ir jose yra išlikę mitologinių vaizdinių, tradiciškai perduodamų iš kartos į kartą¹⁷⁶.

Minėtame žurnale Karlas Heinrichas Hagenas išspausdino straipsnių, susijusių su Prūsijos krašto praeitimi, istorija. Jis rašė apie Prūsijos karus su Švedija („Preußens Schicksale während der Schwedenkriege“)¹⁷⁷, Silezija („Preußens Schicksale während der drey Schlesischen Kriege“)¹⁷⁸, dėmesį skyrė Rytų Prūsijos geografijai („Bemerkungen die Boden=Karte von Ost=Preußen und Litthauen betreffend“)¹⁷⁹ ir Rytų Prūsijoje siautusiam marui („Die Pest in Preußen in den Jahren 1709 bis 1711“)¹⁸⁰.

Kai kurios aplinkybės verčia manyti, jog prie žurnalo leidybos ir publikacijų galėjo prisidėti būtent masoniškieji ryšiai. Visų pirma, žurnalas buvo leidžiamas masonams priklausiusių Hartungų ir brolių Borntträgerių spaustuose Karaliaučiuje. Leidinyje bendradarbiavo Karaliaučiaus masonų

¹⁷³ Citavičiūtė 2018, 34–35.

¹⁷⁴ Rhesa 1818b, 507–524.

¹⁷⁵ „Volksdichtung eröffnet uns überdem einen reichen Schatz für Seelenkunde und Menschenkenntniß, indem die ganze Gemuthswelt der Nation mit allen ihren Fehlern und Tugenden, in ihren Liedern und Dichtungen sich treulich abspiegelt“. Žr.: Rhesa 1818b, 508.

¹⁷⁶ „Viele von diesen Gesängen verrathen ein höheres Alterthum, wegen der mythologischen Vorstellungen, die darin vorkommen und sind durch Tradition von Mund zu Mund fortgepflanzt worden“. Žr.: Rhesa 1818b, 509.

¹⁷⁷ Hagen 1818a.

¹⁷⁸ Hagen 1818.

¹⁷⁹ Hagen 1819.

¹⁸⁰ Hagen 1821.

ložių nariai – Rėza, Karlas Heinrichas Hagenas, karo bei valstybinių žemių tarėjas, Karaliaučiaus meras Bernhardas Konradas Ludwigas Gervaisas (1754–1821)¹⁸¹. Pastarasis *Prūsistikos darbuose* išspausdino straipsnių, susijusių su Gumbinės ir Karaliaučiaus miestų istorijomis¹⁸². 1819 m. Gervaisas publikavo straipsnį, kuriame dėmesį skyrė lituanistikai, Rėzai bei jo veikalams *Filologinės-kritinės pastabos lietuviškai Biblijai* ir eilėraščių rinkiniui *Prutena, oder preussische Volkslieder und andere Vaterländische Dichtungen*¹⁸³. 1795 m. Gervaisas taip pat išleido veikalą *Notizen von Preussen mit besonderer Rücksicht auf die Provinz Littauen* (liet. *Pastabos apie Prūsiją, kreipiant ypatingą dėmesį į Lietuvos provinciją*). Jame pristatytas lietuvių tikėjimas, pamaldumo praktikos, liaudies dainos. Gervaisas rašė, jog lietuvių melodijos yra paprastos. Jas lietuviai sukuria patys, tačiau kalba ir skambesys esą pakankamai geri:

Tokios dainos, kurias jie vadina Dainomis¹⁸⁴, yra didžia dalimi jų pačių išradimas ir jų kalba jos skamba išties gerai. Šioms dainoms jie patys dar sukuria ir melodijas, kurios yra nesudėtingos, tačiau dėl jų prigimtinės geros muzikinės klausos, dainuojant jų tikrai malonu klausytis¹⁸⁵.

Be to, yra žinoma, jog rašydamas *Lietuviškos Biblijos istoriją* minėtu Gervaiso veikalu rėmėsi Rėza¹⁸⁶. Kaip užsiminta, Gervaisas buvo masonas. Nuo 1776 m. jis priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis*, nuo 1810 m. – Karaliaučiaus ložei *Po trimis karūnomis*, turėjo meistro laipsnį¹⁸⁷.

Sustojus minėto žurnalo leidybai, Hartungų spaustuvė Karaliaučiuje ėmė leisti kitą mėnesinį istorinės tematikos leidinį – *Preussische Provinzial*

¹⁸¹ Įvairiuose šaltiniuose skirtingai nurodomos Gervaiso gimimo ir mirimo datos. Darbe remtasi vokiečių istoriko Rolf Straubel duomenimis. Daugiau žr.: Straubel 2009, 307.

¹⁸² Gervais 1818, 106–153; Gervais 1820, 50–74; Gervais 1821, 1–26.

¹⁸³ Gervais 1819, 112–167.

¹⁸⁴ Lietuvišką terminą *Daina* į vokiečių mokslinę apyvartą įvedė Rėza. Jis teigė, jog *Daina* (vok. *Lied*) yra liaudiško turinio linksmas kūrinėlis, o giesmė (vok. *Gesang*) – religinio turinio kūrinys. Šis lietuviškas terminas prigijo vokiečių mokslo visuomenėje ir tapo tarptautiniu terminu, kuriuo buvo vadintos lietuvių liaudies dainos. Daugiau žr.: Citavičiūtė 2018, 21, 32–33.

¹⁸⁵ „Dergleichen Lieder, die sie Dainos nennen, sind größtenteils ihre eigene Erfindung und ihrer Sprache lauten sie recht gut. Zu diesen Liedern machen sie sich auch selbst die Melodien, die zwar sehr einfach ausfallen, sich aber bey ihrem natürlichen guten musikalischen Gehör, durch den Vortrag ziemlich gut anhören lassen“. Žr.: Gervais 1795, 35.

¹⁸⁶ Rėza 2011, 57.

¹⁸⁷ LDK³ [be lapų numeracijos].

Blätter (1829–1834) (liet. *Prūsijos provincijos žurnalas*). Jame buvo skelbiama medžiaga iš prūsų ir lietuvių archeologijos, etnografijos, folkloristikos ir kitų sričių istorijos, svarstyta Prūsijos pavadinimo kilmė, spausdinamos leidinių recenzijos. *Prūsijos provincijos žurnale* recenzuota filosofijos mokslų daktaro, kunigo, *Karališkosios vokiečių draugijos*, ilgamečio Karaliaučiaus masonų ložės *Po kaukole ir feniksu* nario¹⁸⁸ Eduardo Friedricho Richardo Heinelio (1798–1865) knyga apie Prūsijos valstybės ir tautos istoriją (*Geschichte des preußischen Staates und Volkes, für alle Stände bearbeitet*, 1835)¹⁸⁹. Recenzijoje buvo pritarta autoriui dėl teiginio apie bendrą prūsų ir lietuvių kilmę, svarstytos Heinelio hipotezės dėl Prūsijos pavadinimo sąsajų su Baltų mitologija, pavadinimo kildinimo iš *Prutenio*¹⁹⁰.

Lituanistikai taip pat svarbi 1793–1847 m. Karaliaučiuje veikusi miesto savivaldybės nario, valdžios komercijos tarėjo, spaustuvinko, litografinės spaudos pradininko Karaliaučiuje – Danieliaus Gottliebo Heinricho Degen (1791–1848) spaustuvė. Joje buvo išspausdinta 10 lietuviškų knygų, tarp kurių lituanistikai reikšmingi leidiniai – 1816 m. Rėzos parengta *Biblija* ir rinkinys *Prutena, oder preussische Volkslieder und andere Vaterländische Dichtungen*¹⁹¹. Degenas buvo „didelis meno mėgėjas ir rėmėjas“, daug nusipelnęs Karaliaučiaus meno draugijai¹⁹². Šis faktas neturėtų stebinti žinant, jog Degenas buvo ilgametis masonų draugijos narys. Nuo 1817 m. iki mirties (1848) jis priklausė Karaliaučiuje veikusiai masonų ložei *Po kaukole ir feniksu*, turėjo meistro laipsnį¹⁹³.

1736–1812 m. Karaliaučiuje veikė Kanterio spaustuvė. Jos įkūrėjas – Christophas Philippas Kanteris (m. 1764). Spaustuvė turėjo Biblijos, Naujojo Testamento ir giesmynų leidimo privilegiją. Per spaustuvės veiklos laikotarpį buvo išspausdintos 25 lietuviškos knygos ir smulkieji spaudiniai – giesmynai, didaktinio pobūdžio leidiniai (*Ewangelijškas Malones=Dawadas* (1801), *Mazos Giesmju Knygeles isz wienu ir kittu Wokiszku Knygu Lietuwiszakai perguldytos ir pirma Karta iszpaustos* (1804), *Paweikslai Diewo=bijanczujū Waiku kittiems Waikams ant szwento Pasekkimo suieszskoti* (1804) ir kt.)¹⁹⁴. Po spaustuvės įkūrėjo mirties verslo padalinius (šrifto liejyklą, spaustuve, knygrišyklą ir knygyną) paveldėjo Kanterio sūnūs¹⁹⁵. Vienas iš sūnų –

¹⁸⁸ Hieber 1897, 305.

¹⁸⁹ Gineitis 1995, 140.

¹⁹⁰ Gineitis 1995, 140.

¹⁹¹ MLE¹ 279.

¹⁹² Kaunas 1996, 264, 299.

¹⁹³ Hieber 1897, 299; LTP² 31v.

¹⁹⁴ Kaunas 1996, 56.

¹⁹⁵ Kaunas 1996, 56; Jessen 1954, 38.

Johannas Jakobas Kanteris – 1760 m. Karaliaučiuje įsteigė knygyną. Šalia knygyno jis atidarė pirmąją biblioteką Karaliaučiuje¹⁹⁶. Litanistikos istorijai Kanterio knygynas svarbus kaip lietuviškų knygų prekybos vieta. Lietuviška spauda prekiavęs Kanterio knygynas, leidiniais aprūpindavo lietuviškas mokyklas¹⁹⁷.

Johannas Jakobas Kanteris buvo masonas. Nuo 1760 m. iki mirties (1787) jis priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis*, turėjo meistro laipsnį, ėjo prižiūrėtojo, apeigų meistro pareigas¹⁹⁸. Nuo 1757 m. minėtai Karaliaučiaus ložei *Po trimis karūnomis* ir Rygos ložei *Po kalaviju* priklausė Kanterio mokinys, spaustuvininkas Johannas Friedrichas Hartknochas¹⁹⁹.

1763 m. Kanteris atidarė knygyno filialą Jelgavoje, kuriam paskyrė vadovauti savo mokinį, spaustuvininką, minėtą Hartknochą. 1766 m. Jelgavos knygyno filialą Kanteris pardavė Hartknochui²⁰⁰. Litanistikos istorijoje Hartknochas nepasižymėjo, tačiau jis talkino Johanui Gotfrydai Herderiui rengiant pirmąjį rinkinio *Volkslieder* (I–1778, II–1779) (liet. *Tautų dainos*) leidimą. Herderiui Hartknochas siuntė keletą lietuvių filologijos veikalų – Pilypo Ruigio *Lietuvių kalbos tyrinėjimą*, kuriame buvo išspausdintos trys lietuvių liaudies dainos, Povilo Frydricho Ruigio *Lietuvių kalbos gramatikos pradmenis* ir kt.²⁰¹ Hartknochas buvo Immanuelio Kanto veikalų leidėjas²⁰². Rygoje jis išleido žymiuosius Kanto veikalus apie grynąjo proto kritiką (*Critik der reinen Vernunft*, 1781) ir praktinio proto kritiką (*Critik der praktischen Vernunft*, 1788)²⁰³. Hartknochas taip pat išleido ir kitų žinomų mokslininkų bei rašytojų (Johanno Georgo Hamanno (1730–1788), Herderio, Friedricho Maximiliano von Klingerio (1752–1831) ir kt.) darbų.

Kanteris buvo intelektualas. Karaliaučiaus priemiestyje buvusioje Lëbenichto rotušėje (vok. *Löbenicht Rathaus*) veikęs jo knygynas buvo žinoma ir populiari intelektualų susitikimo vieta²⁰⁴. Jis priklausė Karaliaučiaus filosofo Kanto organizuotam užstalės pokalbių rateliui, kuriuose dalyvaudavo žinomi intelektualai, taip pat spaustuvininkai ir knygų pardavėjai. Kanteris anksti pripažino Kanto svarbą. 1768 m. knygyne buvo pakabinęs nutapytą

¹⁹⁶ Gerlach 2009, 295; Kaunas 1996, 182.

¹⁹⁷ MLE¹ 716.

¹⁹⁸ Gerlach 2009, 295.

¹⁹⁹ Gerlach 2009, 290–291.

²⁰⁰ Kaunas 1996, 182.

²⁰¹ Kaunas 1996, 189.

²⁰² Apie Kantą taip pat žr. skyrelyje 2. 2. 1.

²⁰³ Gerlach 2009, 272.

²⁰⁴ Unzer 1929, 23.

Kanto portretą. Minėtieji užstalės pokalbiai pritraukė Gottliebą Lebrechtą Hartungą bei anksčiau minėtą Hartknochą²⁰⁵. Su Kanteriu Kantą siejo ir tai, jog 1766–1769 m. jis gyveno Kanterio namuose²⁰⁶. Kartu su Kantu gyveno jo mokinys, tada dar būsimasis filosofijos ir ekonomikos profesorius, masonams priklausęs – Christianas Jakobas Krausas (1753–1807)²⁰⁷. Atidos vertas teiginys, jog Krausas galėjo būti susijęs su lituanistika. Istoriografijoje aptinkama prielaidų, jog jis buvo kalbinamas ir galbūt net pasižadėjęs parengti pratarinę Kristijono Gotlybo Milkauš žodynui²⁰⁸.

Nuo 1764 m. Kanterio spaustuvėje buvo leidžiamas Karaliaučiaus mokslo ir politikos laikraštis (*Königsbergsche Gelehrte und Politische Zeitungen*), tapęs „Karaliaučiaus intelektualinio gyvenimo centru“²⁰⁹. Laikraščio bendradarbiais buvo Kantas, Jenos universiteto profesorius Abrahamas Jakobas Penzelis (1749–1819), taip pat masonams priklausę – Herderis, Prūsijos valdininkas, švietėjas, rašytojas, Karaliaučiaus masonų ložės *Po trimis karūnomis* narys Johannas Georgas Scheffneris (1736–1820)²¹⁰ ir kiti mokslininkai²¹¹.

Karaliaučiuje taip pat veikė brolių Borntträgerių knygynas-leidykla. 1790 m. ją įsteigė Matthias Friedrichas Nicolovius (1768–1836). 1818 m. knygyną perėmė ir valdė broliai spaustuvininkai Friedrichas ir Ludvigas Borntägeriai. Lituanistikos istorijoje jie svarbūs kaip 1851 m. pasirodžiusio Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno *Lietuvių kalbos žodyno*²¹² leidėjai. Broliai Borntägeriai buvo aktyvūs masonai. Nuo 1820 m. iki mirties (1866) Friedrichas Borntägeris buvo Karaliaučiaus masonų ložės *Po trimis karūnomis* narys, nuo 1831 m. taip pat priklausė ložei *Po aukso šviesuliu*²¹³. 1818–1844 m. Ludvigas Borntägeris priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu*. Gali būti, jog leidžiant Nesselmanno žodyną, reikšmingi buvo masoniškieji ryšiai – žodynas buvo išleistas masonų ložėms priklausiusių brolių knygynė-leidykloje.

Tilžė. 1840 m. produktyviausią Prūsijos Lietuvos lietuviškų knygų spaustuvę Tilžėje įsteigė Julius Reyländeris (1811–1901). Spaustuvė veikė iki 1934 m. (nuo 1872 m. joje pradėjus dirbti spaustuvės įkūrėjo sūnui Eugenui

²⁰⁵ Gerlach 2009, 271–272.

²⁰⁶ Forstreuter 1932, 43.

²⁰⁷ Kaunas 1996, 182.

²⁰⁸ Triškaitė, Sidabraitė 2019, 228. Daugiau apie Krausą žr. skyreliuose: 2. 1. 1. ir 2. 2. 1.

²⁰⁹ Kaunas 1996, 182.

²¹⁰ Daugiau apie Scheffnerį žr. skyrelyje 2. 1. 4.

²¹¹ Kaunas 1996, 182.

²¹² Nesselmann 1851.

²¹³ LAGL³ 46r.

Reyländeriui, buvo pavadinta *Reyländerio ir sūnaus* spaustuve)²¹⁴. Eugeną Reyländeris buvo aktyvus kultūros darbuotojas, priklausė LLD, buvo Tilžės masonų ložių *Irene* ir *Strenua* narys, turėjo meistro laipsnį²¹⁵.

Nors spaustuveje buvo spausdinami leidiniai įvairiomis kalbomis, daugiausia buvo lietuviškų. Spaustuvės veiklos laikotarpiu buvo išspausdinti 345 lietuviški neperiodiniai ir 9 periodiniai leidiniai: knygos, kalendoriai vokiečių ir lietuvių kalbomis (minėtini *Tilžės kelevio kalendros*, laikraštis *Tilžės kelevis* ir kt.)²¹⁶.

Lituanistikai Eugeną Reyländeris svarbus kaip laikraščio *Tilžės kelevis* leidėjas. Laikraštis leistas lietuvių kalba. Jame rašyta apie Prūsijos Lietuvos problemas, santykius su Didžiąja Lietuva. Ypatingo dėmesio yra verti keli 1900 m. leidimo numeriai. Juose pasirodė straipsnių, kuriuose buvo rašoma apie masonų draugiją. Viename iš straipsnių buvo teigiama, jog masonų vardas liaudyje buvo plačiai žinomas: „Wisame Swiete pazystams tos Draugystes Wardas, ale retay kas te pazysta jos Mierius, kuriu anie koznam ne pasako ir ne kabina ant Nosies“²¹⁷. Straipsnio autorius teigė, kad masonai pasaulyje yra plačiai išplitusi organizacija: „<...> jie su sawo Draugystemis per wisą Swietą išsisklaidę žen ir ten <...>“, turinti didelį ložių tinklą: „<...> o tu Butu beje Swiete ne menkay yra. Ir Tilzeje jie tam tur sawo ipatišką Butą su puikiu Darzu Fabrikiu Ulyczioje prie Ezero ir t.t. Ale tie Butai tikt Susiejimo Wietos ir Draugams Gaspados, ir ne tur ney koku pasleptu Kamaru arba Kelnoriu“²¹⁸. Kalbėdamas apie masonų kilmę, autorius rašė, jog nėra žinoma jų atsiradimo istorija: „Iš Tiesos ney wiens tai ne zino, ney jie patys tai ne gal gruntingay išliudyti“. Jis teigė esant įvairių kilmės versijų, tačiau įtikinamiausia – kilmės iš Viduramžių: „Tikt wiens Dalyks rodosi Tiesa esąs, kad jie nu Widuramziaus teip wadinamuju Budawojimo Szetru (Bauhütten) atsigaminti gali <...>“²¹⁹. Taip pat dėmesys buvo atkreiptas į masonų draugijos pavadinimo kilmę: „<...> todel jie ir sawo Susiejimuse kaip Murininkai pasiredę ir Murininko Mentutę paemę budawoja. Iš to jie ir sawo Wardą gawę: Freimaurer, t. e. Walnmurininkai, arba Walnmurytojei“²²⁰. Rašyta, jog, vyrai, kurie nori prisijungti prie masonų draugijos, privalo būti dori, garbingi ir tikintys: „Freimiers pagal sawo Dawadus ir Zokanus ne gal ney Bediewis buti,

²¹⁴ Kaunas 1996, 270.

²¹⁵ LIT⁶ 82r; LST 35, 10.

²¹⁶ Kaunas 1999, 240.

²¹⁷ TK³ 3.

²¹⁸ TK³ 3.

²¹⁹ TK³ 4.

²²⁰ TK³ 3.

ney Pasileidelis, kaip tai tarp Lietuwininku tankey sakoma”²²¹. Taip pat buvo atkreiptas dėmesys ir į masonų paslaptinę. Teigta, jog kai kurie vyrai į draugiją įstoja tik iš smalsumo, norėdami sužinoti draugijos paslaptis, tačiau jos, pasak autoriaus, niekam neatskleidžiamos ir žinomos tik draugijos nariams: „Daug yra tycziomis i tą Draugystę istoję wien su tum Troßkimu, Freimieru pasleptusius Mierius ištyrinėti ir nors kaip išbustinėti, ale jie sakosi tikt nieko ne gawę ney matyti ney zinoti. Aukbtesniejie ju Draugai ir Wirßininkai tas Pasleptines berods pazystą, ale ney sawo zemesniems Draugams ne išduda”²²². Taip pat buvo rašoma, jog stojantysis į draugiją, įsipareigoja kartu saugoti ir masoniškąją paslaptį: „Kas i Freimieru Draugystę istoja, tas tur su Garbes Zodzio Uzstatymu (arba Prysiega) pasizadeti, ney wienam nieko ne sakyti, neygi sawo Moterißkei, bet apie tai powisam tyleti, kas toje Draugysteje daroma yra”²²³. Rašyta ir apie dažniausiai apie masonus pasitaikančius bei liaudyje paplitusius gandus: „Kits wel tą Misli ne nor paleisti, kad koznasis prie Freimieru Istojasis turis sawo paties Krauju (Welniui) prisiraßyti”²²⁴. Teigta, jog labiausiai prieš masonus yra nusistatęs popiežius ir Katalikų Bažnyčia: „Kas ju nekenczia? Tai yra Popiezius bey Katalikai. Tam Freimierai tiekjau yra kaip mes „Ketcerei” arba kaip mes „Bediewjei”²²⁵. Straipsniuose buvo minėtas ir draugijos narių broliškumas, masoniškieji ryšiai. Buvo rašoma, jog masonai yra plačiai išplitusi organizacija, kurios narius sieja draugystė: „Ir jie daug Dalykuse tarp sawes ne wienos Dumos yra, ale tame jie Wienybę tur, kad bilekokios Lozes Brolis nu wisu kitu kaip Draugs wisur ir wisados priimams. Ju Skirtumai ne yra tokie, kad jie todel tarp sawes turetų waidytisi ir kits kito nekesti, jie su kits kitu per wisą Swietą Draugyste laiko. Lozes Brolis gal keliaut kur link jis tikt nor, weik wisur randa jis Lozes Draugu, prie kuriu jis prisiglausti gal”²²⁶. Lietuviškoje spaudoje tai buvo pirmoji tokia išsami informacija apie masonus. Straipsniai buvo spausdinami kaip įdomybė, siekta skaitytoją supažindinti su masonų draugija. Straipsnių autorystė nėra žinoma. Numanomas autorius galėtų būti Jurgis Arnašius (1872–1934) – žinomas spaudos veikėjas, 1893–1924 m. *Tilžės keleivio* redaktorius, 1918 m. pasirašęs Tilžės aktą dėl Prūsijos Lietuvos prijungimo prie Didžiosios Lietuvos.

Gumbinė. 1817–1944 m. Gumbinėje veikė Krausenecko spaustuvė. Joje buvo leidžiami įvairūs spaudiniai lietuvių, vokiečių, lenkų ir kt. kalbomis.

²²¹ TK¹ 3.

²²² TK³ 4.

²²³ TK⁵ 1.

²²⁴ TK² 3.

²²⁵ TK¹ 3.

²²⁶ TK⁴ 2.

Spaustuvę įkūrė Wilhelmas Valentinas Krauseneckas. Spaustuvės įkūrėjas buvo masonas. Jis priklausė Gumbinės ir Įsruties ložėms, turėjo meistro laipsnį, ėjo pavaduojančio 2-ojo prižiūrėtojo pareigas²²⁷.

Lietuviškų leidinių minėtoje spaustuvėje buvo išspausdinta palyginti nedaug. 1821–1882 m. Krausenecko spaustuvėje buvo išleistos 8 lietuviškos knygos ir smulkieji spaudiniai – įvairūs įsakai, veterinarijos vadovėlis, elementorius, kelios religinio turinio brošiūros.

Svarbiausias 1817–1944 m. Gumbinėje veikusias Krausenecko spaustuvės leidinys buvo informacinis laikraštis *Intelligenzblatt für Litauen* (liet. *Lietuvos informacinis laikraštis*)²²⁸. Žinoma, jog 1812 m. prie minėto laikraščio išleidimo asmeniškai prisidėjo ypatingą dėmesį švietimui skyręs ir masonams priklausęs Heinrichas Theodoras von Schönas. Tai buvo vienas pirmųjų Prūsijos Lietuvos laikraščių vokiečių kalba, leistas 1812–1859 m. Laikraštis buvo vietinio pobūdžio, skirtas krašto kultūrai kelti.

Klaipėda. 1816 m. pirmąją spaustuvę Klaipėdoje įkūrė Friedrichas Wilhelmas Horchas (1780/1781–1854/1855) – žinomas lietuviškos ir vokiškos spaudos darbuotojas²²⁹. Prieš atidarydamas spaustuvę Klaipėdoje, Horchas dirbo spaustuviniu Karaliaučiuje pas anksčiau minėtą spaustuvininą Degeną²³⁰.

Horchas buvo ilgametis masonų draugijos narys. Nuo 1824 m. iki mirties (1854) jis priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis*. Joje buvo pasiekęs IV laipsnį, ėjo bibliotekininko pareigas²³¹.

Iš pradžių Horcho spaustuvėje buvo leidžiamos vokiškos knygos, tačiau per visą gyvavimo laikotarpį (1816–1854) Horcho spaustuvė išspausdino ir 40 leidinių lietuvių kalba²³². Pirmosios lietuviškos knygos minėtoje spaustuvėje pasirodė 1825 m. Tai buvo surinkimų²³³ sakytojo, giesmių vertėjo ir kūrėjo Kristijono Endrikio Mertikaičio (1775 – prieš 1856?)

²²⁷ ZPA 64v.

²²⁸ 1812 m. įsteigtas Hartungo spaustuvės.

²²⁹ Tikslintini kai kurie Horcho biografijos faktai. Domas Kaunas nurodo Horchą gimus 1778 m., tačiau išlikusiuose 1840–1841 m. masonų ložių sąrašuose nurodyta, jog tuo metu Horchas buvo 60 m. amžiaus, todėl Horcho gimimo data taip pat galėtų būti laikomi ir 1780/1781 m. Daugiau žr.: Kaunas 1986, 18; Kaunas 1987, 113; LMM¹ [be lapų numeracijos].

²³⁰ Kaunas 1986, 18.

²³¹ LMM¹ [be lapų numeracijos].

²³² Kaunas 1996, 269.

²³³ Surinkimai – pietistinis lietuvininkų religinis judėjimas, kurio dalyviai vadinti surinkimininkais (Prūsijos Lietuvos evangelikai liuteronai, rengę pamaldas privačiuose namuose, kapinėse, gamtoje). Ypatingai surinkimai išpopuliarėjo XIX a. ir gyvavo iki Antrojo pasaulinio karo. Daugiau apie pietizmą Prūsijos Lietuvoje žr.: SLL.

parengti giesmynai (*Wissokies Naujes Giesmes arba Ewangeliški Psalmi, kuros ikbolei taip po wiena kaip ir po kelles, i mazas Knygeles Surafytas Buwa, Dabbar alle wienas Knygas surinktas ir pagal norejima kelliu Nubaznu Duŝiu i Druka Padutas ir Mazos Giesmju Knygeles, iŝ wienu ir kittu Wokiŝku Knygu Lietuwiŝkai perguldytos ir antra karta Jŝpaustos*)²³⁴, taip pat religinio turinio literatūra (*Zmogaus Szirdis, ar Baznyczia Pono Diewo ar Darba wieta Szetono per deŝimt' Abrozu kuniŝkay pazenklinta. Ant Pabuddinnimo bey Tarpinnimo krikczoniŝkos Dumos* (1831), *Miszu Knygos* (1842), *Krikŝczonies Kelone i anna iŝganitinga Amzia* (1843), ir kt.). Horchas minėtinas kaip pirmojo lietuviško arklinių kystės vadovo leidėjas (*Trumpas pamokinimas apie auginimą bey pagerinimą arklių* (1849)).

Klaipėdoje veikusioje Horcho spaustuvėje buvo leidžiama periodika. Lituaniškos istorijoje Horchas nusipelnė kaip periodinės spaudos Klaipėdoje pradininkas, o nuo 1846 m. ir kaip pirmojo lietuviško kalendoriaus (*Prūsiškos Kalendros*) leidėjas²³⁵. Kalendorius populiarino mokslo ir praktinės veiklos žinias, teikė etnografinių žinių (pirmajame kalendoriaus numeryje buvo užfiksuoti treji mėnesių pavadinimų variantai)²³⁶.

Talkininkaujant Klaipėdos Luizės gimnazijos direktoriui, mokytojui, Filosofijos mokslų daktarui, *Karališkosios vokiečių draugijos* nariui Johannui Samueliui Rosenheynui (1777–1844), mokytojams Eduardui Conradui Aemilijui Hermesui (1791/1792–1845) ir Karlui Besseldtui (1784/1785–1824), 1817 m. Horchas Klaipėdoje įsteigė pirmąjį laikraštį vokiečių kalba – *Memelsches Wochenblatt* (liet. *Klaipėdos savaitraštis*) (1817–1854 m. redaktorius – Horchas)²³⁷. Minėtame laikraštyje Karlas Besseldtas bendradarbiavo iki mirties (1824).

Horcho spaustuvėje pasirodė ir pirmasis lietuviškas laikraštis – jo 1849 m. įsteigtas savaitraštis *Lietuwininku Prietelis*. Ypatingo dėmesio vertas faktas, jog laikraštis tapo „pirmuoju laikraščiu lietuvių žurnalistikos istorijoje“²³⁸. Su Horchu taip pat bendradarbiavo anksčiau minėtas Eduardas Conradas Aemilijus Hermesas. Horcho spaustuvėje jis išleido dvių dalių religinės poezijos rinkinį (*Gedichte*, I–1819, II–1820). 1833 m. Horcho spaustuvėje Hermesas taip pat išleido religinės poezijos rinkinį, skirtą

²³⁴ Mertikaitis 1825a; Mertikaitis 1825.

²³⁵ 1846–1864 m. *Prūsiškas Kalendras* leido Horcho spaustuvė, 1866–1868 m. – Sieberto spaustuvė Klaipėdoje, o 1869–1879 m. Reyländerių spaustuvė Tilžėje. Daugiau apie kalendorių žr. Kaunas 1999, 189–200.

²³⁶ Kaunas 1999, 195.

²³⁷ Sembritzki 1899, [be lapų numeracijos].

²³⁸ Kaunas 1999, 193.

mokykloms (*Religiöse Dichtungen, mit besonderer Berücksichtigung der Schule*, 1833)²³⁹.

Besseldtas ir Hermesas buvo masonų draugijos nariai, priklausė Klaipėdos *Memphio* ir Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* ložėms²⁴⁰. *Memphio* ložės istorijoje minima, jog Hermesas buvo parengęs *Memphio* ložės įsteigimo 50-mečio ložės istoriją, kurią išspausdino Horchas²⁴¹.

1865 m. Horcho spaustuvę Klaipėdoje įsigijo Friedrichas Wilhelmas Siebertas (1833–1900). Nuo 1873 m. jis priklausė Klaipėdos ložei *Memphis*²⁴². Nuo 1903 m. minėtos ložės nariu buvo ir vyriausias Friedricho Wilhelmo Sieberto sūnus Hermannas Wilhelmas Siebertas (g.1868), ložėje turėjęs meistro laipsnį²⁴³. Po tėvo mirties jis perėmė spaustuvės verslą, buvo Klaipėdos miesto savivaldybės tarėjas, Klaipėdos verslininkų draugijos *Concordia* narys²⁴⁴.

1865–1919 m. Sieberto spaustuvėje (veikė iki 1944 m.) buvo išspausdinti 48 leidiniai lietuvių kalba. Daugiausia buvo spausdinama religinė literatūra, agitacinės brošiūros ir atsišaukimai, vadovėliai mokykloms, taip pat lietuvių kalbos vadovai nelietuviams. Iš Sieberto spaustuvėje išleistų lietuviškų knygų lituanistikai reikšminga 1880 m. Prūsijos Lietuvos raštijos darbuotojo, evangelikų liuteronų kunigo, vieno iš LLD įkūrimo iniciatorių, lietuvių kalbos mokytojo Karlo Rudolfo Jacobio parengta *Litauische Chrestomathie zum Schulgebrauch* (liet. *Lietuvių kalbos chrestomatija mokyklai*). Chrestomatija buvo suskirstyta į devynis skyrius. Pirmajame skyriuje buvo paskelbtos ištraukos iš Donelaičio *Metų*. Antrajame chrestomatijos skyriuje buvo išspausdinta keletas pietistinio turinio giesmių. Kituose skyriuose paskelbta lietuvių liaudies dainų, mįslių, priežodžių ir patarlių. Chrestomatijoje taip pat buvo kalbininko Augusto Schleicherio (1821–1868) paskelbtos lietuviškos pasakos, Ezopo pasakėčios iš Rėzos vertimo (1824), ištraukos iš Senojo bei Naujojo testamento. Iš Sieberto spaustuvės produkcijos taip pat paminėjimo vertas religinės literatūros rengėjas, evangelikų liuteronų kunigo, LLD nario Jono Pipiro (1833–1912)

²³⁹ PPB 551.

²⁴⁰ Fischer 1910, 499; Schreiberis 2016, 397, 407.

²⁴¹ Schreiberis 2016, 17.

²⁴² LMM³ [be lapų numeracijos].

²⁴³ Klaipėdos masonų ložės *Memphis* sąrašuose Hermannas Wilhelmas Siebertas įvardijamas kaip Willy Siebert. Domo Kauno teigimu, Hermannas Wilhelmas Siebertas pasirašinėjo ir spaudoje dažnai buvo vadinamas Willy. Daugiau žr. Kaunas 1986, 45; LMM⁴ 4–5.

²⁴⁴ 1826 m. įkurta ir Klaipėdoje veikusi pirklių draugija, tarp savo narių propagavusi intelektualines, dvasines, moralines vertybes. Draugija turėjo prieglaudą, prekybos mokyklą.

1900 m. parengtas lietuvių kalbos vadovėlis (*Litauische Sprachlehre mit Berücksichtigung des Selbstunterrichts*, 1900). Spaustuvėje taip pat buvo leidžiami žinynai, kalendoriai (*Prūsiškos kalendros*, 1865–1868; *Lietuviškosios kalendros*, 1909–1914 ir kt.), Klaipėdos krašto žemėlapiai, uosto planai ir kt.

Sieberto spaustuvės produkcijos dalį taip pat sudarė periodiniai leidiniai. Žymiausias spaustuvės leidinys – vokiškas dienraštis *Memeler Dampfboot* (liet. *Klaipėdos garlaivis*). Spaustuvė taip pat leido lietuvišką periodiką, lietuviškus laikraščius *Lietuviška ceitunga*, *Pakajaus paslas*. Pastarasis buvo leidžiamas 1881–1939 m. lietuvių ir vokiečių kalbomis²⁴⁵. Laikraštis pasižymėjo pietistiniu turiniu. Jame buvo spausdinami pamokslai, surinkimų tvarkaraščiai. Nuo 1862 m. Sieberto spaustuvės filiale Šilutėje buvo leidžiamas savaitraštis *Heydekruger Kreisblatt* (liet. *Šilutės apskrities laikraštis*). Nuo 1867 m. Siebertas taip pat leido *Memeler Zeitung* (liet. *Klaipėdos laikraštis*), kuriame buvo skelbiamos politinės ir kultūrinės vietos bei užsienio žinios, grožinės literatūros ir teatro recenzijos. 1867–1869 m. laikraštį redagavo bankrutavęs spaustuvininkas Johannas Heinrichas Eduardas Waikinnis, o nuo 1871 m. laikraščio redaktoriumi buvo pats Siebertas²⁴⁶.

Siebertas buvo veiklus spaustuvininkas. 1861 m. jis įsigijo spaustuvę Šilutėje, kurios filialas veikė iki 1922 m. Nuo 1862 m. iki 1912 m. Šilutėje buvo išspausdinta 10 lietuviškų knygų²⁴⁷. Dėmesio yra vertas faktas, jog prie lituanistikos plėtotės 1880 m. Siebertas prisidėjo savo lėšomis išspausdinęs mokyklų inspektorius, LLD nario Christopho Gottliebo Ernsto Pohllo (1838–1907) religinių skaitinių knygą *Švento rašto nusidavimai jauniausiems šuilokams*²⁴⁸. Leidinys buvo skirtas Prūsijos Lietuvos mokykloms. 1880 m. Gumbinės apygardos valdžia skaitinių knygą patvirtino kaip privalomą mokomąjį vadovėlį.

Svarbu pažymėti, jog spaustuvininkai leido religinio turinio surinkimininkų (atbudusių religingųjų) literatūrą, giesmynus, Bibliją. Tai neabejotinai verčia svarstyti apie galimą masoniškos ideologijos įtaką prisidedant prie religinio švietimo plėtotės. Religinis švietimas galėjo būti svarbi spaustuvininkų, priklausiusių masonams, misijos taip pat ir komercijos dalis.

²⁴⁵ Kaunas 1986, 29.

²⁴⁶ Kaunas 1986, 28.

²⁴⁷ Kaunas 1996, 269.

²⁴⁸ Kaunas 1986, 110.

1855–1866 m. Klaipėdoje taip pat veikė Johanno Heinricho Eduardo Waikinnio spaustuvė. Jos produkcija nebuvo gausi. Spaustuvėje buvo išleista protestantų giesmyių, moralinių didaktinių knygų²⁴⁹. 1863 m. Waikinnio spaustuvė išleido *Katalikišką Katekismą*, evangelikų liuteronų scholastinius skaitinius *Žmogaus Szirdis, ar Bažnyčia Pono Dievo ar Darba wieta Szetono* (1866), 1867 m. pasirodė vienas iš uostamiestyje leisto kalendoriaus *Prusiškos Kalendros* leidimų, smulkus protestantiškų eilių rinkinėlis *Naujos nobažnos Giesmes. Dievo Karalystę mylintėms Lietuwininkams ant Pasinaudojimo išleistos*, taip pat evangelikų liuteronų konfirmantų tikybos pagrindų mokymui naudota knygelė *Pirmkarczū Knygėles* ir kt.²⁵⁰ 1858–1862 m. Waikinnio spaustuvėje buvo leidžiamas Šilutei skirtas laikraštis *Kreisblatt des königlichen Landraths Heydekrug* (liet. *Karališkojo Šilokarčemos apskrities viršininko laikraštis*) lietuvių ir vokiečių kalbomis. 1855–1864 m. minėtas spaustuvininkas leido ir pats redagavo vokišką laikraštį *Memeler Anzeiger* (liet. *Klaipėdos laikraštis*), nuo 1860 m. leido laikraštį *Memeler Kreisblatt* (liet. *Klaipėdos apskrities laikraštis*), o 1862 m. spausdino savaitraštį *Kaukehmer Wochenbote für die litauische Niederung* (liet. *Kaukėnų savaitinis pasiuntinys Lietuvos žemumai*). Jame rašyta apie ūkininkavimą, spausdinti poezijos kūriniai ir teatro recenzijos²⁵¹.

Menkai iširtą Waikinnio gyvenimo istoriją papildo jo priklausymo Klaipėdos masonų ložei faktas. *Memphiui* Waikinnis priklausė tik trejus metus – nuo 1857 m. iki paskelbė iš jos išeinąs – 1860 m.²⁵²

1. 2. 4. Prūsijos ir Didžiojoje Lietuvoje veikę masonai

1879 m. Tilžėje įkurta LLD palaikė kultūrinius ryšius su istorijos, literatūros ir kultūros draugijomis, veikusiomis Vokietijoje, tuometinėje Rusijos imperijoje, Skandinavijoje²⁵³. LLD nariai, domėdamiesi ne vien kraštietiška Prūsijos, bet visa lietuvių literatūra, mezgė ryšius ir su Didžiosios Lietuvos inteligentais. XIX–XX a. sandūroje publikacijas LLDP rengė žinomi lietuviai filologai, visuomenės veikėjai ir mokslininkai iš istorinės (Didžiosios) Lietuvos – Antanas Baranauskas, Jonas Basanavičius, Silvestras Baltramaitis (1841–1918), Kazimieras Būga (1879–1924), Augustinas Janulaitis ir kt.

²⁴⁹ Kaunas 1986, 75.

²⁵⁰ Kaunas 2009, 15, 16, 18, 20 ir kt.

²⁵¹ Kaunas 1986, 74–75.

²⁵² Schreiberis 2016, 429.

²⁵³ Daugiau apie LLD ir jos veiklą žr. skyrelyje 3. 1.

Kultūrinį skirtingų valstybių bendradarbiavimą liudija teisininko ir istoriko, Vilniaus masonų ložės *Litwa* ir Kauno ložės *Lietuva* nario²⁵⁴ Augustino Janulaičio veiklos pavyzdys. Dėl gresiančios tremties į Sibirą už lietuviškų knygų laikymą, platinimą ir kultūrinę veiklą, 1902 m. Janulaitis pasitraukė į Prūsijos Lietuvą. Kurį laiką jis gyveno Bitėnuose, redagavo socialdemokratų laikraštį *Darbininkų balsas*. Palaikė ryšius su Martynu Jankumi (1858–1946) – jo spaustuvėje leido politinio turinio brošiūras, rašė kultūros, tautiškumo klausimais²⁵⁵, bendravo su Ansu Bruožiu (1876–1928) ir kt. Prūsijos Lietuvoje Janulaitis bandė sukurti lietuvių socialdemokratų partiją.

1906 m. grįžęs į Lietuvą, Janulaitis ir toliau platino draudžiamą lietuvišką spaudą, už tai kalėjo. 1907 m. jis išitraukė į *Lietuvių mokslo draugijos* (1907–1940) veiklą, 1917–1918 m. vadovavo minėtos draugijos komisijai vadovėliams leisti, dirbo dėstytoju Vytauto Didžiojo ir Vilniaus universitetuose, buvo vienas iš *Lietuvos istorijos draugijos* (veikė 1929–1940 m. Kaune ir 1988–2001 Vilniuje) steigėjų. Janulaitis bendradarbiavo

²⁵⁴ Su masonų ložėmis ir lietuvių literatūra taip pat susijusi nemaža dalis XIX–XX a. Lietuvos inteligentijos atstovų, priklausiusių masonų ložėms ir prisidėjusių prie lituanistikos plėtotės. Vieni redagavo ir leido lietuvišką periodiką, kiti reikėsi spaudoje ir prisidėjo prie lietuvių kultūrinio gyvenimo, tretį dėmesį skyrė lietuvių švietimui. Vytautas Plečkaitis nurodo, jog nuo XX a. pr. nemaža dalis lietuvių inteligentijos atstovų priklausė Vilniuje ir Kaune veikusioms masonų ložėms. Mykolas Biržiška (1882–1962) buvo Vilniaus universiteto rektorius, Kauno universiteto profesorius, lietuvių literatūros istorikas, priklausęs kelioms masonų ložėms (Vilniaus masonų ložėms: *Vienybė* (lenk. *Jedność*), *Lietuva* (lenk. *Litwa*), *Baltarusija* (lenk. *Belarus*) ir Kauno ložei – *Lietuva*). Vaclovas Biržiška (1884–1956) buvo bibliografas, žinomas kultūros istorikas ir visuomenės veikėjas, rinkęs ir redagavęs leidinius: *Bibliografijos žinios*, *Lietuviška enciklopedija* ir kt. Jis priklausė Vilniaus ložei *Litwa*. Viktoras Biržiška (1886–1964) buvo visuomenės ir politikos veikėjas, talkino Vaclovui Biržiškai rengiant lietuvių rašytojų biografijas (*Aleksandryna*), priklausė masonų ložei *Lietuva*. Kultūros ir politikos veikėjas, žurnalistas Peliksas Bugailiškis (1883–1965) dirbo *Vilniaus žinių* redakcijoje, buvo žurnalo *Kultūra* redaktorius, knygų platinimo bendrovės *Sietynas* steigėjas, dirbo Mokslų akademijos Istorijos institute, Vilniaus Knygų rūmuose, priklausė Vilniaus ložei *Litwa* ir *Belarus*. Prie periodinės lietuvių spaudos prisidėjo visuomenės veikėjas, Vaclovas Bielskis (1870–1936). Jis buvo Sankt Peterburge leisto laikraščio *Naujoji Lietuva* talkininkas, taip pat bendradarbiavo Šiauliuose leidžiant leidinį *Naujoji gadynė*, priklausė Vilniuje veikusiai ložei *Litwa* ir Kauno ložei *Lietuva*. Prie lietuvių folkloro sklaidos prisidėjo Kauno masonų ložei *Lietuva* priklausęs žydų rašytojas Urija Kacenenbogenas (1885–1980). Toronte ir Čikagoje jis išleido lietuvių ir latvių liaudies dainų rinkinį *The Daina: Anthology of Lithuanian and Latvian Folk-songs*, taip pat prisidėjo prie leidinio apie Lietuvą (jidiš kalba) išleidimo, priklausė Kauno masonų ložei *Lietuva*. Daugiau žr.: Plečkaitis 2018, 94, 96–97, 99, 113–104 ir kt.

²⁵⁵ Kaunas 2009b, 23, 24, 31.

Didžiosios Lietuvos periodikoje, parašė veikalų, straipsnių istorine, politine tematika (*Kur lietuvių senovėje gyventa?* (1903), *Užnemunė po Prūsais* (1928), *Lietuvių Statutai ir jų istorija* (1918), *Lietuvos Metrika* (1918) ir kt.). Taip pat paskelbė straipsnių apie lietuvių raštijos ir visuomenės veikėjus (*Jonas Biliūnas* (1907), *Kun. Liudvikas Adomas Jucevičius, Lietuvos rašytojas* (1910), *Daukanto palikimas* (1911), *A. Janulaitis – M. Jankui* (1926) *Ansas Bruožis* (1929)), dėmesį skyrė Prūsijai (*Iš Prūsų Lietuvos* (1902), *Slaptasis Prūsų valstybės archyvas* (1924), *Karaliaučiaus valstybinis archyvas – artimiausias Lietuvos praeičiai tirti* (1930)) ir kt.²⁵⁶ Janulaitis buvo sukaupęs 14000 tomų asmeninę biblioteką.

Be kita ko, Janulaitis buvo LLD narys. Viena iš jo veiklos krypčių buvo tautosakos rinkimas ir publikavimas. Rinkti ir užrašinėti tautosaką jis pradėjo mokydamasis gimnazijoje, į tautosakos rinkimo darbą stengėsi įtraukti ir kitus²⁵⁷. Janulaičio domėjimasi lietuvių liaudies dainomis skatino profesoriai Matvejus Liubavskis (*Матвей Любавский*, 1860–1936), LLD priklausę Filippas Fortunatovas (*Филипп Фёдорович Fortunатов*, 1848–1914) ir Jonas Basanavičius²⁵⁸. Tautosaką Janulaitis rinko 1893–1898 m., užrašė Malavėnuose. Surinktas lietuvių liaudies dainas ir pasakas jis paskelbė LLDP²⁵⁹.

Nuo 1874 m., skatinamas mokslinio intereso, LLD priklausė anksčiau minėtas Tilžės spaustuvininkas Eugenius Reyländeris. Lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo laikotarpiu (1864–1904), Reyländerių spaustuvė spausdino draudžiamas knygas Didžiajai Lietuvai ir leidiniais aprūpindavo knygnešius. Užsimezgę lituanistiniai ryšiai nenutrūko net panaikinus spaudos draudimą²⁶⁰. Reyländeris buvo masonas, priklausė Tilžės masonų ložėms *Irene* ir *Strenua*, turėjo meistro laipsnį²⁶¹. Jis taip pat buvo aktyvus kultūros darbuotojas, pažinojo daugelį švietimo darbuotojų, domėjosi lituanistika. 1860–1861 m. Karaliaučiaus universitete jis klausė Frydricho Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikos kursą²⁶².

Masonams taip pat priklausė Šiaulių apskrities maršalka, dvarininkas Anupras Liutkevičius (g.1783/1784). Jis buvo Lietuvoje veikusios Raseinių

²⁵⁶ Daugiau apie Janulaičio išleistus straipsnius, knygas ir kt. žr.: Andriulis 1972, 15–52.

²⁵⁷ Andriulis 1972, 7.

²⁵⁸ Andriulis 1972, 7.

²⁵⁹ Janulaitis 1899, 497–527; Janulaitis 1898, 433–459; Janulaitis 1901, 179–189; Janulaitis 1902, 270–298.

²⁶⁰ Kaunas 1999, 240.

²⁶¹ LIT⁶ 82r; LST³ 10.

²⁶² Citavičiūtė 2004, 181.

masonų ložės *Palemonas* ir Prūsijoje veikusios Tilžės ložės *Louise nuoširdzioms širdims* narys, meistras²⁶³. Legendinio Lietuvos kunigaikščių pirmtako vardu pavadinta *Palemono* ložė 1817 m. buvo įkurta veikiant žemaičių lituanistiniam sąjūdžiui²⁶⁴, kurio tikslas buvo kultūrinis lietuvių atgimimas, pasirengimas politiniam išsivadavimui. Minėto sąjūdžio dalyviai daugiausia buvo iš Žemaitijos kilę lietuviai inteligentai, priešinęsi XIX a. Didžiojoje Lietuvoje aukštuomenės sluoksniuose įsigalėjusiam lenkėjimui ir aktyviai dalyvavę kultūriniame gyvenime. Manytina, jog Liutkevičiui galėjo rūpėti lietuvių kalba. Jo gyvenamuoju metu (XIX a. pr.) aktyviai veikė minėtas žemaičių sąjūdis. Mykolas Biržiška Liutkevičių minėjo prie žymiausių šio sąjūdžio literatų grupės, palaikiusių tarpusavio ryšius – Juozapo Arnulpo Giedraičio (1754–1838), Jono Kobeckio (apie 1765–1823), Antano Jackaus Felikso Klemento (1756–1823), Silvestro Teofilio Valiūno (1789–1831), Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos (1771–1849), Dionizo Poškos (1764–1830) ir kitų. Vinco Maciūno teigimu, Poška galėtų būti siejamas su laisvąja mūrininkija, nes jo pažiūros buvo persmelktos masoniškos ideologijos²⁶⁵. Vis dėlto Poškos sąsajos su laisvąja mūrininkija yra tik hipotetinės – nėra išlikusių duomenų apie galimą jo narystę masonų draugijoje. Mykolas Biržiška užsimena, jog Liutkevičius buvo vienas iš vyskupo Juozapo Arnulpo Giedraičio paskirtų mokyklų prižiūrėtojų²⁶⁶, rašė lietuvių kalbos žodyną²⁶⁷.

Gali būti, kad Liutkevičius, kurio pavardė rasta 1819–1820 m. Tilžės masonų ložės *Louise nuoširdzioms širdims* sąrašuose, pažinojo Tilžės Karališkosios gimnazijos (vok. *Königliches Gymnasium zu Tilsit*) rektorių, Gumbinės Friedricho mokyklos direktorių Johanną Wilhelmą Reinholdą Clemensą (1764–1821)²⁶⁸. Clemensas taip pat galėjo būti pažįstamas su Butkiškės (Didžioji Lietuva) klebonu, Tilžės masonu, taip pat vienu iš masonų ložės *Palemonas* steigėjų²⁶⁹ Josephu Golkondu (g.1750), nes vienu metu abu priklausė tai pačiai Tilžės ložei. Būtų galima svarstyti net apie Tilžės ir Lietuvos masonų ryšius, tačiau išsamesnių duomenų apie artimesnį Clemenso, Liutkevičiaus ir Golkondo bendradarbiavimą neaptikta.

²⁶³ Bučys 2009, 176; LLT⁴ [be lapų numeracijos].

²⁶⁴ Bučys 2012, 71.

²⁶⁵ Maciūnas 1997, 56.

²⁶⁶ Biržiška 1921, 40.

²⁶⁷ Biržiška 1921, 53.

²⁶⁸ Daugiau apie Clemensą žr. skyrelyje 3. 2.

²⁶⁹ Bučys 2009, 176.

2. MARTYNAS LIUDVIKAS RĖZA IR HEINRICHAS THEODORAS VON SCHÖNAS: RYŠIAI SU MASONAIS

Akademinėje Karaliaučiaus universiteto aplinkoje įsitvirtinęs Martynas Liudvikas Rėza atstovavo lietuvių raštiją ir stropiai ją puoselėjo. Pradėjęs lietuviškų kūrinių paiešką ir tautosakos rinkimą, jis įžiebė platų lituanistinį sąjūdį, kuriam buvo būdingas rūpinimasis lietuvių kalba, dėtos pastangos kurti lietuvišką literatūrą, imta domėtis lietuvių tautosaka (ypatingai – liaudies dainomis). Į lituanistinį sąjūdį Rėza įtraukė žinomus Prūsijos kultūros ir raštijos veikėjus.

Rėzos nuopelnai lituanistikai įprasminėti dar 1825 m. Hartungų spaustuvėje išleistoje Karaliaučiaus universiteto atminimo knygoje. Joje Rėza pristatytas kaip asmuo, „<...> labai nusipelnęs lietuvių kalbai“²⁷⁰. Atidžiau gilinantis į profesoriaus lituanistinę veiklą, reikšmingas yra Rėzos ryšių su masonais aspektas.

Heinrichas Theodoras von Schönas buvo Prūsijos valstybės tarnautojas, valstybės veikėjas. 1795 m. jis tapo Berlyno rūmų asesoriumi, 1799 m. buvo pakviestas dirbti tarėju į Generalinę direktoriją Berlyne, 1799 m. dirbo Balstogės, o 1800 m. Kvidzyno (vok. *Marienwerder*) karo ir domėnų rūmuose. Nuo 1809 m. Schönas ėjo Gumbinės vyriausybės prezidento pareigas, 1816 m. karaliaus paskyrimu jis tapo Vakarų Prūsijos provincijos vyresnioju prezidentu, o 1824 m. tapo dviejų provincijų – Rytų Prūsijos ir Vakarų Prūsijos – vyresnioju prezidentu²⁷¹.

Schönas nemaža dalimi prisidėjo prie lietuviškumo sklaidos Rytų Prūsijoje: įsteigė pirmąją viešąją biblioteką, pirmąjį regiono laikraštį vokiečių kalba, Karalienės (vok. *Karalene*)²⁷² mokytojų seminariją, rūpinosi lietuvininkų švietimo reikalais, pritarė lietuvių kalbos vartojimui mokyklose ir prisidėjo prie naujų liaudies mokyklų Gumbinėje įkūrimo, teigė, jog kiekvienas žmogus turi teisę į gimtąją kalbą:

Kiekvienas valstybėje gyvenantis žmogus gali, pavyzdžiui, reikalauti, kad Dievo žodis jam būtų sakomas jo kalba, kad teisėjo nuosprendis būtų skelbiamas jo kalba, kad jis su įstatymais būtų supažindinamas savo kalba²⁷³.

²⁷⁰ Hartung 1825, 70.

²⁷¹ Safronovas 2015, 56.

²⁷² Bažnytkaimis ir dvaras Įsruties apskrityje. Vadintas Aukštaisiais Kumečiais (vok. *Kummetschen*). Vėliau vietovardis pavadintas Karaliene – Prūsijos karalienės Luizės (1776–1810) garbei.

²⁷³ „Jeder in einem Staate lebende Mensch kann zum Beispiel fordern, daß ihm das Gotteswort in seiner Mundart vorgetragen wird, daß der Richterspruch in seiner

Rūpindamasis jaunimo švietimu, Schönas taip pat prisidėjo prie draugijos, skirtos Rytų Prūsijoje gyvenančių vaikų gerovei, užimtumui ir švietimui užtikrinti, įsteigimo. Tikėtina, jog Schöno palankumą kultūrai, jo požiūrį į gimtosios kalbos puoselėjimą, išsimokslinimą ir švietimo svarbą veikė ne tik jo gyvenamojo laiko XVIII–XIX a. Europą veikusios Apšvietos epochos idėjos, bet ir tuo metu aktyviai veikusios masonų draugijos ideologija ir užsimezgusių ryšių tinklas.

2. 1. Martynas Liudvikas Rėza – masonų draugijos narys

Rėzos priklausymas masonų draugijai fiksuotas enciklopediniuose masonų leidiniuose. Visuotiniame masonų žinyne pabrėžtas Rėzos indėlis į lietuviškumo puoselėjimą (lietuvių kalbos mokymą), o pats Rėza apibūdintas kaip „<...> ištikimas masonų draugijos narys iki mirties“²⁷⁴. Karaliaučiaus masonų ložės *Po trimis karūnomis* istorijoje taip pat pabrėžtas Rėzos indėlis į lituanistiką. Jis apibūdintas kaip Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius, nusipelnęs lietuvių tautai – išleidęs liaudies dainų rinkinį²⁷⁵, parengęs lietuviškos Biblijos leidimą, o savo prieraišumą minėtam universitetui įrodęs studentų bendrabučio įkūrimu:

Parengdamas lietuvių liaudies dainų (Dainos) rinkinį bei išversdamas Bibliją į lietuvių kalbą, jis rūpinosi savo tauta ir rodė itin didelį prieraišumą Karaliaučiaus universitetui, kuriame jis įsteigė jo vardu pavadintą studentų bendrabutį, ir jam paliko savo turtą²⁷⁶.

Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* istorijoje Rėza taip pat paliko pėdsaką. Archyviniai šaltiniai patvirtina, jog Rėzos narystė draugijoje

Sprache erfolgt, daß die Gesetze in seiner Sprache ihm bekanntgemacht werden“. Žr.: Hubatsch 1966, 37.

²⁷⁴ [Mossdorf] 1901, 244.

²⁷⁵ Liucijos Citavičiūtės teigimu, nėra daug išlikusių pirmojo leidimo Rėzos dainyno egzempliorių. Išlikusieji saugomi Vokietijos bibliotekose, taip pat Rygoje, Tartu, Lvove, Odesoje, Lietuvoje ir privačių kolekcininkų rinkiniuose. Žr.: Citavičiūtė 2018, 48. Atliekant tyrimą, pirmojo Rėzos dainyno egzempliorius taip pat buvo rastas Valstybinėje Rusijos viešojoje istorinėje bibliotekoje (*Государственная публичная историческая библиотека России (ГПИБ)*) Maskvoje (Rusijos Federacinė Respublika), signatūra: 141 5/85.

²⁷⁶ „Durch die Sammlung litauischer Volkslieder (Dainos) und eine litauische Bibelübersetzung hat er sich um sein Volkstum verdient gemacht und seine Anhänglichkeit an die Königsberger Hochschule durch die Errichtung eines nach ihm benannten Studentenheimes „Rhesianum“, dem er sein Vermögen vermachte, betätigt“. Žr.: Fischer 1910, 238–239.

darė įspūdį ložės nariams įvairiais laikotarpiais. Užuominų apie Rėzos, kaip masono, svarbą randama 1931 m. rugsėjo 19 d. minėtos Karaliaučiaus ložės nario, tuometinio kalbėtojo ir meistro – Karlo Meyero (g.1871) saktyje kalboje, kurioje buvo aptarta Karaliaučiaus masonų ložės istorija, cituotos Rėzos mintys apie laisvųjų mūrininkų draugiją²⁷⁷.

Anksčiau minėta, jog ilgainiui kito masonų ložių pobūdis, dėl apeigų ir ritualų raidos laisvoji mūrininkija buvo susiskaldžiusi. XIX a. pr. masonai deklaravo individualios moralės išsiugdymo svarbą, dėmesį skyrė ezoterikai. Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* istorijoje minima, jog 1815 m. ložėje buvo diskutuota dėl jos narių dalyvavimo politiniame gyvenime. Teigta, jog masonams svarbus dvasinis gyvenimas, jie neturi jokių politinių tikslų, todėl dalyvavimas politiniame gyvenime laikomas nederančiu²⁷⁸. 1818 m. minėtoje Karaliaučiaus ložėje Rėza sakė kalbą, kurioje kalbėjo apie ezoterinę mūrininkijos pusę, savitumą praradusią masonystę, simbolius bei paslaptis ir kėlė masonystės atsinaujinimo idėją. Šias Rėzos mintis Meyeris aptarė savo kalboje:

Taip kalbėjo Br. Rėza 100-osiose mūsų ložės įsteigimo metinėse: „Tai – Dvasia, mano broliai, kuri teikia gyvybę, ir tai – raidė arba forma, kurios žudo. Paseno dabartinė mūrininkijos forma. Mūrininkija savo forma jau nebeturi nieko savito, jokios paslapties. Išduoti yra mūsų simboliai, atskleistos yra mūsų paslaptys. <...> Mūrininkija turi atsinaujinti savo giliausioje esybėje, ir kaip valstybės pavyzdys ji gali atsikurti ant pažengusios kultūros pamato“. Atviras prisipažinimas ir rimtas raginimas, mano broliai!²⁷⁹

Rėzos mintis Mayeris įvardijo kaip rimtą priminimą apie masonybės esmę visiems Karaliaučiaus ložės nariams.

Žinoma, jog masonai skleidė ne tik dorovės principus, bet taip pat plėtojo labdaringos veiklos praktiką. Rėzos veikloje taip pat randama filantropinės praktikos apraiškų. Minėtoje Meyerio kalboje Rėza buvo

²⁷⁷ LDK⁷ 2.

²⁷⁸ Fischer 1910, 243.

²⁷⁹ „So sagte Br. Rhesa zum 100. Stiftungsfest unserer Loge: „Es ist der Geist, meine Br., der lebendig macht, und es ist der Buchstabe oder die Form, welche töten. Ausgetreten ist die jetzige Form der Maurerei. In ihrer Gestalt als Maurertum hat sie nichts Eigentümliches mehr, noch Geheimnis. Verraten sind unsere Symbole und entschleiert unsere Geheimnisse. <...> In ihrem innersten Wesen muss die Maurerei sich verjüngen, und als Vorbild des Staates kann sie sich nur nach dem Masse fortgeschrittener Kultur wiederherstellen an ihrem Gegenbilde.“ Ein aufrichtiges Bekenntnis und eine ernste Mahnung, meine Br.!“ Žr.: LDK⁷ 2.

išskirtas kaip teologijos profesorius ir labdaringos veiklos šalininkas²⁸⁰. Rėza pasižymėjo ne tik svarbiausiomis laisvųjų mūrininkų savybėmis – neeiliniu išsilavinimu, dorumu, bet taip pat ir polinkiu į filantropiją. Vedamas siekio įgyvendinti švietėjiškus ir masoniškus idealus, Rėza testamentu turta paliko savo vardu pavadinto bendrabučio *Rhesanium* įsteigimui ir išlaikymui.

Manytina, jog Rėza buvo aktyvus masonas. Nuo 1806 m. gruodžio 2 d. profesorius priklausė Karaliaučiaus ložei *Po trimis karūnomis*. Masonystė Rėzai turėjo būti svarbi, nes praėjus 8 metams nuo įstojimo (1814 m. gruodžio 9 d.) į masonų draugiją, Rėza tapo Karaliaučiuje veikusios aukštesnės nei pirmų trijų laipsnių sistemos – šv. Andriejaus ložės *Po aukso šviesuliu* – nariu²⁸¹. Siekis siekti aukštesnių masonų laipsnių, rodo masonų draugijos svarbą Rėzai, norą tobulėti kaip masonui.

1809 m. ložėje *Po trimis karūnomis* Rėza buvo pasiekęs meistro laipsnį²⁸². 1811–1812 m. minėtoje ložėje profesorius ėjo parengiamojo brolio, 1816–1819 m. – kalbėtojo pareigas²⁸³.

Reikėtų manyti, jog dvasinis tobulinimasis Rėzai nebuvo vien tik kontempliatyvus dalykas, pagrįstas filosofiniais svarstymais. Eidamas ložės kalbėtojo pareigas, jis skleidė masonišką mintį ir dvasinio tobulinimosi užmojus.

Masoniškumo idealai, kuriems Rėza nebuvo abejingas, reiškėsi 1816 m. vasario 6 d. ir kovo 7 d. Rėzos sakytose kalbose ložės darbo metu. Rėza teigė, jog laisviesiems mūrininkams ypatingai svarbus yra dvasinis gyvenimas ir dvasingumas:

Savo kalbose, pasakytose 1816 m. vasario 6 ir 7 d. pameistrių ložėje, Br. Rėza „tikrąjį dvasinį gyvenimą“ pavadino kaip „vienintelį, kuris mūrininkijai yra būtinas“; masonystė esanti „visų mokslų mokslas, visų menų menas, visų mokyklų mokykla“²⁸⁴.

1818 m. spalio 15 d. sakytoje kalboje Rėza išskėlė amžinąsias masonų idėjas, sveikino Prūsijos karalių Friedrichą Wilhelmą IV (1795–1861) ir pažymėjo, jog prie sėkmingo ložės gyvavimo prisideda ir karaliaus malonė²⁸⁵.

²⁸⁰ LDK⁷ 12–13.

²⁸¹ LAGL² 145v.

²⁸² LDK² [be lapų numeracijos].

²⁸³ Fischer 1910, 239.

²⁸⁴ „So bezeichnete Br. Rhesa in seinen am 6. Februar und 7. Mai 1816 in der Lehrlingsloge gehalten Reden „das wahre geistige Leben“ als das „einzige, was der Maurerei not tue“; sie sei „eine Wissenschaft aller Wissenschaften, eine Kunst aller Künste, eine Schule aller Schulen“. Žr.: Fischer 1910, 243.

²⁸⁵ Fischer 1910, 261.

2. 1. 1. Masonų įtaka Rėzai

Rėzos priklausymas elitinei eruditų draugijai galėjo būti gerai apgalvotas, realizuojant mokslines ambicijas. Masonų draugijoje Rėza galėjo dvasiškai tobulėti, plėsti erudiciją, dalytis ir gauti įvairios pasaulietinės literatūros, juolab, jog ložė turėjo savo biblioteką²⁸⁶. Masonai, ypatingą dėmesį skyrė knygoms, siekdami šviestis, kaupė bibliotekas. Rėza taip pat buvo sukaukęs didelę asmeninę biblioteką, jo pastangomis biblioteka buvo pradėta formuoti ir Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminare²⁸⁷. Išlikusį Rėzos asmeninės bibliotekos katalogą, sudarytą po jo mirties išsparduodant knygas, 1841 m. išleido Ernsto Juliaus Adolpho Dalkowskio spaustuvė. Anksčiau minėta, jog Dalkowskis buvo žinomas knygų prekybininkas taip pat aktyvus masonas – priklausė Karaliaučiaus *Po kaukole ir feniksu* bei Gumbinės *Po auksine lyra* ložėms. Pastarojoje turėjo meistro pakopos laipsnį²⁸⁸.

Rėzos masoniško ištakos galėtų būti siejamos su jo darbu Karaliaučiaus Pilies bibliotekoje, kurios lankytojais buvo visas Karaliaučiaus universiteto mokslinis elitai. Patalpas pilyje taip pat turėjo *Karališkoji vokiečių draugija*, kurios nariu buvo ir Rėza. Vis dėlto labiausiai tikėtina, jog Rėzos priklausymas to meto apsišvietusiai intelektualų draugijai, deklaravusiai aukštas moralines normas, mokslą ir lavinimąsi laikiusiai vienu svarbiausių dalykų, galėjo būti nulemtas dar studijų metais suformuotos pasaulėžiūros.

Neatmestina prielaida, jog Rėzą į draugijos veiklą pastūmėjo ir dėstytojų, Karaliaučiaus universiteto profesorių, priklausiusių masonams, įtaka. Daugelis Rėzai dėsciusių profesorių buvo visuotiniai pripažinti to laikotarpio švietėjai.

Karaliaučius buvo vienas iš reikšmingiausių lituanistikos centrų. 1544 m. jame buvo įsteigtas universitetas, tapęs svarbiu Prūsijos mokslo centru ir prisidėjęs prie Rytų Prūsijos kultūrinės atmosferos formavimo. Karaliaučiaus universiteto dėstytojai buvo intelektualai, išmanę oratorijos meną, turėję mokslinius laipsnius, dažnai priklausę įvairioms draugijoms, tarp jų – masonams (Johannas Ernstas Schultzas (1742–1806), Johannas Gotthelfas Lindneris (1729–1776), Christianas Jakobas Krausas ir kt.).

XVIII–XIX a. Karaliaučiaus universitetas buvo persmelktas masoniškos dvasios. Glaudžius universiteto ryšius su masonų draugija liudija

²⁸⁶ Fischer 1910, 38.

²⁸⁷ Martyno Liudviko Rėzos asmeninės bibliotekos katalogo fotokopijos (Rėza 2014, 477; Citavičiūtė 2004, 115–118).

²⁸⁸ LZGL³ 4r; LTP¹ 7v.

universiteto 300 metų įkūrimo jubiliejinės sukakties minėjimas masonų ložėje. 1844 m. vokiečių publicisto, literato, Karaliaučiaus literatūrinio žurnalo (*Königsberger Literaturblatt*) redaktoriaus, *Karališkosios vokiečių draugijos* nario Alexanderio Jungo (1799–1884) parengtame vykusios šventės aprašyme, masonų draugija buvo apibūdinta kaip kilniausios draugystės ir bendravimo įstaiga: „<...> taip ložės, kaip aukštesniojo bendravimo įstaigos, akademinės bendruomenės piliečiams atvėrė savo sales subtilioms bendravimo dorybėms <...>“²⁸⁹. Kartu su šventės aprašymu buvo išspausdinti keli Jungo straipsniai, tais pačiais metais publikuoti minėtame Karaliaučiaus literatūriniame žurnale. Viename iš savo straipsnių („Staat der freien Presse also die feile?“), jis pabrėžė literatūros svarbą. Jungas teigė, jog literatūra atspindi tautos išsivystymą ir pažangą, yra svarbi tautos dvasinei gerovei. Pasak Jungo, kalba yra tautos lobis²⁹⁰.

Minėtose universiteto iškilmėse vakariniai svečių pasibuvimai buvo numatyti Karaliaučiaus masonų ložėje²⁹¹.

Švietėjišką Karaliaučiaus masonų veiklą taip pat patvirtina archyviniai duomenys. 1839 m. birželio 24 d. Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* pranešime didžiajai Vokietijos ložei *Po trimis gaubliais* buvo rašoma apie planus steigti stipendijų fondą ložės narių vaikams, studijuojantiems Karaliaučiaus universitete, paremti. Buvo numatyta, jog stipendijos jaunuoliams būtų skiriamos trejus metus:

Jos būtų skiriamos jaunuoliams, kurie yra mūsų ložės narių sūnūs ir kurie arba studijuoja šiame universitete, arba mokosi tokių menų ar amatų, kuriems neužtenka mokyklinio išsilavinimo, o būtina studijuoti²⁹².

Laiške taip pat buvo minimas muzikos mokytojas Johannas Christianas Peteris Kanteris (1765–1817), kuris po mirties testamentu savo turtą paliko minėtai ložei, kūną – moksliniams medicinos studentų tikslams, anatomijos įstaigai²⁹³.

²⁸⁹ „<...> so eröffneten heute die Logen, als Institute einer höheren Geselligkeit, den akademischen Bürgern ihre Hallen zu einem Schauplatz auch für die feinsten geselligen Tugenden <...>“. Žr.: Jung 1844, 24.

²⁹⁰ Jung 1844, 148.

²⁹¹ Witt 1844, 8.

²⁹² „Diese wurden für junge Männer bestimmt, welche Söhne von Mitgliedern unsrer Loge sind, und entweder auf der hiesigen Universität studiren, oder für solche Künste oder Gewerbe sich ausbilden, die ein besondres, über die gewöhnliche Schulbildung hinausgehendes Studium voraussetzen“. Žr.: KMLL 209r.

²⁹³ KMLL 209v.

Galima manyti, jog studentų rėmimo, kaip sektino pavyzdžio, Rėza galėjo būti paskatintas Karaliaučiaus ložės bei minėto Johanno Christiano Peterio Kanterio, juolab, jog Kanterį Rėza turėjo gerai pažinoti – jam mirus, Rėza sakė kalbą²⁹⁴.

Karaliaučiaus universitetas nuo įkūrimo išsiskyrė lietuviškos raštijos sklaida. Nuo XVIII a. pr. lietuvių kalba universitete buvo dėstyta kaip praktinė akademinė disciplina specialiai tam tikslui įkurtame Lietuvių kalbos seminare²⁹⁵. Ona Aleknavičienė nurodo, jog idėja steigti Lietuvių kalbos seminarą Karaliaučiaus universitete buvo iškelta dar 1718 m., tačiau tikraja jo veiklos pradžia laikomi 1719 m.²⁹⁶

Seminaras padarė didelį poveikį lietuvių raštijos vystymuisi Prūsijos Lietuvoje, išugdė daugelį žinomų lietuvių raštijos veikėjų, suformavo Prūsijos Lietuvos inteligentijos branduolį, veikė krašto švietimą ir kultūrinį gyvenimą, atliko tautinės savimonės ugdymo darbą²⁹⁷. Seminaro dalyviai ir vadovai parengė daugiau kaip 130 mokslo veikalų ir traktatų, susijusių su lituanistika²⁹⁸, tyrinėjo krašto istoriją, steigė lietuviškas kultūros draugijas. Lietuvių kalbos seminaro įsteigimas ir jo veikla laikytinas viena iš svarbiausių aplinkybių, prisidėjusių diegiant Prūsijos Lietuvoje privalomąjį pradinį mokslą lietuvių kalba²⁹⁹.

Kai kurie Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro klausytojai, vadovai buvo susiję su masonų draugija. 1778–1806 m. Lietuvių kalbos seminarui vadovavo teologijos profesorius, konsistorijos inspektorius, vyriausiasis rūmų pamokslininkas, generalinis superintendentas ir Karaliaučiaus *Po kaukole ir feniksu* masonų ložės narys anksčiau minėtas Johannas Ernstas Schultzas. Jis buvo Karaliaučiaus universitete veikusių Lietuvių ir Lenkų kalbų seminarų inspektorius, ėjo vyriausiojo rūmų pamokslininko pareigas, šešis kartus buvo paskirtas universiteto rektoriumi³⁰⁰. Vadovaudamas seminarui, Schultzas jau buvo Karaliaučiaus masonų ložės *Po kaukole ir feniksu*, kuriai priklausė 1773–1806 m., narys³⁰¹. 1774 m. minėtoje ložėje Schultzas buvo kalbėtojas, 1779 m. – pavaduojantis ložės meistras.

²⁹⁴ Fischer 1910, 255.

²⁹⁵ Daugiau apie Karaliaučiuje veikusį Lietuvių kalbos seminarą žr.: Citavičiūtė 2004; Citavičiūtė 2003.

²⁹⁶ Aleknavičienė 2018, 25.

²⁹⁷ Citavičiūtė 2003, 13.

²⁹⁸ Daugiausia buvo parengta religinio turinio ir kalbotyros veikalų. Daugiau žr.: Citavičiūtė 2003, 12.

²⁹⁹ Aleknavičienė 2018, 49.

³⁰⁰ Citavičiūtė 2004, 97.

³⁰¹ Hieber 1897, 321

Rėza lankė 1778–1806 m. Schultzo vadovaujamą Lietuvių kalbos seminarą ir moralinės filosofijos paskaitas. Lietuvių kalbos Schultzas nemokėjo, tačiau buvo atsakingas už Prūsijos valdžios įsakų vertėjų į lietuvių kalbą kandidatūrų pasiūlymo. Jo požiūris į lietuviškų raštų rengėjus ir jų darbus buvo atsainus. Litanistikos istorijoje Schultzas jokio indėlio nepaliko ir yra sietinas su lituanistinės kultūros Karaliaučiuje nuosmukiu³⁰². Į Lietuvių kalbos seminaro vadovo pareigas Schultzas žiūrėjo atmestinais – nesidomėjo seminaristais ir mokymo procesu. Schultzo vadovavimo minėtam seminarui metai įvardijami kaip „viena giliausių krizių seminaro istorijoje, kai dėl inspektoriaus aplaidumo iškilo grėsmė pačiam seminaro egzistavimui“³⁰³.

Schultzo vadovaujamą Lietuvių kalbos seminarą 1798 m. vasaros semestrą taip pat lankė evangelikų liuteronų kunigas – Christianas Ferdinandas Zippelis (g.1777)³⁰⁴, kuris nuo 1814 m. priklausė Tilžės masonų ložei *Louise nuoširdzioms širdims* ir buvo pasiekęs meistro laipsnį³⁰⁵. Zippelis buvo evangelikų liuteronų kunigo, Prūsijos Lietuvos kraštotyrininko, lituanistinės medžiagos rinkėjo ir Rėzos rengtos Biblijos talkininko – Christiano Gottfriedo Zippelio (1742–1815) sūnėnas, 1805–1810 m. kunigavo Kalnininkuose (vok. *Kallningken*), 1811–1815 m. – Priekulėje, 1815–1824 m. – Nemerkiemyje (vok. *Nemmersdorf*), nuo 1825 m. – Kaukėnuose (vok. *Kaukehmen*)³⁰⁶.

Minėtame 1814 m. Tilžės ložės *Louise nuoširdzioms širdims* sąraše randamas taip pat su Karaliaučiuje veikusiu Lietuvių kalbos seminaru susijęs (apie 1802 m. buvo šio seminaro docentas)³⁰⁷ Labguvos evangelikų liuteronų kunigas, pameistrio laipsnio masonas Johannas Gottliebas Rakowskis (g.1781)³⁰⁸.

1800–1801 m. Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminare docento pareigas ėjo Carlas Friedrichas (Christophas?) Glogau³⁰⁹. Gali būti, jog tai Carlas Christophas Glogau (g.1779/1780?). Karaliaučiaus masonų ložės *Po trimis karūnomis* narių sąrašuose minėtas asmuo nurodytas kaip Karaliaučiaus įgulos kapelionas, vyresnysis mokytojas³¹⁰. Daugiau duomenų apie minėtą asmenį nerasta.

³⁰² Sidabraitė 2017, 243.

³⁰³ Citavičiūtė 2004, 98.

³⁰⁴ Citavičiūtė 2004, 355.

³⁰⁵ LLT² 18r.

³⁰⁶ Citavičiūtė 2004, 355.

³⁰⁷ Citavičiūtė 2004, 211.

³⁰⁸ LLT³ 18r.

³⁰⁹ Citavičiūtė 2004, 211.

³¹⁰ LDK² [be lapų numeracijos]; Gerlach 2009, 288.

Su Lietuvių kalbos seminaru taip pat susijęs nuo 1770 m. Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* narys³¹¹, teologas, Karaliaučiaus universiteto ekstraordinarinis Rytų kalbų profesorius, rūmų pamokslininkas ir generalinis superintendentas Johannas Augustas Starckas (1741–1816). 1776–1778 m. jis vadovavo Lietuvių kalbos seminarui, tačiau lietuvių raštijoje pėdsako nepaliko³¹².

Universitete Rėza taip pat klausėsi Karaliaučiaus filosofo Immanuelio Kanto paskaitų, kurio novatoriškos idėjos ir raginimas nuolat mokytis mąstyti filosofiskai formavo studentų pasaulėžiūrą³¹³. Nors Kantas nebuvo masonų draugijos narys, bet jo įtaka to meto apsišvietusiems intelektualams, studentijai ir ložės *Po trimis karūnomis* nariams buvo didelė. Daugelis šiai ložei priklausiusių narių – buvę Kanto mokiniai, bičiuliai, brendę jo filosofinių idėjų aplinkoje, dalyvavę garsiuosiuose filosofo organizuotuose užstalės pokalbiuose. Juose dalyvaudavo aukšti Prūsijos valdžios pareigūnai, verslininkai, tačiau svarbiausi dalyviai buvo ložės *Po trimis karūnomis* narys Johannas Georgas Scheffneris, Karaliaučiaus universiteto poezijos profesorius, švietėjas, minėtai ložei priklausęs Johannas Gotthelfas Lindneris, taip pat minėti spaustuvininkai Gottliebas Lebrechtas Hartungas, Johannas Friedrichas Hartknochas, knygų pardavėjas Johannas Jakobas Kanteris ir kt.³¹⁴

Domėjimasi Kanto idėjomis rodo ir Rėzos moksliniai darbai. Jau būdamas masonų ložės narys, gerai susipažinęs su laisvųjų mūrininkų ideologija ir Kanto filosofija, 1807 m. Rėza apgynė disertaciją *Apie šventųjų knygų moralės aiškinimą pagal Kantą* (lot. *De librorum sacrorum interpretatione morali e Kantio commendata*), vėliau jis ne kartą minėjo žymųjį filosofą.

1811 m., Rėzai ginantis vieną iš jo parengtų disertacijų, diskusijos pirmininkas buvo kaip ir Rėza tai pačiai Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* nuo 1781 m. priklausęs vokiečių teologas Johanas Christophas Wedeke (1755–1815)³¹⁵.

Su dideliu susidomėjimu studijų metais Rėza klausėsi garsaus profesoriaus, žymiausio Kanto mokinio, ložės *Po trimis karūnomis* nario Christiano Jakobo Krauso praktinės filosofijos ir ekonomikos paskaitų, kuriose, keldamas svarbius socialinius klausimus, profesorius studentams darė didelę įtaką visoje Vokietijoje³¹⁶. Krausas taip pat padarė didelę įtaką Rėzos

³¹¹ Fischer 1910, 527.

³¹² Citavičiūtė 2004, 94.

³¹³ Manthey 2006, 167.

³¹⁴ Gerlach 2009, 272.

³¹⁵ Fischer 1910, 531.

³¹⁶ Krollmann 1974, 361; Schubert 1855, 248.

akademinei brandai³¹⁷. Jau priklausydamas masonų draugijai, vieną iš savo kurtų eilėraščių Rėza dedikavo ložės broliui, dėstytojui Krausui („Ephitaphisches Wort für J. C. Kraus“)³¹⁸.

2. 1. 2. Rėza ir masoniški ryšiai

Per masonų draugiją mezgėsi Rėzos ryšiai su lituanistikai neabejingais to meto šviesuoliais. Rėza korespondavo su artimu Donelaičio bičiuliu, Karaliaučiaus universiteto auklėtiniu, intelektualu, žinomu lietuvių raštijos darbuotoju, valdžios paskirtu lietuviškų knygų cenzoriumi, Valtarkiemio (vok. *Walterkehmen*) parapijos kunigu, aktyviu *Karališkosios vokiečių draugijos* nariu³¹⁹, nuo 1799 m. Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* masonu – Johanu Gotfrydu Jordanu (*Johann Gottfried Jordan*, 1753–1822)³²⁰. 1776–1779 m. Jordanas buvo Įsruties precentorius, nuo 1779 m. dirbo kunigu Valtarkiemyje, o nuo 1811 m. buvo Goldapės (vok. *Goldap*) superintendentas. Studijuodamas Karaliaučiaus universitete, lankė Karaliaučiaus universiteto profesoriaus Danieliaus Heinricho Arnoldto (1706–1775) vadovaujamą Lietuvių kalbos seminarą.

Jordanas svarbiu indėliu prisidėjo prie lituanistikos plėtotės. Apie 1807 m. jau priklausydamas masonų draugijai, Jordanas Rėzai perdavė lietuviškų rankraščių. Per Jordaną Rėzą pasiekė Donelaičio *Pasakėčios*³²¹, *Metų* rankraščiai. Tarp Jordano perduotų rankraščių taip pat buvo Piktupėnų kunigo ir lietuvių raštijos darbuotojo Kristupo Hasenšteino (*Christoph Hassenstein*, 1756–1821) eilių, keletas lietuvių liaudies dainų. Jordanui taip pat priskiriamas Rėzos archyve išlikęs lietuviškas Horacijaus (*Quintus Horatius Flaccus*, 65 m. pr. Kr. – 8 m. pr. Kr.) satyros laisvas sekimas. Būdamas geras Donelaičio bičiulis, Valtarkiemio kunigas taip pat galėjo pagelbėti Rėzai renkant biografijos žinias apie Donelaitį³²². Jordanas buvo vienas didžiausių Rėzos talkininkų. Jis pagelbėjo rengiant trečiąją Rėzos *Biblijos* laidą (1816)³²³, redagavo Naujojo Testamento vertimą, buvo vienas iš rinkusių ir siuntusių Rėzai lietuvių liaudies dainas. Istoriografijoje aptinkama prielaidų, jog Jordanas prisidėjo prie pirmosios Rėzos lietuviškos publikacijos – 1810–1818 m. paskelbtos 300 eilučių Kristijono Gotlybo

³¹⁷ Petkūnas 2011, 4.

³¹⁸ Rhesa 1809, 150–151.

³¹⁹ Gineitis 1995, 87.

³²⁰ Fischer 1910, 502.

³²¹ Citavičiūtė 2014b, 85.

³²² Jovaišas 1969, 131.

³²³ Rhesa 1816.

Milkaus istorinės poemos *Pilkainis*. Manoma, jog poemą Rėza gavo per Jordaną, kuris, eidamas lietuviškų knygų cenzoriaus pareigas, buvo sukaupęs įvairių su lituanistika susijusių rankraščių³²⁴. Neatmestina prielaida, jog Rėzą ir Jordaną taip pat galėjo suvesti masoniškieji ryšiai. Nuo 1785 m. Rėza globojo Kaukėnų parapijos precentorius, raštijos darbuotojas Christianas Davidas Wittichas (1751–1824). Kaukėnai, kur mokyklą lankė Rėza (1785–1791 m.), priklausė Pakalnės apskrīčiai. Jordanas gyveno ir veikė Įsruties apskrityje. Skiriasi Rėzos ir Jordano studijų metai Karaliaučiaus universitete. Pastarasis Karaliaučiuje studijavo nuo 1769 m., o vėliau dirbo kunigu Valtarkiemyje. Rėza į universitetą įstojo 1795 m. Po studijų jis liko gyventi ir dirbti Karaliaučiuje. Į Karaliaučiaus masonų draugiją *Po trimis karūnomis* Jordanas įstojo 1799 m. Praėjus metams po Rėzos įstojimo į draugiją (1806 m.), Jordanas Rėzai įteikė Donelaičio *Metų* rankraštį (1807 m.)³²⁵.

Įdomi detalė, jog galimų masoniškų ryšių aptinkama ir rengiant kitus lietuviškus spaudinius. Arkipresbiterio Andreaso Leppacho (1737–1798) pavedimu³²⁶, Milkus ir Širvintų kunigas Ephraimas Friedrichas Meissneris (1731–1815) parengė ir 1785 m. pristatė atnaujinto giesmyno projektą³²⁷. 1783–1798 m. Leppachas buvo Šv. Jono evangelikų liuteronų bažnyčios kunigas Klaipėdoje. Jis minimas kaip Tamplierių įpėdiniams priskiriamos ir 1781–1784 m. egzistavusios brolijos *Sophon* narys. Dauguma *Sophon* narių – masonai³²⁸.

Rengiant Bibliją, Rėzai taip pat talkininkavo (skaitė pirmąją korektūrą) diakonas, konsistorijos tarėjas, masonas Augustas Karlas Vilhelmas Werneris (1763–1846). Nuo 1799 m. Werneris priklausė neišaiškintai Karaliaučiaus masonų ložei, taip pat buvo Įsrutyje veikusios *Po Prūsijos ereliu* ložės narys³²⁹.

Prie Rėzos lietuvių liaudies dainų rinkimo užmojo prisidėjo ir kitas raštijos talkininkas, Žilių precentorius, Rusnės (vok. *Ruß*) ir Didlaukių (vok. *Didlacken*) kunigas bei superintendentas, masonas – Vilhelmas Teodoras Šimelpenigis (*Wilhelm Theodor Schimmelpfennig*, 1787–1849?). Šimelpenigis giminystės ryšiais buvo susijęs su lituanistikos istorijoje nusipelnusia Milkų gimine. Šimelpenigis buvo vedęs žinomo raštijos darbuotojo, kunigo ir Biblijos vertėjo Petro Gotlybo Milkaus (*Peter Gottlieb Mielcke*, 1695–1753) sūnaus, Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaro

³²⁴ Sidabraitė 2004, 319, 323–324 ir kt.

³²⁵ Kaunas 2016, 137.

³²⁶ Sidabraitė 2010, 130.

³²⁷ Daugiau apie giesmyno rengimą žr.: Sidabraitė 2006, 74–79.

³²⁸ Gerlach 2009, 347.

³²⁹ Gerlach 2009, 387.

docento, kunigo Danieliaus Frydricho Milkaus (*Daniel Friedrich Mielcke*, 1739–1818) dukterį Johanną Christianą (1783–1873). Šimelpenigio tėvas, Raigainės precentorius Jonas Martynas Teodoras Šimelpenigis (*Johann Martin Theodor Schimmelpfennig*, 1757–1802), buvo Danieliaus Frydricho Milkaus pusbrolis³³⁰. Šimelpenigis užrašė ir Rėzai siuntė tris liaudies dainas su melodijomis ir vienos dainos tekstą³³¹. Taip pat jis buvo vienas iš rankraštinio žodyno *Clavis Germanico-Lithvana*, XVIII a. trečiajame dešimtmetyje pildyto tuometinio Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaro docento Petro Gotlybo Milkaus, savininku³³². Išlikusiuose 1832 m. Tilžės masonų ložės *Irene* narių sąrašuose minimas Šimelpenigis turėjo aukščiausią – meistro laipsnį³³³.

Masonų *broliškumas*, kaip vienas esminių laisvosios mūrininkijos siekių, pasireiškė per draugijos narių korespondenciją, vizitacijas. Lankantis masonų ložėse savaiame mezgėsi profesinių pažinčių ir naudingų ryšių tinklas. Galimų masoniškų ryšių taip pat aptinkama Rėzos dienoraštyje. Minėtame egodokumente Rėza aprašė savo žygių su Prūsijos armijos daliniais per įvairias Europos šalis įspūdžius, vertino ir fiksavo įvairias kultūrinės detales. Tikėtina, jog lankydamasis įvairiose šalyse, Rėza taip pat galėjo naudotis masoniškais pažintimis. 1813 m. balandžio 10 d. rašytame įrašė Rėza minėjo viešnagę Šventapilėje³³⁴. Rėza nakvojo pas Šventapilės superintendantą, 1806–1823 m. kunigą Johanną Wilhelmą Broscheitą, kuris 1792–1823 m. priklausė Karaliaučiaus *Po kaukole ir feniksu* masonų ložei³³⁵. Šventapilės kunigą Rėza minėjo kaip „<...> mąstantį, protingą žmogų, drąsų gynėją senų patikimų mokymo formų“ ir teigė, jog šalia visų teigiamų savybių, „<...> teisingumas – pagrindinis šio žmogaus charakterio bruožas“³³⁶.

1813 m. balandžio 13 d. Rėza rašė, jog atvykęs į Elbingą, jis apsistojo „labai išsilavinusio žmogaus, krašto tarėjo von Hindenburgo namuose“³³⁷. Minėtas asmuo, galimai – Ottas Ludwigas von Beneckendorffas von Hindenburgas (1778–1855) 1805–1855 m. priklausęs Kvidzyno masonų ložei *Po auksine arfa* (vok. *Zur goldenen Harfe*)³³⁸. Jį Rėza apibūdino kaip

³³⁰ Plačiau apie giminystės ryšius ir Milkų šeimos genealogiją žr.: Triškaitė 2019, 73–126.

³³¹ Petrošienė 2011, 170.

³³² Triškaitė 2019, 112.

³³³ LIT³ [be lapų numeracijos].

³³⁴ Rėza 2000, 56–57.

³³⁵ Hieber 1897, 298.

³³⁶ Rėza 2000, 57.

³³⁷ Rėza 2000, 59.

³³⁸ Gerlach 2009, 466.

ypatingai švelnios ir dvasingos sielos žmogų: „Tokios sielos giedruma – kaip aušra, pro lengvą debesėlį šviečianti juolab švelniau ir žavingiau“³³⁹.

Žygių metu Rėza susitikinėjo ir bendravo su garsiais to meto Vokietijos intelektualais. 1813 m. viešėdamas Berlyne, Rėza susitiko „su ponu dr. Bellermannu, vadovujančiu Cöllno gimnazijai“³⁴⁰. Minėtas asmuo galbūt teologas, profesorius, nuo 1778 m. priklausęs laisvųjų mūrininkų draugijai Johannas Joachimas Bellermannas (1754–1842)³⁴¹. Bellermannas buvo žinomas hebraistikos specialistas, domėjęsis hebrajų epigrafijomis, parašęs studijų hebrajų tematika³⁴². Su Bellermannu galėjo būti kalbama apie literatūrą, nes Rėza dienoraštyje mini, jog Bellermannas atskleidė „<...> kai kurias savo idėjas apie hebrajų metriką, kurios bus atspausdintos ir paskleis naujos šviesos tamsioje hebrajų literatūros srityje“³⁴³.

1813 m. spalio 15 d. atvykęs į Anabergo miestą, Rėza apsigyveno pas dienoraštyje minimą kunigą Frentzelį. Jis Rėzą supažindino su vokiečių rašytoju, teologu, superintendentu, nuo 1809 m. priklausiusiu masonų draugijai – Karlu Gottliebu Bretschneideriu (1776–1848)³⁴⁴. Dienoraštyje Rėza teigė, jog Bretschneideris buvo pagarsėjęs darbais apie Senojo Testamento apokrifinius raštus, o Anaberge buvo „visų gerbiamas ir mylimas“³⁴⁵.

1813 m. gegužės mėnesį rašytame įrašė Rėza minėjo atvykimą į Frankfurtą. Rėza džiaugėsi, jog mieste pastatyta atminimo kolona žinomam vokiečių poetui, masonui Berndui Heinrichui Wilhelmui von Kleistui (1777–1811):

Juolab miestas vertas pagarbos, kitoje gražioje aikštėje pastatęs atminimo koloną neužmirštamajam poetui Kleistui. Vienoje piramidės pusėje yra užrašas: „Jis krito už tėvynę – taip lėmė jo didvyriška siela. Čia ilsis savo dainomis nemirtingas didis karžygis ir išminčius – Kleistas.“ Kitoje pusėje galima perskaityti: „Forti musarum amico societas“³⁴⁶.

Dienoraštyje Rėzai minėjo apsilankymą *Humanistų draugijoje*, kuri profesoriui padarė didelį įspūdį. 1813 m. atvykęs į Berlyną Rėza vieno

³³⁹ Rėza 2000, 59.

³⁴⁰ Rėza 2000, 79.

³⁴¹ Gerlach 2014, 276.

³⁴² *Johannas Joachimus Bellermannas* [žiūrėta 2019 08 10].

³⁴³ Rėza 2000, 79.

³⁴⁴ [Mossdorf] 1863, 135.

³⁴⁵ Rėza 2000, 127.

³⁴⁶ „Forti musarum amico societas“ – „Narsiam masonų draugui“, vert. Rapolas Šaltenis. Žr.: Rėza 2000, 71.

minėtos *Humanistų draugijos* nario buvo pakviestas į draugijos susirinkimą, kuriame buvo skaitomi pranešimai, diskutuojama įvairiomis temomis, tarp jų ir apie literatūrą. Pats Rėza teigė, jog susirinkime susipažino su „kai kuriais profesoriais, pamokslininkais ir kitomis įžymybėmis“³⁴⁷. Rėza rašė:

Tą patį vakarą, kai atvykau į Berlyną, vienas Humanistų draugijos narys nuvedė mane į tos draugijos susirinkimą, kur aš susipažinau su kai kuriais profesoriais, pamokslininkais ir kitomis įžymybėmis. Garsusis astronomas, ponas profesorius Bodė skaitė pranešimą apie tariamą Saulės dydį, lygindamas jį su planetomis ir kitais dangaus kūnais, apie kuriuos bus kalbama vėliau. Po to kukliai vakarieniavome, draugiškai šnekučiuodamiesi apie literatūrą ir kitus dalykus. Draugija yra tikra humanizmo mokykla, ir aš tik gailiuos, kad nieko panašaus nėra Königsberge³⁴⁸.

Turint omenyje, jog aptariamam laikotarpiu masonų draugija buvo humanistinė organizacija, propagavusi humanistines idėjas, gali būti, jog Rėzos minėta draugija – masonai.

Dienoraštyje taip pat randama užuominų ir apie masonams svarbius simbolius – matuoklį (arba kampainį), suprantamą kaip proto, intelekto simbolį ir mokantį moralumo, skriestuvą – pagrindinį meistro simbolį, suprantamą kaip dvasios energijos simbolį, ir svambalą – tiesumo bei teisybės simbolį: „Geriau gamtą interpretavo Homeras ir Shakespeare'as, Raffaellis ir Schilleris. Jie pritarė jos stygų skambėjimui ir buvo susilieję su jos kūrybinėm jėgom. Be matuoklių, skriestuvų ir svambalų jie suvokė grožio sielą ir surado jos tikrąsias linijas bei akordus“³⁴⁹.

Masonai buvo tolerancijos šalininkai, jų konstitucija pripažino teisę išpažinti įvairias religijas. Rėzos asmenybėje taip pat randama religinės tolerancijos užuominų. Viešėdamas Londone jis aplankė kvakerių maldos namus, žavėjosi tikinčiaisiais, išskyrė jų pamaldumą³⁵⁰.

2. 1. 3. Rėzos leidybiniai ryšiai

Masonų ložės Rėzai galėjo būti svarbus komunikacijos kanalas platinant idėjas, literatūrą, ieškant naudingų pažinčių. Be to, draugijai priklausė intelektualūs, apsišvietę asmenys, tarp jų – leidėjai ir spaustuvininkai, be kurių indėlio neįsivaizduojama lituanistikos plėtotė.

³⁴⁷ Rėza 2000, 73.

³⁴⁸ Rėza 2000, 73.

³⁴⁹ Rėza 2000, 92.

³⁵⁰ Rėza 2000, 197.

Vis dėlto svarbiausias Rėzos leidybinėje veikloje buvo spaustuvininkas Georgas Friedrichas Hartungas³⁵¹. Anksčiau minėta, jog nuo 1815 m. Hartungas priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis*. Nėra abejonių, kad dar prieš pasirodant svarbiausiems Rėzos veikalams abu intelektualai jau buvo gerai pažįstami. Hartungas turėjo būti girdėjęs kalbėtojo Rėzos (1816–1819) pranešimus ložės darbų metu. Apie bendradarbiavimą su Hartungu Rėza yra užsiminęs viename iš rašytų laišku vokiečių literatūros klasikui Gėtei³⁵². Kreiptis į Gėtę Rėzą paskatino noras gauti rekomendaciją rengiamam dainų rinkiniui. Asmeniškai Rėza Gėtės nepažinojo, į jį kreipėsi per tarpininkus. Stengdamasis užmegzti pažintis su įtakingais asmenimis, Rėza tikėjosi platesnės leidinio sklaidos. 1820 m. spalio 14 d. rašytame laiške Gėtei Rėza priminė, jog dėmesį į lietuvių liaudies dainas yra atkreipęs „nemirtingasis Kantas“, pagyręs jas Kristijono Gotlybo Milkaus lietuvių kalbos žodyno pratarmėje, taip pat Gotholdas Efraimas Lesingas ir Johanas Gotfrydas Herderis³⁵³. Lesingas ir Herderis priklausė masonams³⁵⁴. Gineitis mini, jog Herderis palaikė ryšius su Karaliaučiaus universiteto poezijos profesoriumi, bibliotekininku, lietuviškų dainų rinkėju ir vertėju į vokiečių kalbą – Johannu Gottliebu Kreutzfeldu (1745–1784). Bendradarbiaudamas su Kreutzfeldu, Herderis aštuonias lietuvių liaudies dainas paskelbė plačiai išgarsėjusiame rinkinyje *Tautų dainos*³⁵⁵.

Rėzai galėjo būti žinoma, jog nuo 1780 m. Gėtė taip pat buvo Veimaro masonų ložės narys. 1820 m. spalio 14 d. Gėtei siųstame laiške, Rėza užsiminė apie lietuvių liaudies dainų rinkinio reikalingumą ir prašė, „kad į vokiečių mokslo pasaulį jas įvestų ranka vyro, kurį Vokietija be jokio pataikavimo pavadino poetų kunigaikščiu ir savo literatūros hercogu“³⁵⁶. Nesulaukęs jokio atsakymo iš Gėtės, Rėza jam parašė dar vieną laišką.

2. 1. 4. Rėzos darbų sklaida

Rėzos leidinių sklaidos ir populiarinimo procese taip pat neapsieita be masoniškųjų atgarsių. 1826 m. kovo 20 d. rašytame laiške Gėtei Rėza teigė, jog „su dideliu vargu pavyko įkalbėti Hartungą tas niekinamas dainas šį kartą

³⁵¹ Daugiau apie Hartungų spaustuvę žr. skyrelyje 1. 2. 5.

³⁵² Darbe naudotasi Rėzos rašytų laišku Gėtei vertimo rankraščiais. Dėkoju dr. Liucijai Citavičiūtei už maloniai suteiktą leidimą pasinaudoti vertimo rankraščiais.

³⁵³ RLG¹.

³⁵⁴ [Mossdorf] 1900, 436–438, 608–610.

³⁵⁵ Gineitis 1995, 94.

³⁵⁶ RLG¹.

išspausdinti savo lėšomis, be honoraro sudarytoju³⁵⁷. Laiške Rėza išreiškė abejonę, kad Hartungui pavyks atgauti įdėtas lėšas, nes pastarasis esąs tik spaustuvininkas, gerai nenusimanantis knygų prekybos reikaluose³⁵⁸. Hartungas ir visa jo dinastinė spaustuvė Gėtei galėjo būti žinoma, juolab jog garsieji Hartungų spaustuvininkai buvo Karaliaučiaus masonų ložės *Po trimis karūnomis* nariai. Hartungo, Gėtės ir Rėzos santykiai galėjo būti *broliški* ir *bičiuliški*. 1825 m. Rėza pagelbėjo Hartungui, kai šis rengė naują informacinį leidinį apie Karaliaučiaus universiteto profesorius ir studentus. Savo spaudinyje apie universitetą, Hartungas Rėzą pristatė kaip auksinio medalio turėtoją, kariuomenės pamokslininką, rašytoją ir poetą, labai nusipelnusį lietuvių kalbai³⁵⁹. Dėkingumą Rėzai Hartungas įprasmino savo leidinyje. Knygoje esančioje padėkoje spaustuvininkas išvardijo leidinio talkininkus, dėkojo jiems už palaikymą ir bendradarbiavimą³⁶⁰.

Prie Rėzos lituanistinių darbų iškilimo prisidėjo anonai, leidinių sklaida ir recenzijos³⁶¹. Pirmosios laidos *Metus* savo turėtose įmonėse Karaliaučiuje ir Gumbinėje platino Hartungas. Spaustuvininkas leidinį siekė pristatyti didesnei rinkai. Dalį tiražo jis perdavė žinomai lietuviškų knygų leidėjai Tilžėje – Johanno Heinricho Posto (1789–1842) spaustuvei. *Metus* pardavinėjo ir kiti Prūsijos knygynai. Leidiniu prekiaavo garsaus vokiečių knygynininko, bibliografo, leidėjo, Berlyno masonų ložės *Pastovumas* (vok. *Zur Beständigkeit*) nario – Theodoro Johanno Christiano Friedricho Enslino (1787–1851)³⁶² knygynas-leidykla Berlyne. Minėtas knygynininkas prisidėjo prie lietuviškų veikalų išleidimo. Po Rėzos mirties komisiniais pagrindais Enslinas išleido Frydricho Kuršaičio parengtą antrąją Rėzos *Dainų* laidą (1843)³⁶³, vėliau – Kuršaičio *Lietuvių kalbos tyrinėjimo* antrą dalį³⁶⁴. Kuršaičio parengtame *Dainų* rinkinyje yra trumpas leidėjo Enslino įvadas. Jame buvo rašoma, jog pirmoji rinkinio laida pasirodė 1825 m. ir dėl nedidelio susidomėjimo daugiausia buvo išparduota Karaliaučiuje. Enslinas teigė, jog priešingai nei anksčiau, susidomėjimas liaudies dainomis Vokietijoje yra labai išaugęs, todėl išleidžiamas naujas Kuršaičio parengtas leidimas. Enslinas

³⁵⁷ RLG².

³⁵⁸ RLG².

³⁵⁹ Hartung 1825, 70.

³⁶⁰ Hartung 1825, 5.

³⁶¹ Citavičiūtė 2014a, 30; 2017a, 161; 2017b, 150–151.

³⁶² NGL 54.

³⁶³ Rhesa 1843.

³⁶⁴ Kurschat 1849; Kaunas 2016, 145.

teigė, jog Karaliaučiaus spaustuvininkas Hartungas maloniai perdavė leidybos teises³⁶⁵.

Prie savo darbų sklaidos prisidėjo ir Rėza. Dalį *Metų* egzempliorių profesorius išdalijo mokslo įstaigoms, recenzentams, privatiems asmenims – anksčiau minėtam Johannui Georgui Scheffneriui, taip pat Prūsijos švietimo ir kulto ministrui bei švietimo reformatoriui Friedrichui Wilhelmui Christianui Karlui Ferdinandui von Humboldtui. Pastarasis, veikiamas romantikų nuostatos apie kalbos vertingumą, liaudies kūrybos ir kultūros svarbą, teigė, jog „kalba yra ir išorinis tautų sielos atvaizdas <...>“³⁶⁶. Humboldtas domėjosi ir palaikė lietuvių kalbos išsaugojimo idėją, asmeniškai kontaktavo su Rėza³⁶⁷, pritarė pastarojo planams reformuoti Karaliaučiaus universitete veikusį Lietuvių kalbos seminarą, domėjosi ir žadėjo remti Donelaičio *Metų* leidimą³⁶⁸. 1818 m. Rėzos parengtas *Metų* leidimas net buvo dedikuotas Humboldtui. Paties Rėzos dovanotą lietuvių liaudies dainų rinkinį *Dainos* asmeninėje bibliotekoje turėjo kalbininkas Peteris von Bohlenas³⁶⁹.

Lituanistinis entuziazmas, prie kurio galimai prisidėjo masoniškos įtakos ir ryšiai, skatino tarptautinį susidomėjimą. Rėzos spaudai parengta Donelaičio poema *Metai* ir sudarytas liaudies dainų rinkinys sulaukė plataus tarptautinio atgarsio. XIX a. susidomėjimas lituanistika buvo juntamas slavų šalyse. Prie Rėzos darbų sklaidos Lenkijoje prisidėjo žymus lenkų poetas, masonų draugijos narys Kazimieras Brodzinskis (1791–1835)³⁷⁰ ir lenkų istorikas, taip pat masonas Juozapas Ignotas Kraševskis. Albinas Jovaišas nurodo, jog Brodzinskis domėjosi lietuvių liaudies poezija ir ją populiarino. Drauge su talkininkais jis išvertė ir paskelbė Rėzos parašytą straipsnį „Apie lietuvių liaudies poeziją“³⁷¹. Lietuvių kalba ir tautosaka taip pat domino Kraševskį, kuris savo leistuose lenkiškuose leidiniuose pateikė nemažai lietuviškų dainų³⁷². Kraševskis taip pat buvo Rėzos *Dainų* vertėjas į lenkų kalbą.

Palankias recenzijas paskelbė žymiausi Europos literatūriniai laikraščiai. Pirmasis atsiliepimas apie Donelaičio *Metus* pasirodė 1818 m. Karaliaučiaus karališkojo adresų biuro informaciniame biuletenyje³⁷³. Tais

³⁶⁵ Rhesa 1843.

³⁶⁶ „Die Sprache ist gleichsam die äusserliche Erscheinung des Geistes der Völker <...>“. Žr.: Humboldt 1836, 37.

³⁶⁷ Gineitis 1996, 113.

³⁶⁸ Citavičiūtė 2004, 111.

³⁶⁹ Apie Bohleną daugiau žr. skyrelyje 1. 2. 2.

³⁷⁰ Łempicki 1932, 232.

³⁷¹ Jovaišas 1969b, 44.

³⁷² Jovaišas 1969b, 311.

³⁷³ Citavičiūtė 2014a, 41.

pačiais metais žinomas vokiečių poliglotas ir literatas Abrahamas Jakobas Penzelis paskelbė *Metų* recenziją³⁷⁴. Penzelis kartu su anksčiau minėtu spaustuviniu Johannu Jakabu Kanteriu leido laikraštį, domėjosi lituanistika, bičiuliavosi su garsiausiais Karaliaučiaus intelektualais, korespondavo su Gotfrydu Ostermejeriu³⁷⁵. Rėza ir Penzelis buvo pažįstami asmeniškai. Pažintis užsimezgė per Johanną Georgą Scheffnerį, kuris bendravo su Penzeliu. Pastarasis į Scheffnerį kreipėsi prašydamas lituanistinių knygų. Scheffneris rekomendavo Rėzą, su kuriuo taip pat buvo gerai pažįstamas – abu priklausė tai pačiai Karaliaučiaus masonų ložei³⁷⁶. Į ložę *Po trimis karūnomis* Scheffneris įstojo 1761 m. ir kaip senos masonų grandinės veteranas draugijai priklausė iki mirties (1820)³⁷⁷. Penzeliui Rėza du kartus (1818 ir 1819 m.) siuntė lituanistinių knygų. Sumą, reikalingą knygų siuntai, Rėzai suteikė Karaliaučiaus universiteto kuratorius, Rytų Prūsijos ir lietuviškų apskričių vyresnysis prezidentas, masonų ložės *Po trimis karūnomis* garbės narys³⁷⁸ Hansas Jakobas von Auerswaldas (1757–1833)³⁷⁹. Liucijos Citavičiūtės teigimu, Rėzos ir Auerswaldo draugystė galėjo užsimegzti 1807 m. Karaliaučiaus universitete, Rėzai ginant disertaciją apie Kantą. Neatmetama prielaida, jog minimi asmenys galėjo būti pažįstami ir anksčiau. Į Karaliaučiaus masonų ložę Rėza įstojo 1806 m., o Auerswaldas šios ložės narys buvo nuo 1780 m. Nors Rėza ir Auerswaldas priklausė tai pačiai masonų ložei, kuri skatino narių tarpusavio broliškumą, tarp šių intelektualų veikiausiai neišvengta ir įtampos. 1809 m. Auerswaldas ministerijai Berlyne teikė pasiūlymus, kuriuose teigė būtinybę reformuoti Karaliaučiaus universitetą. Karaliaučiaus universiteto kuratorius pabrėžė Lietuvos integravimo į vokiškąją Prūsiją klausimą, o kunigus ir mokytojus lietuvių kalbos mokytį ragino tik tol, kol ji visai išnyks³⁸⁰.

1825 m. recenzija apie Rėzos surinktų dainų rinkinį pasirodė Hartungo leistame vokiškame laikraštyje. Atsiliepime, kurio autorius

³⁷⁴ Recenzijos vertimą žr. Rėza 2014, 272–277.

³⁷⁵ Gerulaitienė 2008.

³⁷⁶ Manytina, jog Rėzos ir Scheffnerio santykiai galėjo būti bičiuliški, nes 1818 m. *Po trimis karūnomis* ložėje vykusio darbo metu, Scheffneris pavadavo kalbėtojo pareigas tuo metu ėjusį Rėzą. Savo saktyje kalboje Scheffneris pabrėžė žmogaus tobulinimosi svarbą (*Erkenne dich selbst*).

³⁷⁷ Fischer 1910, 257.

³⁷⁸ 1818 m. spalio 15 d., po kalbėtojo Rėzos sakytos iškilmingos kalbos, ložė *Po trimis karūnomis* garbės nariais paskelbė šešis brolius. Tarp jų buvo Auerswaldas ir Scheffneris. Fischer 1910, 261, 481.

³⁷⁹ Antrasis Martyno Liudviko Rėzos laiškas Johannui Georgui Scheffneriui. Rėza 2014, 266.

³⁸⁰ Citavičiūtė 2004, 105, 109, 124.

nenustatytas, palankiai vertintas knygos pasirodymas, pabrėžtas teigiamas vokiečių literatūros kūrėjo Gotholdo Efraimo Lesingo, atkreipusio dėmesį į lietuvių liaudies dainas, požiūris³⁸¹.

Apie Rėzos liaudies dainų rinkinį recenzijų pasirodė ir 1826 m. Tais metais Getingeno laikraštyje atsiliepimą paskelbė garsus vokiečių filologas Jacobas Grimmas (1785–1863)³⁸². Recenzijos buvo skelbiamos vokiečių (Berlyno), austrų mokslo žurnaluose³⁸³. 1827 m. Štutgarto žurnale recenziją išspausdino Gėtė³⁸⁴. Tais pačiais metais atsiliepimų pasirodė Leipcigo literatūrinuose laikraščiuose³⁸⁵. Liucija Citavičiūtė daro prielaidą, jog vienos recenzijos, pasirodžiusios Leipcigo laikraštyje, autorius galėjo būti garsus vokiečių rašytojas, istorikas, visuomenės veikėjas, nuo 1814 m. Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* priklausęs Augustas Friedrichas Ferdinandas von Kotzebue (1761–1819)³⁸⁶. Kotzebue parašė veikalą, susijusį su Prūsijos istorija (*Preussens ältere Geschichte*), domėjosi Lietuvos didžiuoju kunigaikščiū Švitrigaila (apie 1370–1452) ir jo veikla Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kryžiuočių kovomis su prūsais ir lietuviais.

Vokišką Rėzos išleistą poezijos tomą *Prutena, oder preussische Volkslieder und andere Vaterländische Dichtungen* palankiai vertino Prūsijos valstybės veikėjas, 1807–1808 m. Prūsijos ministras, nuo 1778 m. Veclaro ložės *Josephas po trimis šalmais* (vok. *Joseph zu den drei Helmen*) masonas – Heinrichas Friedrichas Karlas vom und zum Steinas (1757–1831). Rėzos parengtą lietuvių dainų rinkinį taip pat turėjo politikas, Prūsijos švietimo ministras Karlas Sigmundas Franzas Freiherris vom Steinas zum Altensteinas (1770–1840)³⁸⁷.

2. 1. 5. Rėzos lituanistinės veiklos atgarsiai Didžiojoje Lietuvoje

Savo struktūra masonų draugija buvo tarptautinė organizacija, palaikanti, skatinanti ryšius su kitų valstybių ložėmis: „Laisvoji mūrininkija visada buvo tarptautinė, siekianti skatinti tarptautinius santykius ir

³⁸¹ Recenzijos vertimą žr. Kaunas 1993, 134.

³⁸² Recenzijos vertimą žr. Rėza 2014, 278–279.

³⁸³ Citavičiūtė 2017b, 152. Recenzijų vertimus žr.: Citavičiūtė 2017a, 162; Citavičiūtė 2017a, 175.

³⁸⁴ Recenzijos vertimą žr. Jovaišas 1969, 362.

³⁸⁵ Recenzijos vertimą žr. Citavičiūtė 2017a, 183, 186.

³⁸⁶ Fischer 1910, 505; Citavičiūtė 2017b, 156.

³⁸⁷ Liucija Citavičiūtė nurodo, jog Altensteinui dovanotas Rėzos dainų egzempliorius saugomas Veimaro bibliotekoje, žr.: Citavičiūtė 2018, 47.

broliškumą, nepriklausomai nuo tautybės, rasės ar kilmės³⁸⁸. Draugijos narius vienijo ne tik simbolių sistema, bet ir jos narių tarpusavio vizitavimas, korespondencija, nepaisant priklausomybės skirtingoms ložėms ar valstybėms³⁸⁹.

Rėzos masoniškas broliškumas atsiskleidė bandant tiesti kultūrinį tiltą tarp Prūsijos ir Didžiosios Lietuvos. XIX a. pradžioje Prūsijoje siekta apriboti lietuvių kalbos vartojimą. Rėza buvo aktyvus lietuvių kalbos gynėjas. Profesorius uoliai gynė Karaliaučiaus universitete veikusį Lietuvių kalbos seminara, teikė jo reformų planus³⁹⁰. Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaro dalyvių parengti veikalai stiprino literatūrinius ryšius, mezgėsi kontaktai ir su Didžiosios Lietuvos švietėjais. 1831 m. grafas Jurgis Konstantinas Pliateris (1810–1836) kartu su Simonu Stanevičiumi (1799–1848) vyko į Karaliaučių, kur bendravo su Rėza³⁹¹.

Rėzos kovos dėl lietuvių kalbos išstūmimo iš viešojo gyvenimo Rytų Prūsijoje atgarsiai sklido Didžiojoje Lietuvoje. Lietuvių kalbos puoselėjimo klausimas taip pat rūpėjo Vilniaus universiteto graikų ir lotynų kalbų profesoriaus, žymaus Lietuvos masono Gotfrydo Ernesto Grodeko (*Gottfried Ernst Grodeck*, 1762–1825) padėjėjui, universiteto bibliotekos adjunktui, Vilniaus masonų ložės nariui Kazimierui Kontrimui (*Kazimierz Kontrym*, 1777–1836)³⁹². 1822 m. gegužės 29 d. K. Kontrimas tuometiniam universiteto kuratoriui Adomui Jurgiui Čartoriskiui (*Adam Jerzy Czartoryski*, 1770–1861) įteikė projektą/memorandumą³⁹³ dėl lietuvių kalbos paskaitų įvedimo Vilniaus universitete. Lietuvių kalbos katedros įsteigimo būtinybę Kontrimas pabrėžė primindamas, jog Karaliaučiaus akademijoje jau keli šimtmečiai veikia Lietuvių kalbos katedra. Dėstyti lietuvių kalbą bibliotekos adjunktas siūlė skirti Leoną Uvainį (*Leon Uwojń*, 1755–1828), studijavusį Karaliaučiuje ir Varšuvoje. Karaliaučiuje Uvainis studijavo antikines kalbas³⁹⁴, todėl visiškai įmanu daryti prielaidą, jog Uvainis galėjo būti asmeniškai pažįstamas su Rėza. Be kita ko, Uvainis buvo 1817 m. Raseiniuose įsteigtos masonų ložės

³⁸⁸ Schultze 2012, 16.

³⁸⁹ Jacob 2014, 284.

³⁹⁰ Citavičiūtė 2004, 107.

³⁹¹ Citavičiūtė 2003, 14.

³⁹² Bučys 2009, 172, 186.

³⁹³ Memorandumą sudarė 15 pastraipų. Pirmose septyniose Kontrimas apžvelgė lietuvių gyventas sritis (lietuviškas gubernijas carinėje Rusijoje, Minsko guberniją, Lenkijos karalystę (Užnemunę), Tilžę, Karaliaučių ir Klaipėdą), kur vartota lietuvių kalba. Minėjo Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminara, išskėlė lietuvių kalbos naudingumą istorijos mokslui. Daugiau apie memorandumą žr.: Lukšienė 1980, 174.

³⁹⁴ Šidlauskas 2016, 192.

Palemonas narys³⁹⁵. Leksikografas, poetas Dionizas Poška Uvainiui skyrė eiles (*Pas Leono Uvainio, raštoriaus gradiškojo Raseinių pavieta sūdo, 1825 metūse, 18 dieną biržio, ant jo vardinių*), jose teigė Uvainį esant išmintingą, mokytą vyrą, vadino jį savo prieteliu³⁹⁶.

Kontrimas ieškojo intelektualo, erudito. Siūlyme jis teigė, jog Uvainis yra senovės kalbas mokantis, turtingą biblioteką sukaupęs eruditas, kruopščiai dirbantis prie lietuvių kalbos etimologinio žodyno³⁹⁷. Kontrimas tikėjosi, jog paskyrus Uvainį Vilniaus universitete lietuvių kalbos dėstytoju, jam susidarys palankios sąlygos užbaigti filologinius rašinius ir etimologinį žodyną. Uvainis taip pat buvo sudaręs Lietuvos numizmatikos rinkinį su keturiomis lentelėmis piešinių, vaizduojančių Lietuvos pinigų ir medalių³⁹⁸. Jeigu Uvainis atsisakytų, Kontrimas siūlė pakviesti mokytą vokiečių iš Karaliaučiaus³⁹⁹. Parinkęs autoritetinę Uvainį, Kontrimas siekė įveikti tarp bajorų susiformavusią panieką liaudies kalbai⁴⁰⁰. 1825 m. dėl universiteto pertvarkų Literatūros ir laisvųjų menų fakultetas sušaukė posėdį, kuriame dalyvavo fakulteto vadovybė⁴⁰¹. Tarp vadovybės narių būta laisvųjų mūrininkų – profesorius, Vilniaus universiteto adjunktas, masonų ložės *Uolusis lietuvis* narys Leonas Borowskis (1784–1846) ir Vilniaus universiteto dailės profesorius, minėtos masonų ložės narys Jonas Rustemas (*Jan Rustem*, 1762–1835)⁴⁰². Kontrimo teiktam projektui carinė valdžia leidimo nedavė ir planas įvesti lietuvių kalbos paskaitas universitete taip ir liko neįgyvendintas⁴⁰³.

Apie Rėzos užmojus rinkti folklorinę medžiagą ne tik Rytų Prūsijoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje rašė laikraštis *Dziennik Wileński*⁴⁰⁴. 1805–1825 m. šį laikraštį spausdino Vilniaus masonų ložių nario Juozapo Zavadskio (*Józef Zawadzki*, 1781–1838)⁴⁰⁵ spaustuvė. Zavadskis buvo Vilniaus universiteto spaustuvininkas, turėjo savo knygyną. Spaustuvininko paslaugomis dažnai naudojosi masonai⁴⁰⁶. Minėtame laikraštyje buvo rašoma, kad Rėza renka tautosakinę medžiagą, užrašinėja senas lietuviškas dainas, planuoja kelionę į Žemaitiją ir Lietuvą. Žinutė laikraštyje atsirado per Grodeką, kuris Rėzai

³⁹⁵ Bučys 2009, 177.

³⁹⁶ Poška 2016, 329–331.

³⁹⁷ Maciūnas nurodo, jog žodyno rankraštis dingęs. Žr.: Maciūnas, 1997, 152.

³⁹⁸ Mikšytė 1978, 139–140.

³⁹⁹ Žulys 1978, 34, 37–38.

⁴⁰⁰ Lukšienė 1980, 175.

⁴⁰¹ Merkys 1972, 63.

⁴⁰² Bučys 2009, 167, 170.

⁴⁰³ Lietuvių kalbos paskaitos universitete pradėtos skaityti tik 1929 m.

⁴⁰⁴ DW 505–506.

⁴⁰⁵ Bučys 2009, 171.

⁴⁰⁶ Kiauleikytė 2001, 28–29.

galėjo būti žinomas kaip Vilniaus universiteto prefektas, žymus to meto profesorius, Vilniaus masonų ložės narys⁴⁰⁷. 1817 m. Rėza jam parašė laišką ir nusiuntė *Lietuviškos Biblijos istoriją*⁴⁰⁸.

2. 2. Masono Heinricho Theodoro von Schöno indėlis į lietuvių kultūros plėtrą

Į Karaliaučiaus masonų ložę *Po trimis karūnomis* Heinrichas Theodoras von Schönas įstojo savo profesinės karjeros pradžioje – 1793 m. kovo 5 d.⁴⁰⁹ Išlikusiuose ložės narių sąrašuose minima, jog pagal masonišką trijų laipsnių sistemą, jis turėjo pameistrio laipsnį⁴¹⁰. 1795 m. prieš išvykdamas į Berlyną, Schönas Vokietijos didžiajai ložei *Po trimis gaubliais* pristatė rekomendacinį laišką. Jame Schönas apibūdintas kaip visa širdimi atsidadęs masonų narys, pabrėžtas broliškas įsipareigojimas draugijai⁴¹¹. 1815 m. Schönas įstojo į Johanisburgo masonų ložę *Prūsiška tvirtovė* (vok. *Zur preußischen Burg St. Johannis*). Tuo metu jis ėjo Gumbinės apygardos prezidento pareigas. 1815 m. liepos 11 d. tuometinis ložės *Prūsiška tvirtovė* meistras, Johanisburgo apskrities mokesčių surinkėjas Ludwigas Wilhelmas Heinrichsas (1761–1827) laiške Schönui rašė, jog džiaugiasi jo naryste ložėje, Schöną minėjo kaip vertinamą masonų narį⁴¹². Tų pačių metų liepos 23 d. Schönas minėtos ložės meistrui rašė, jog jis pats iš visos širdies vertina buvimą masonų nariu: „Jums, didžiai gerbiamas Meistre, aš neseniai rašiau: „esu mūrininkas, ir labai vertinu, jog juo esu“. Šie pastarieji žodžiai išsprūdo iš mano širdies gelmių“⁴¹³. Manytina, jog priklausymas masonų draugijai Schönui buvo svarbus. 1815 m. liepos 23 d. rašytame laiške Johanisburgo ložei, jis teigė, jog kuo labiau pasaulyje keičiasi žmonių nuomonės, jų poelgiai ir principai, tuo svarbesnė tampa masonystė:

⁴⁰⁷ Bučys 2009, 168, 172.

⁴⁰⁸ Leidinys, kaip dovana Vilniaus universiteto bibliotekai, buvo įregistruotas 1817 m. Universiteto bibliotekoje taip pat buvo saugoma Rėzos rankraštinė *Kirchengeschichte vorgetragen von Hr. Professor Rheza im sommerhal Jahre 1811* (liet. *Bažnyčios istorija*), kurios tikslus atsiradimo laikas bibliotekoje nežinomas. 1834 m. rugsėjo 21 d. „Dovanų knygoje Vilniaus universiteto bibliotekai“ ji buvo aprašyta kartu su kitais rankraščiais. Žr. Pacevičius 2010, 115, 190.

⁴⁰⁹ Fischer 1910, 524.

⁴¹⁰ LDK⁸ [be lapų numeracijos].

⁴¹¹ Gudladt 1996, 56.

⁴¹² Schön 1882, 68.

⁴¹³ „Ihnen, Hochwürdiger Meister! schrieb ich vor Kurzem: „ich bin Maurer, und setze einen Werth darauf, es zu seyn.“ Diese letzten Worte kamen aus der Tiefe meines Herzens“. Žr.: Schön 1882, 69.

Kuo labiau pasaulyje keičiasi nuomonės, veiksmai ir principai bei juo labiau žmonės valdo tarpusavio santykiai, tuo svarbesnė ir aukštesnė yra mūrininkija, kuri viskam keičiantis ir svyruojant, išlaiko esminį principą ir žmones prie jo sugražina. Mes visi esame broliai!⁴¹⁴

Schönas priklausė kelioms masonų ložėms Karaliaučiuje, Berlyne, Johanisburge⁴¹⁵, tačiau draugijos veikloje jis aktyviai nedalyvavo ir dėl nuolatinių išvykų nesilankė ložių darbuose. Nors masonų draugijoje Schönas nesireiškė, tačiau jo vykdytos pertvarkos artimai susijusios su masonų deklaruotomis vertybėmis ir jų ideologija. Schönas buvo vienas iš reformatorių, rengusių baudžiosios panaikinimo Prūsijoje (1807) projektą. Vokiečių istoriografijoje aptinkama prielaidų, jog Schöno priklausymas masonams veikiausiai neturėjo įtakos įgyvendinant reformas Prūsijoje⁴¹⁶. Vis dėlto vertinga būtų atkreipti dėmesį į Schöno aplinką, jo ryšius ir svarstyti apie galimą masonų draugijos įtaką. Narystės masonų draugijoje motyvai Schönu galėjo būti svarbūs ir dėl užmegztų ryšių. Oficialiu masonų draugijos nariu jis laikytas iki mirties (1856).

Pažymėtina Schöno kilmė iš lietuviškų žemių. Heinrichas Theodoras von Schönas gimė Rytų Prūsijai priklausiusiame ir lietuvių gyvenamame Šereitlaukyje⁴¹⁷. Jo tėvas Johannas Theodoras Schönas (1744–1796) administravo Šereitlaukio dvarą, o motina Johanna Dorothea Dallmer buvo kilusi iš Plikių ir testamente rašė, jog norėtų būti palaidota Vilkyškiuose šalia savo vyro ir jauniausiojo sūnaus⁴¹⁸. Autobiografiniuose prisiminimuose Schönas ne kartą pabrėžė savo sąsajas su Lietuva. 1813 m. rašydamas Prūsijos generolui leitenantui, nuo 1806 m. tos pačios Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* ložės broliui Friedrichui Karliui Liudwigui von Lehndorffui (1770–1854) apie kavalerijos pulką Prūsijoje, Schönas išskyrė lietuvius kaip gerus karius. Jis rašė, jog priešingai nei Įsrutis ar Gumbinė, Karaliaučius yra menkai apsirūpinęs žirgais ir kavaleristais⁴¹⁹.

⁴¹⁴ „Je mehr in der profanen Welt die Meinungen und Handlungen und Grundsätze wechseln, und je mehr die Massen sich von den Verhältnissen treiben lassen, um so wichtiger und höher steht die Maurerey, die bei allem Schwanken und Treiben stets den Grund=Ton hält und die Menschen darauf zurückführt. Wir sind alle Brüder!“
Žr.: Schön 1882, 69.

⁴¹⁵ Gudladt 1996, 57.

⁴¹⁶ Gudladt 1996, 61.

⁴¹⁷ Plačiau apie vietovę ir Schöno giminės valdytą Šereitlaukio dvarą žr.: Purvinas 2004, 170–183.

⁴¹⁸ Johannas Theodoras Schönas ir Johanna Dorothea Dallmer susilaukė 6 vaikų, Heinrichas Theodoras von Schönas buvo trečiasis. Žr.: Mališauskas 2004, 145.

⁴¹⁹ Schön 1883, 181.

Schöno tėvas Johannes Theodoras Schönas priklausė masonų draugijai. Į Karaliaučiaus *Kaukolės* (veikė 1772–1832) masonų ložę jis įstojo 1779 m. Nuo 1782 m. taip pat priklausė *Irene* ložei Tilžėje⁴²⁰. Masonų draugijos deklaruojama ideologija atitiko paties Johanno Theodoro siekius ugdyti asmeninę ir visuomenės moralę, šviesti ir skiepyti moralines vertybes (atsakomybę, toleranciją, dorovingą gyvenimą, filantropiją), plėtoti visuomenei naudingą veiklą. Tėvo autoritetas turėjo būti svarbus besiformuojančiai jaunojo Schöno asmenybei⁴²¹. Jis savo tėvą laikė apsišvietusiu ir išsilavinusiu žmogumi⁴²².

Pirmoji Prūsijos prezidento žmona buvo Karaliaučiaus universiteto kuratoriaus, Rytų Prūsijos ir lietuviškų apskričių vyresniojo prezidento, nuo 1780 m. kaip ir Schönas tai pačiai Karaliaučiaus ložei *Po trimis karūnomis* priklausiusio garbės nario, anksčiau minėto Auerswaldo dukra Lydia Auerswald (1785–1807).

Schöną supo masonai. Ilgamečiu jo draugu vadintas Stolterfothas⁴²³. Minėtas asmuo, galbūt teismo rūmų, karo ir valstybinių žemių tarėjas, Rytų Prūsijos teismo rūmų direktorius Johannes Gottliebas Friedrichas Stolterfothas (1757–1810). Jis nuo 1780 iki 1810 m. priklausė Karaliaučiuje veikusioms ložėms *Po kaukole ir feniksu*⁴²⁴ ir *Po trimis inkarais* (pranc. *Aux trois ancres*)⁴²⁵.

Kitas artimas Schöno draugas – Prūsijos valdininkas Johannes Gottfriedas Freyus (1762–1831) taip pat priklausė garsiajai Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* ložei, buvo ložės meistras, ėjo kalbėtojo pareigas⁴²⁶. Nuo 1797 m. vasario 25 d. Freyus taip pat priklausė Karaliaučiaus ložei *Po aukso šviesuliu*⁴²⁷.

⁴²⁰ Gerlach 2009, 329; LIS 1782, [be lapų numeracijos].

⁴²¹ Psichologų atlikti tyrimai rodo, jog tėvo įtaka vaiko paauglystės laikotarpiu yra nepaprastai svarbi kognityvinėje ir elgesio srityse – ji gali lemti geresnius vaiko verbalinius ir intelektualinius įgūdžius, elgesį socialinėje aplinkoje. Žr.: Olikier D. M., *The Importance of Fathers*: Prieiga per internetą: <<https://www.psychologytoday.com/intl/blog/the-long-reach-childhood/201106/the-importance-fathers>> [žiūrėta 2019 07 23].

⁴²² Schön 1875, 1.

⁴²³ Kröger 1996, 32.

⁴²⁴ Hieber 1897, 324.

⁴²⁵ Gerlach 2009, 330.

⁴²⁶ LDK¹ [be lapų numeracijos].

⁴²⁷ LAGL⁴ 15r.

2. 2. 1. Studijos Karaliaučiaus universitete

Iki studijų universitete Schöną mokė privatus namų mokytojas, kuris, pasak paties Schöno, pažadino meilę mokslui⁴²⁸. 1788 m. Schönas atvyko į Karaliaučių. Jo asmenybei formuotis įtakos turėjo Karaliaučiaus universiteto dėstytojai. Universitete būsimajam Rytų Prūsijos prezidentui išsilavinimą diegė ir prie pasaulėvokos formavimosi prisidėjo garsaus Apšvietos epochos atstovo, moralės filosofo – Adamo Smitho (1723–1790) idėjos, profesoriaus Immanuelio Kanto mokymas ir jo suformuluotas kategorinio imperatyvo dėsnis⁴²⁹. Kantą Schönas vadino savo didžiuoju mokytoju⁴³⁰. Kanto filosofija Schönui buvo tokia svarbi, jog kaip pats autobiografijoje rašė: „Be Kanto filosofijos ir be raugintų kopūstų (sriubos) jau seniai būčiau miręs“⁴³¹. Pažymėtina, jog vokiečių istoriografijoje Schöno įvykdytos reformos įvardijamos kaip Kanto filosofijos, ypač jo kategorinio imperatyvo, taip pat Adamo Smitho bei anksčiau minėto profesoriaus Christiano Jakobo Krauso mokymo išdava⁴³².

Išlaikęs praktinės filosofijos egzaminą pas minėtą Krausą, nuo 1798 m. iki mirties (1807) priklausiusį Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis*⁴³³, 1788–89 m. žiemos semestrą Schönas buvo įrašytas į Karaliaučiaus universiteto Teisės fakulteto studentų sąrašą⁴³⁴. Krausas buvo žymiausias Kanto mokinys, filosofijos ir ekonomikos profesorius, nuo 1792 m. Karaliaučiaus universiteto rektorius. Krausas domėjosi valstybės ekonomikos klausimais, filosofo Adamo Smitho idėjomis, bendravo su vokiečių filosofu Johannu Georgu Hamannu, turėjusiu įtakos jo filosofinėms nuostatomis, taip pat su Rytų Prūsijos ir lietuviškų apskričių oberprezidentu Hansu Jakobu von Auerswaldu ir kitais. Pirmą semestrą Schönas mokėsi pagal Kanto sudarytą individualų studijų planą, kurį pastarasis parengė Schöno tėvo, su kuriuo buvo pažįstamas asmeniškai, prašymu.

Praėjus vieneriems su puse metų, Schönas pasirinko mokytis teisę. Teisės fakultete dėstė Theodoras Antonas Heinrichas von Schmalzas (1760–1831). Jis buvo aktyvus masonas, priklausė kelioms ložėms (Getingeno *Po*

⁴²⁸ Schön 1875, 5.

⁴²⁹ Immanuelio Kanto etikoje kategorinis imperatyvas – besąlygiškas moralinis reikalavimas, įpareigojantis žmogų priimti tik tokias elgesio normas, kurios bet kuriuo momentu galėtų tapti visuotinėmis. Žr.: Kröger 1996, 29–30.

⁴³⁰ Kröger 1996, 31.

⁴³¹ „Ohne Kantische Philosophie und ohne Sauerkraut (Suppe) wäre ich längst begraben“. Žr.: Schön 1875, 242.

⁴³² Kröger 1996, 29.

⁴³³ Gerlach 2009, 297.

⁴³⁴ Erler 1911/12, 607.

auksiniu skriestuvu (vok. *Zum goldenen Zirkel*), Halės *Prie trijų špagų* (vok. *Zu den drei Degen*), Berlyno *Liepsnojančiai žvaigždei* (vok. *Zum flammenden Stern*) taip pat Berlyno *Pegasui*, Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis*). Garsiosios Karaliaučiaus ložės nariu Schmalzas tapo 1790 m., todėl su Schönū jau turėjo būti gerai pažįstamas. Draugijoje Schmalzas pasiekė aukščiausiąjį meistro laipsnį, ėjo kalbėtojo pareigas⁴³⁵.

Schönas taip pat studijavo politinius mokslus. 1791–1792 m. žiemos semestrą dėl egzaminų jis kreipėsi į Rytų ir Vakarų Prūsijos prezidentą, reformatorių Friedrichą Leopoldą von Schrötterį (1743–1815). Schrötteris buvo Prūsijos valstybės veikėjas. Karaliaučiaus universitete jis dėstė ekonomiką, pasisakė prieš greitą ir prievartinį Prūsijos lietuvių vokietinimą, priklausė Slaptajai valstybės tarybai Berlyne. 1795 m., būdamas Prūsijos valstybės ir finansų ministru, o nuo 1796 m. Naujosios Rytų Prūsijos provincijos⁴³⁶ valdytoju, Schrötteris ypatingą dėmesį skyrė švietimui ir ekonomikos gerinimui. Schrötteris, kaip ir Schönas, priklausė tai pačiai ložei *Po trimis karūnomis*, bičiuliavosi su garsiais vokiečių filosofais – Johannu Georgu Hamannu, Immanueliu Kantu, taip pat su anksčiau minėtais Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* nariais Johannu Georgu Scheffneriu ir Christianu Jakobu Krausu⁴³⁷. Scheffneris, su kuriuo Schrötteris buvo pažįstamas asmeniškai, Schmalzas ir teisės profesorius Georgas Friedrichas Holtzhaueris (1746–1801) Schönui, kaip vienam iš stropiausių studentų, parašė rekomendaciją dėl valstybės tarnybos praktikos. Devynis mėnesius trukusią tarnybą Schönas atliko Tepliovoje (vok. *Tapiau*), pas valstybės tarnautoją Johanną Friedrichą Petersoną (1760?–1828)⁴³⁸. Petersonas 1780–1828 m. taip pat priklausė Karaliaučiaus ložei *Po trimis karūnomis*⁴³⁹. 1795 m. rudenį Schönas išvyko iš Karaliaučiaus į Berlyną, kur 1796 m. vasario mėn. išlaikė pagrindinius egzaminus ir tų pačių metų kovo mėnesį Schrötterio buvo paskirtas teisės asesoriaus pareigoms⁴⁴⁰.

⁴³⁵ Gerlach 2009, 309.

⁴³⁶ Naujoji Rytų Prūsija (vok. *Neuostpreussen*) – 1795–1807 m. gyvavusi Prūsijos karalystės provincija.

⁴³⁷ Gerlach 2009, 310.

⁴³⁸ Kröger 1996, 32.

⁴³⁹ Fischer 1910, 515.

⁴⁴⁰ Kröger 1996, 39.

2. 2. 2. Kultūrinė politinė Schöno korespondencija

Būdamas valstybės tarnautoju, Schönas daug keliavo. Kelionių metu jis mezgė platų kontaktų ir ryšių tinklą su įvairių sričių politikais ir valstybės veikėjais. Dalis jų buvo masonų draugijos nariai.

Išlikusi Schöno korespondencija (1809–1852) liudija, kad jo susirašinėta ir bendrauta su žinomais vokiečių mokslininkais, valstybės veikėjais. Su kai kuriais iš jų susirašinėta, be kita ko, ir apie su lituanistika susijusius reikalus.

Schönas susirašinėjo su Prūsijos švietimo ir kulto ministru Friedrichu Wilhelmu Christianu Karlu Ferdinandu von Humboldtu ir jo broliu gamtininku, geografu, Friedrichu Wilhelmu Heinrichu Alexanderiu von Humboldtu (1769–1859)⁴⁴¹.

Friedrichas Wilhelmas Heinrichas Alexanderis von Humboldtas vykdė gamtotyros ekspedicijas įvairiuose žemynuose, keliavo po Kuršių neriją, Didžiąją Lietuvą. Rašydamas broliui Wilhelmui neslėpė susižavėjimo Kuršių nerijos gamta ir lietuviškai kalbančiais gyventojais⁴⁴². Laiškuose Schönu, Friedrichas Wilhelmas Heinrichas Alexanderis von Humboldtas minėjo Palangą, ketinimą vykti prie Palangos pasienio ruožo.

Schönas taip pat bendravo su Prūsijos valstybės veikėjais, masonų ložėms priklausiusiais Heinrichu Friedrichu Karlu vom und zum Steinu⁴⁴³ ir Karlu Augustu Fürstu von Hardenbergu (1750–1822)⁴⁴⁴. Steinas su Hardenbergu įgyvendino vadinamąsias Steino ir Hardenbergo reformas. Jomis Prūsijos valstybės gyventojams buvo suteikta teisė valdyti žemę, gyventojai išlaisvinti nuo baudžiavinės priklausomybės, įvesta amatų ir verslų laisvė, gerinta švietimo sistema Prūsijoje, valstybė padalinta į provincijas, apygardas bei apskritis, priimti įvairūs kiti ediktai, leidę Prūsijai neatsilikti nuo pažangiausių to meto Europos valstybių⁴⁴⁵. Steino iniciatyva buvo išleistas karaliaus (taip pat masono) Friedricho Wilhelmo III (1770–1840) pasirašytas valstiečių išlaisvinimo ediktas, kuriuo Prūsijoje panaikinta baudžiava (1807) ir luominiai suvaržymai užimti tarnybą, įvesta laisva

⁴⁴¹ Trūksta išsamesnių žinių apie Humboldto dalyvavimą masonų ložėse. Manheimo (Vokietija) masonų ložė *Kvadrat* (vok. *Im Quadrat*) nurodo Humboldtą kaip garsų masoną. Žr.: *Manheimo masonų ložė* [žiūrėta 2019 07 09].

⁴⁴² MLE¹ 2000, 577.

⁴⁴³ Lennhof, Posner, Binder 2006, 804.

⁴⁴⁴ Lennhof, Posner, Binder 2006, 381.

⁴⁴⁵ Daugiau apie Steino ir Hardenbergo reformas žr.: MLE⁴ 329.

prekyba⁴⁴⁶. Savo biografijoje Steiną Schönas minėjo kaip didį žmogų, nusipelnusį Vokietijos ir pasaulio kultūrai⁴⁴⁷.

Schönas taip pat susirašinėjo su Prūsijos kulto ministru Georgu Heinrichu Ludwigu Nicoloviumi (1767–1839), pasisakiusiu „už lietuvininkų mažumos kultūrinės tapatybės išsaugojimą mokant juos lietuviškai“⁴⁴⁸, Karlu Sigmundu Franzu Freiherriu vom Steinu zum Altensteinu, Prūsijos ministru Eduardu Heinrichu Flottwelliu (1786–1865), Rytų Prūsijos vyskupu Liudwigu Ernstu von Borowskiu (1740–1831) ir kt.

2. 2. 3. Schöno ryšiai su Karaliaučiaus mokslininkais ir vietos šviesuoliais

Schönas palaikė ryšius su žinomu lietuvių tautosakos rinkėju Eduardu Karoliu Samueliu Giseviumi ir, manytina, su Karaliaučiaus universiteto profesoriumi, anksčiau minėtu Georgu Heinrichu Ferdinandu Nesselmannu.

Jis taip pat bendravo su Karaliaučiaus universiteto profesoriumi Peteriu von Bohlenu⁴⁴⁹. Apie ryšius su Schönu, Bohlenas užsiminė savo autobiografijoje:

Kiekvieną vakarą galėjome prie jo laisvai prieiti ir jis draugiškai mums kažką burbtelėdavo, jei visą savaitę nepasirodydavome. Aš mielai nueidavau, nes nepaisant to, kad aš šį garbų vyrą visa širdimi mylėjau ir gerbiau, pas jį beveik visada iš tolimų ar artimesnių kraštų atvykdavo intelektualūs vyrai, tad tuos vakarus priskirčiau tokiems, kurie mane labiausiai atgaivindavo ir pakylėdavo⁴⁵⁰.

1826 m. sausio 29 d. Humboldtas Bohlenui rašė, jog Bohleno parengto veikalo *Lietuvių kalbos ir sanskrito panašumas* rankraščio egzempliorių reikėtų įteikti Schönu, o kartu su juo ir nuoširdžias rekomendacijas Schönu nuo Humboldto⁴⁵¹.

⁴⁴⁶ MLE⁴ 327.

⁴⁴⁷ Schön 1875, 164.

⁴⁴⁸ MLE³ 285.

⁴⁴⁹ Voigt 1842, 66. Daugiau apie Bohleną žr. skyrelyje 1. 2. 2.

⁴⁵⁰ „Wir hatten zu ihm an jedem Abende freien Zutritt, und er zürnte uns freundlich, wenn wir während einer Woche nicht erschienen waren. Ich ging sehr gern hin; denn abgesehen davon, daß ich den würdigen Mann von ganzer Seele liebte und verehrte, fanden sich fast immer von nahe und fern geistreiche Männer bei ihm ein, so daß ich jene Abende zu denen zählen darf, welche am meisten mich belebten und erhoben“.

Žr.: Voigt 1842, 66–67.

⁴⁵¹ Voigt 1842, 127.

Suvokdamas mokslinę Bohleno veikalo vertę, Humboldtas vylėsi, jog Bohleno darbas bus išspausdintas artimiausiu metu. Laiške Schönui Humboldtas rašė apie jam žinomus ir kitus su lituanistika susijusius darbus. Jis minėjo Johannes Voigto veikalą apie Prūsijos istoriją (*Geschichte Preussens, von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, 1827–39), rašė, jog Franzas Boppas buvo pirmasis, atkreipęs dėmesį į lietuvių kalbos ir sanskrito giminybę:

Ankstyvasis straipsnis Voigto *Istorijoje* man buvo žinomas. Pirmasis į lietuvių kalbos giminybę su sanskritu atkreipė dėmesį Bopas. <...> Tačiau ši veikalą Jums pridėdu ir labai džiaugčiausi, jei Jūsų ekselencija pasakytumėte nuomonę apie jame aprašytas idėjas⁴⁵².

Savo autobiografijoje Schönas rašė, jog lietuviai pasižymi entuziazmu, o vokiečiams būdingas religinis santūrumas. Lietuvius Schönas teigė esant protingus ir linksmus žmones, žavėjosi jų liaudies dainų poetiškumu: „Pas tuos protingus ir linksmus lietuvius, kaip rodo jų liaudies dainos (Dainos) viskas, kas gyva ir įdomu, greitai įgauna poetinę kryptį“⁴⁵³.

Schönas bendravo su Eduardu Karoliu Samueliu Giseviumi. Gali būti, jog Giseviaus pažintis su Schönu užsimezgė 1809 m. Tais metais Gisevius mokėsi ir gyveno pas senelę Gumbinėje. Savo autobiografijoje, išleistoje 1881 m., Gisevius rašė, jog 1809 m. Giseviaus senelės namuose Gumbinėje kurį laiką taip pat gyveno Schönas⁴⁵⁴.

1825–1876 m. Gisevius mokytojavo Tilžės gimnazijoje, 1846–1876 joje dėstė lietuvių kalbą. Spaudoje jis skelbė lietuvių liaudies dainas ir papročių aprašymus, buvo vienas iš LLD steigėjų. Lietuvą Gisevius teigė esant jo gyvenimo tikslu: „Raigainę, Frohmutho Fiedlerio paragintas, aplankiau vėliau, jau būdamas studentas, ir susižavėjęs Lietuva grįžau atgal į Karaliaučių. Mano prielankumas šiam mažam kraštui pasiekė viršūnę kelionėje į Klaipėdą <...>. Tąkart Lietuva tapo mano gyvenimo tikslu!“⁴⁵⁵

⁴⁵² „Der frühere Aufsatz in Voigt's Geschichte war mir bekannt. Zuerst hat Bopp auf die Verwandtschaft des Liththaischen mit dem Sanscrit aufmerksam gemacht. <...> Ich lege aber diese Abhandlung bei, und freue mich sehr, daß Euer Excellenz an den darin entwickelten Ideen Antheil nehmen“. Žr.: Schön 1882, 222.

⁴⁵³ „Bei den klugen und witzigen Litthauern nimmt, wie ihre Nationalgesänge (Dainas) zeigen, Alles, was lebhaft interessirt, bald eine poetische Richtung“. Žr.: Schön 1876, 34.

⁴⁵⁴ Gisevius 1881, 9.

⁴⁵⁵ „Ragnit mußte ich später als Student, von Frohmuth Fiedler aufgefordert, besuchen und kehrte, begeistert für Litauen, nach Königsberg zurück. Meine Vorliebe für dies

Schönui einant Vakarų ir Rytų Prūsijos provincijų vyresniojo prezidento pareigas Rėza išleido reikšmingiausias savo darbus – trečiąją *Biblijos* leidimą⁴⁵⁶, pirmąjį Donelaičio *Metų* leidimą⁴⁵⁷, rinkinį *Dainos*⁴⁵⁸. Apie Rėzos iniciatyvą išleisti trečiąją *Biblijos* leidimą Schönas buvo informuotas iš anksto. Jis susirašinėjo su Rytų Prūsijos vyskupu, Prūsijos evangelikų liuteronų bažnyčios generaliniu superintendentu Liudwigu Ernstu von Borowskiu. Pastarasis pritarė Rėzos iniciatyvai išleisti perredaguotą lietuviškos *Biblijos* leidimą, dalyvavo rengimo komisijos darbe. 1814 m. sausio 22 d. Borowskis rašė Schönui apie planuojamą lietuviškos *Biblijos* leidimą, minėjo Rėzą kaip vienintelį korektorių, vertą pasitikėjimo ir apgailėstavo, jog dėl Rėzos kelionių po Europą Napoleono karo metu darbas užtruko⁴⁵⁹. Tai, kad Schönas gyvai dalyvavo *Biblijos* leidimo reikaluose, liudija Borowskio laiškas, rašytas 1814 m. sausio 29 d. Jame Schönas buvo informuotas apie Rėzos viešnagę Londone. Borowskis rašė: „Mūsų Rėza lankėsi Londone, kur su tenykšte *Biblijos draugija* išsamiai kalbėjosi dėl lietuviškos *Biblijos* leidimo“⁴⁶⁰.

Atkreiptinas dėmesys į Schöno paramą leidžiant lituanistinius leidinius. Skatinamas ir remiamas Schöno, 1851 m. Karaliaučiaus universiteto indoeuropeistikos ir orientalistikos profesorius, anksčiau minėtas Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas išleido pirmąjį mokslinį *Lietuvių kalbos žodyną*. Reikšdamas pagarbą ir dėkingumą, Nesselmannas jį dedikavo Schönui – didžiam šio darbo globėjui⁴⁶¹. Jurgio Mališausko teigimu, tokia dedikacija liudijo palankų Schöno nusiteikimą lietuvių kalbos atžvilgiu, rodė Schöno darbų objektyvų įvertinimą⁴⁶².

2. 2. 4. Schöno vykdyta krašto švietimo politika

XVIII a. antroje pusėje Europoje kilo liaudies švietimo mintis siekiant ne tik religinių motyvų (sielos išganymo), bet ir valstybės bei tautos gerovės

Ländchen erreichte den Gipfelpunkt auf einer Reise nach Memel <...>. Litauen war nun mein Lebensziel!“ Žr.: Gisevius 1881, 34.

⁴⁵⁶ Rhesa 1816.

⁴⁵⁷ Rhesa 1818.

⁴⁵⁸ Rhesa 1825.

⁴⁵⁹ Schön 1882, 47.

⁴⁶⁰ „Unser Rhesa ist in London gewesen und hat mit der dortigen Bibelgesellschaft sich in mehreren Konferenzen auch wegen des Lithauischen Bibelabdrucks herrlich besprochen“. Žr.: Schön 1882, 59.

⁴⁶¹ Nesselmann 1851, III.

⁴⁶² Mališauskas 2004, 154–155.

tikslų⁴⁶³. Nuo XVIII a. Prūsijos vyriausybė ir dvasininkija rūpinosi oficialiųjų ir religinių raštų kalbos lygiu, vyko diskusijos raštų kalbos klausimu, domėtasi istorijos tyrimais ir tautosaka, buvo pradėtos vykdyti su švietimu susijusios reformos. Karaliaus Friedricho Wilhelmo I (1688–1740) patvirtinimu buvo įvestas privalomas pradinis mokslas (1736). Jis užtikrino gyventojų švietimą, o Rytų Prūsijoje buvo pastatyta daug naujų pradinių mokyklų.

1809–1816 m. Schönas ėjo Gumbinės vyriausybės prezidento pareigas. 1809 m. balandžio 9 d. iš Karaliaučiaus Schönas rašė Prūsijos karaliui Friedrichui Vilhelmui III dėl paskyrimo Gumbinės apygardos viršininko pareigoms. Laiške Schönas rašė, jog tik Gumbinės apygardoje jis būtų labai naudingas ir reikalingas žmonėms, kurie juo pasitiki: „<...> kad aš jokioje kitoje provincijoje nesu tiek žinomas kiek Lietuvoje ir jokioje kitoje negalėsiu būti toks naudingas nei esu dabartinėje padėtyje“⁴⁶⁴. Išlikusioje autobiografijoje Schönas rašė, jog eiti prezidento pareigas Gumbinėje jis pasirinko dėl to, jog gyventojai labai paprasti, mažai išsilavinę žmonės⁴⁶⁵. Tais pačiais metais balandžio 12 d. Schönas gavo atsakymą, jog karalius suteikia Schönui pageidaujamas Gumbinės vyriausybės prezidento pareigas⁴⁶⁶.

Būdamas Apšvietos epochos auklėtinis, Schönas ypatingą dėmesį skyrė švietimui ir su juo susijusioms reformoms (mokyklų tinklo statymui ir plėtimui, mokytojų rengimui, mokymo metodų tobulinimui). Vokiečių historiografijoje teigiama, jog švietimas Schönui buvo prioritetinga sritis – vienas iš svarbiausių tikslų vykdant svarbias pertvarkas, tačiau dirbant mažai raštingoje provincijoje, kaimo žmones buvo sunku įtikinti, kad mokymasis ir lavinimasis yra reikalingi⁴⁶⁷.

Švietimo svarbą Schönui rodo ir 1844 m. rugpjūčio 28 dieną jo pasakyta sveikinimo kalba, minint Karaliaučiaus universiteto 300 metų įkūrimo jubiliejinę sukaktį. Laikydamas švietimą prioritetine sritimi, kalboje Schönas pabrėžė universiteto svarbą švietimui, Albertiną lygino su tvirtu ir žaliuojančiu ąžuolu: „Stiprus senolis, vis dar jaunatviškai žaliuojantis ąžuolas, kurį vienas vokiečių kunigaikštis pasodino vokiškosios dorovės paribiuose, gerai suvokdamas laiko prasmę, su aiškia ateities nuojauta <...>“⁴⁶⁸.

⁴⁶³ Maciūnas 1997, 87.

⁴⁶⁴ „<...> daß ich in keiner anderen Provinz so genau als in Litthauen bekannt bin, und in keiner so nützlich, und gewiß nützlicher als in meiner jetzigen Lage seyn würde“. Žr.: Schön 1875, 97.

⁴⁶⁵ Schön 1875, 61.

⁴⁶⁶ Schön 1875, 103.

⁴⁶⁷ Körber 1996, 105.

⁴⁶⁸ „Der starken und altherwürdigen, dennoch jugendlich grünenden Eiche, gepflanzt an den Marken deutscher Gesittung von einem deutschen Fürsten in bewusster

Esther-Beate Körber teigimu, XIX a. pr. Prūsijoje privalomas mokslas, kaip vienas iš valstybės programos tikslų, egzistavo tik popieriuje⁴⁶⁹. Iki Schöno prezidentavimo Gumbinės apygardoje, mokyklų būklė buvo prasta – daug kur jų trūko, pamokose buvo mokoma tik skaitymo, rašymo ir skaičiavimo pagrindų.

Būdamas Gumbinės apygardos viršininkas, Schönas buvo atsakingas už mokyklų įkūrimą, rūpinosi mokymo tobulinimu pradinėse mokyklose. 1811 m. rugpjūčio 21 d. oficialiame vokiečių valdžios laikraštyje (*Amts=Blatt der Königlich Litthauischen Regierung*) pasirodė potvarkis, susijęs su lietuvių vaikų švietimu. Jame buvo rašoma, jog mokyklų atstovų ir dvasininkų teigimu, daug konfirmuojamo amžiaus sulaukusių kandidatų tarnauja pas dvarininkus ir nelanko mokyklos. Iš dvasininkų reikalaujama raginti mokyklinio amžiaus vaikus lankyti mokyklą, nesvarbu ar jie tarnaujantys, ar gyvenantys su tėvais. Įpareigojama, jog nekonfirmuoti vaikai turi lankyti mokyklą, o tarnauti, esą, galės tik tuomet jei lankys mokyklą:

<...> labai daug, ypač tarnaujančių, vaikų arba visai, arba labai nereguliariai lanko mokyklą <...>. Todėl turi būti pranešama, jog taip pat ir dirbantys vaikai, kurie dar nėra išventinti, bet kuriuo atveju turi reguliariai lankyti mokyklą ir niekas negali tokio vaiko priimti į tarnybą, išskyrus su sąlyga, jog jis reguliariai mokosi mokykloje⁴⁷⁰.

Tai pirmasis žinomas Schöno potvarkis, susijęs su mokyklų reformomis, už kurias jis buvo atsakingas kaip Gumbinės vyriausybės prezidentas⁴⁷¹. Už mokyklos lankymo priežiūrą buvo atsakinga policija. Tėvams arba dvarininkams, neišsiuntusiems vaikų į mokyklas, grėsė baudos nuo 2 iki 5 reichstalerių⁴⁷². 1812 m. gruodžio 30 d. minėtame vokiečių valdžios laikraštyje buvo išleistas potvarkis, kuriame teigiama, jog ne tik tris dienas, bet visą savaitę tėvai vaikus privalo siųsti į mokyklą⁴⁷³. Manytina, jog

Erkenntniss der Zeit, in geistesklarer Vorahnung der Zukunft <...>“. Žr.: Witt 1844, 23–24.

⁴⁶⁹ Körber 1996, 106.

⁴⁷⁰ „<...> daß sehr viele, besonders im Dienste stehende, Kinder theils gar nicht, theils sehr unordentlich zur Schule gehalten werden. <...> Es ist deshalb durch die Unterbedienten gehörig bekannt zu machen, daß auch die Dienstkinder, welche noch nicht eingeseget sind, schlechterdings ordentlich zur Schule gehalten werden müssen und daß niemand ein solches Kind anders, als unter der Bedingung des ordentlichen Schulgehens, in den Dienst nehmen darf“. Žr.: AB¹ 143.

⁴⁷¹ Körber 1996, 105.

⁴⁷² Körber 1996, 106.

⁴⁷³ AB² 54.

su 1812 m. potvarkiu dėl privalomo vaikų mokymosi visą savaitę, taip pat susijęs Schönas.

Evangelikų liuteronų bažnyčiai laikantis gimtosios kalbos principų ir atsižvelgiant į krašte gyvenusias tautas, lietuvių gyventose provincijose buvo mokoma lietuvių kalbos⁴⁷⁴. Siekiant geresnės ugdymo kokybės XIX a. pradžioje iškilo mokyklų reformos poreikis. Buvo svarstomas ugdymo sistemos tobulinimo ir mokytojų pedagoginių sugebėjimų gerinimo klausimas⁴⁷⁵. Schöno prezidentavimo Gumbinės provincijoje metu pakilo ugdymo lygis⁴⁷⁶. Apie tai, kad švietimo sistemos gerinimui Prūsijos Lietuvos miestuose buvo skiriamos specialios lėšos, Schönas užsiminė autobiografijoje: „Tik pagalvokite, Lietuvos miestai skiria nemenkas pinigų sumas savo mokyklų gerinimui“⁴⁷⁷.

Schöno prezidentavimo metu, tuometinį Prūsijos karalių Friedrichą Wilhelmą III (1770–1840) (valdė 1797–1840) bei jo žmoną karalienę Luizę (1776–1810) domino šveicarų pedagogo, švietimo sistemos reformatoriaus, Eutino masonų ložės *Po auksiniu obuoliu* (vok. *Zum goldenen Apfel*) nario⁴⁷⁸ Johano Heinricho Pestalocio (*Johann Heinrich Pestalozzi*, 1746–1827) pradinio mokymo sistema, padariusi įtaką demokratinės pedagogikos raidai. Pestalocis sukūrė savitą pradinio mokymo metodiką, teigė, jog ugdymas apima kelias sudedamąsias dalis – būtent protinį, fizinį ir estetinį lavinimą. Savo kurtos modernios pedagogikos principus jis aprašė moksliniuose veikaluose, iš kurių žymiausi – *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt* (1801) (liet. *Kaip Getrūda savo vaikus mokė*), kelių tomų pedagoginis romanas *Lienhard und Gertrud* (1781, 1783, 1785, 1787) (liet. *Lienhardas ir Gertruda*) ir kt. Pastarasis Pestalocio kūrinys buvo metodinė ugdymo priemonė. Jį 1898 m. į lietuvių kalbą išvertė lietuvių kultūros ir spaudos darbuotoja Marta Augusta Raišukytė (1874–1933)⁴⁷⁹. Pestalocio pedagogikos metodus buvo nuspręsta pradėti taikyti Prūsijos pradinėse mokyklose: „<...> jais susidomėjo karalienė Luizė, o vėliau ir pats karalius, todėl buvo nuspręsta pradinėse mokyklose taikyti Pestalocio sistemą“⁴⁸⁰.

⁴⁷⁴ Hermann 2000, 32.

⁴⁷⁵ Hermann 2000, 32.

⁴⁷⁶ Hinze 1931, 60.

⁴⁷⁷ „Denken Sie es sich, die Litthauischen Städte bewilligen bedeutende Summen zur Verbesserung ihrer Schulen“. Žr.: Schön 1883, 370.

⁴⁷⁸ *Eutino masonų ložė* [žiūrėta 2019 07 09].

⁴⁷⁹ Kaunas 1996, 375.

⁴⁸⁰ „<...> interessirte die Königin Louise und dann auch der König selbst sich dafür, und man entschied sich dafür, die Volksschulen nach Pestalozzi's System einzurichten“. Žr.: Schön 1882, 26.

Pestalocio mokymo sistema domino Schöna. Su Pestalocio pradinio mokymo sistema jis susipažino per teologą, valstybės veikėją Georgą Heinrichą Ludwigą Nicolovių (1767–1839). Schöno autobiografijoje minima, jog apie 1806 m. Pestalocio pedagoginiai metodai buvo pradėti taikyti Prūsijoje. Schönas rašė, jog Berlyne pagal Pestalocio pedagoginę sistemą mokėsi jaunuoliai⁴⁸¹.

Dar prieš įsteigiant Karalienės seminariją, mokyti pagal Pestalocio taikytą pedagoginę sistemą pas teologą, kunigą ir pedagogą (vieną iš žymiausių Pestalocio mokinių) Karlą Augustą Zellerį (1744–1847) į Karaliaučių, Schönas buvo siuntęs du lietuvių jaunuolius⁴⁸² – Graštąjį (*Graßtatis*) ir Maciką (*Macik*). 1810 m. gegužės 29 d. laiške Schönu, Zelleris minėjo abu jaunuolius, vertino jų gebėjimus. Zelleris rašė, jog Graštatis yra puikus ir darbštus berniukas, taip pat geras gimnastas. Maciką apibūdino kaip dedantį pastangas, tačiau ne itin gabų jaunuolį⁴⁸³.

Skatindamas liaudies ugdymą, jau 1811 m. Schönas buvo įkūręs 21 kaimo mokyklą⁴⁸⁴, o per visą prezidentavimo laikotarpį Rytų ir Vakarų Prūsijos provincijose įsteigė 400 pradinių mokyklų⁴⁸⁵. 1852 m. autobiografijoje Schönas rašė, jog švietimo sistemos pertvarkos, prasidėjusios 1808 m., galiausiai atnešė geresnių rezultatų ir lėmė ypatingą pažangą – sukūrė klestinčias gimnazijas, taip pat gerai dirbančią Karalienės mokytojų seminariją⁴⁸⁶.

Schöno prezidentavimo laikais, Zellerio iniciatyva 1811 m. gruodžio mėnesį Karalienėje buvo įsteigta speciali vidurinė mokykla-seminarija, rengusi būsimus pedagogus Prūsijos Lietuvai. Istoriofografijoje minima, jog lėšų seminarijos steigimui skyrė Prūsijos karaliaus Friedricho Wilhelmo III žmona karalienė Luize⁴⁸⁷, o už seminarijos įsteigimą buvo atsakinga Schöno vyriausybė⁴⁸⁸.

Karalienės seminarija buvo svarbi švietimo įstaiga, rengusi kvalifikuotus elementariųjų mokyklų mokytojus. Seminarijoje buvo mokoma religijos, vokiečių ir lietuvių kalbų, skaičiavimo, piešimo, giedojimo, fizinio lavinimo, istorijos, geografijos ir gamtos mokslų. Seminarijoje buvo mokoma vokiškai, tačiau buvo reikalaujama taip pat mokėti ir lietuvių kalbą. Albertas

⁴⁸¹ Schön 1882, 26.

⁴⁸² Körber 1996, 112.

⁴⁸³ Schön 1882, 31.

⁴⁸⁴ Hinze 1931, 61.

⁴⁸⁵ Obgartel 1912, 163.

⁴⁸⁶ Schön 1882, 352; Schön 1883, 370.

⁴⁸⁷ MLE² 692.

⁴⁸⁸ Körber 1996, 112.

Juška, tyrinėjęs Prūsijos Lietuvos mokyklas, nurodo, jog seminarijoje buvo mokoma lietuvių kalbos, tačiau nėra aišku kokia apimtimi ir kaip jos mokyta⁴⁸⁹.

Apie Pestalocio mokymo metodų taikymą Karalienėje Schönas rašė autobiografijoje. Prisimindamas savo paskyrimą Gumbinės vyriausybės prezidento pareigoms, teigė, jog buvo siekiama gerinti žmonių išsilavinimo lygį, padedant ir remiant Wilhelmui von Humboldtui buvo įkurtos naujos gimnazijos, įsteigta seminarija, skirta mokytojų rengimui pagal Pestalocio metodus⁴⁹⁰.

Nuo 1811 m. lapkričio mėn. Karalienės seminarijoje mokytojavo ir lietuvių kalbą dėstė „pagalbinis mokytojas Macikas“⁴⁹¹. Manytina, jog tai tas pats anksčiau minėtas Macikas, dar iki seminarijos įsteigimo mokėsis Karaliaučiuje pas Zellerį pagal Pestalocio pedagoginius metodus.

Dauguma Karalienės seminaristų buvo lietuviai. Karalienės seminarijos istorijoje minima, jog buvo pageidaujama, kad būsimi seminarijos studentai turėtų lenkų ir lietuvių kalbų žinių⁴⁹². 1825–1857 m. seminarijos direktoriumi tapus Johannui Wilhelmui Preussui lietuvių kalba buvo dėstoma dauguma mokomųjų dalykų⁴⁹³. 1902–1908 m. Karalienės seminarijoje mokė Heinrichas Kairys. Nuo 1923 m. Klaipėdos mokytojų seminarijoje jis dėstė tikyba, matematiką, lietuvių kalbą⁴⁹⁴. Tikėtina, jog seminarijoje jis taip pat galėjo mokyti lietuvių kalbos, nes dirbdamas Karalienėje, iš Vilniuje 1906–1949 m. veikusio Marijos Šlapelienės (1880–1977) knygyno buvo užsisakęs keletą lietuviškų leidinių⁴⁹⁵.

Karalienės mokytojų seminarija svariu įnašu prisidėjo prie Prūsijos Lietuvos kultūrinio gyvenimo. Pažangių Pestalocio idėjų įkvėpti seminarijos auklėtiniai ilgą laiką dirbo lietuviškų apskričių mokyklose, vaikus mokė lietuviškai. XIX a. antroje pusėje, dalis seminarijos absolventų dirbo Didžiojoje Lietuvoje – Tauragės, Jurbarko, Kretingos parapijose⁴⁹⁶. Baigusieji seminariją dirbo chorų vadovais, bendradarbiavo spaudoje, prisidėjo prie kalbinės ir tautosakinės medžiagos rinkimo, į lietuvių kalbą vertė religinės ir pasaulietinės tematikos kūrinius, patys prisidėjo prie raštijos kūrimo.

⁴⁸⁹ Juška 2003, 661.

⁴⁹⁰ Schön 1875, 61.

⁴⁹¹ Maciko pavardė vokiškame pedagogų sąrašė visada buvo rašyta Macik. Žr.: Juška 2003, 660.

⁴⁹² Frohneberg 1911, 40.

⁴⁹³ Juška 2003, 666.

⁴⁹⁴ MLE¹ 693.

⁴⁹⁵ MLE¹ 693.

⁴⁹⁶ Juška 2003, 671.

2. 2. 5. Schöno socialinė ir švietėjiška veikla

Būdamas Gumbinės apygardos prezidentu, Schönas prisidėjo ne tik prie švietimo įstaigų kūrimo, bet ir prie Gumbinės pirmosios bibliotekos atsiradimo. Gumbinės valdžia turėjo nedidelį knygų rinkinį apygardos gyventojams. Schönu einant Gumbinės apygardos prezidento pareigas, buvo išplėsta biblioteka ir atverta visiems Gumbinės gyventojams⁴⁹⁷.

1799 m. Schönas metus laiko dirbo Balstogės karo ir domenu rūmuose, kurie po trečiojo Abiejų Tautų Respublikos padalijimo buvo prijungti prie Naujosios Rytų Prūsijos (vok. *Neuostpreußen*) (1795–1807). Atidos vertas faktas, jog Balstogėje buvo numatytas projektas leisti pirmąjį lietuvišką laikraštį. Jame buvo planuojama spausdinti administracijos informaciją visuomenei. Laikraščio redaktoriumi buvo numatyta skirti Kristijoną Gotlybą Milkų⁴⁹⁸. Gali būti, jog prie idėjos leisti lietuvišką laikraštį ir jo redaktoriumi skirti Milkų, galėjo prisidėti tuo metu Balstogėje dirbęs Schönas.

Idėją įsteigti laikraštį Schönas įgyvendino 1811 m. 1809 m. Schönu pradėjus darbą lietuviškoje Gumbinės provincijoje pastarojoje nebuvo jokio publicistinio leidinio. Laikraštis Schönu buvo labai svarbus perduodant ir skleidžiant administracijos informaciją visuomenei⁴⁹⁹. 1811 m. pasirodė pirmasis oficialus laikraštis – *Amtsblatt der Königlich=litauischen Regierung*, tačiau toks laikraštis neatitiko Schöno lūkesčių – norėta sukurti leidinį, skirtą valdžios bendravimui su liaudimi, tarpininką tarp piliečių ir valdininkų⁵⁰⁰. 1812 m. Gumbinės apygardoje buvo išleistas pirmasis laikraščio *Intelligenzblatt für Litauen* numeris. Prie minėto laikraščio atsiradimo ir jo kūrimo asmeniškai prisidėjo Schönas⁵⁰¹. Pirmajame laikraščio numeryje buvo išspausdintas jo straipsnis, kuriame išskirtas lietuvių muzikalumas⁵⁰². Kaip minėta anksčiau, laikraštis buvo leidžiamas dinastinės Karaliaučiaus Hartungų spaustuvės filiale Gumbinėje (įkurtas 1805 m.), kuriam tuo metu vadovavo Wilhelmas Valentinas Krauseneckas.

1827 m. Karaliaučiuje buvo įkurta vaikų globos įstaiga ir draugija, kuri rūpinosi apleistais ir neprižiūrimais vaikais iš Rytų Prūsijos provincijos. Už jų įkūrimą buvo atsakinga Schöno valdžia. 1827 m. sausio 5 d. draugija

⁴⁹⁷ Schön 1875, 61.

⁴⁹⁸ Biržiška 1963, 131.

⁴⁹⁹ Schön 1875, 61.

⁵⁰⁰ Hinze 1931, 49.

⁵⁰¹ Hinze 1931, 49.

⁵⁰² Pirmasis laikraščio numeris laikomas bibliografinė retenybe. Daugiau žr.: Hinze 1931, 12–13.

išleido statutą: „Statut für eine bei Königsberg in Preußen errichtete Anstalt zur Besserung verwahrloster Kinder und für die zu ihrer Unterhaltung gestiftete Gesellschaft“ (liet. „Prūsijoje, Karaliaučiuje, įkurtos apleistų vaikų gerovės įstaigos ir jų išlaikymui įsteigtos draugijos statutas“)⁵⁰³. Statutas buvo patvirtintas Schöno, kuris tuo metu ėjo Rytų ir Vakarų Prūsijos vyresniojo prezidento pareigas.

Vaikų globos draugijos komitetas buvo sudarytas iš dviejų skyrių – valdybos narių ir direkcijos. Valdybos nariams priklausė draugijos prezidentas ir jo pavaduotojas, valdytojai, išdininkas ir sekretoriai. Direkcijai priklausė viršininkas, tarėjas, kasininkas, pavaduotojas, dvasininkai, gydytojai, taip pat sekretoriai. Komitetą sudarė 25 Prūsijos valdininkai ir kitų sričių atstovai: aukščiausiojo apygardos teismo viršininkas von Wagnernis, policijos viršininkas Johannas Theodoras Schmidtas, 1813–1835 m. priklausęs Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu*⁵⁰⁴, valstybės veikėjas Carlas Friedrichas Heinrichas, Grafas von Wylichas und Lottumas (1767–1841), priklausęs *Dorybių šventyklos* (vok. *Zum Tempel der Tugend*) ložei⁵⁰⁵, apygardos prezidentas Medingas, slaptasis tarėjas Karlas Wilhelmas Goebelis (1767–1839), priklausęs Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* ložei⁵⁰⁶, profesorius Dirksenas, valstybės veikėjas Bobrikas, komercijos ir administracijos tarėjas Tamnau, anksčiau minėtas spaustuvininkas ir tarybos narys Georgas Friedrichas Hartungas, priklausęs Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* ložei, profesoriai Hermannas Olshausenas (1796–1839) ir Friedrichas Wilhelmas Schubertas (1799–1868), pamokslininkas Raettigas, tarybos narys Schwartzas, valdininkas Richteris, komercijos ir administracijos tarėjas Toopas, Friedlaenderis, policijos tarėjas Schumannas, skrybėlių pardavėjas Schubertas, pirklys Voigtas, tarybos narys Moisiszigas, aukščiausiojo teismo teisėjas Grafas von Kanitzas, profesorius Giehlowas, daktaras Hirschas, našlaičių namų direktorius Kawerau, kurčėnybių mokyklos direktorius Reinholdas Ferdinandas Neumannas (1789–1833), priklausęs Karaliaučiaus ložei *Po trimis karūnomis*⁵⁰⁷.

Vaikų globos draugijai priklausę nariai buvo įsipareigoję lankytis vaikų globos įstaigoje, patarimais ir veiksmais prisidėti prie įstaigos klestėjimo bei išlaikymo, derinant meilę ir išmintingą griežtumą:

⁵⁰³ SABVK 8r–15v.

⁵⁰⁴ Hieber 1897, 320.

⁵⁰⁵ Runkel 2012, 119.

⁵⁰⁶ Gerlach 2009, 288.

⁵⁰⁷ Fischer 1910, 513; SABVK 8v.

Pavieniai draugijos nariai, kiek jiems leis jų laikas, lankysis įstaigoje ir savo patarimais bei veikla prisidės ir skatins vidinį įstaigos klestėjimą, ir palaikys su išmintingu griežtumu apjungtą meilės dvasią⁵⁰⁸.

Į vaikų globos draugijos veiklą buvo kviečiami jungtis ir ją paremti garbingi vyrai iš įvairių Rytų Prūsijos ir Lietuvos apylinkių⁵⁰⁹. Vaikų globos draugijos statute rašoma, jog vaikų globos įstaiga buvo įkurta tam, jog apieisti ir į nusikaltimus linkę vaikai iš Rytų Prūsijos provincijos turėtų galimybę pasitaisyti. Remiantis Evangelijos mokymu, buvo siekiama šviesti globojamus vaikus, laikytasi griežtos disciplinos ir rūpestingos priežiūros, siekta vaikus atpratinti nuo blogų įpročių ir polinkių, užtikrinti jiems išsilavinimą, padaryti juos dorais ir pamaldžiais tikinčiais, išmokyti elementarių žinių bei įgūdžių, išauklėti juos naudingais visuomenės nariais⁵¹⁰.

Minėtoje vaikų globos įstaigoje vaikai buvo mokomi skaityti, rašyti, skaičiuoti ir kitų visuomenei naudingų žinių. Vaikai taip pat buvo mokomi įvairių amatų: siuvimo, kurpių gamybos, knygų spausdinimo, sodininkystės ir kt. Tai buvo valstybės patvirtinta ne pelno siekianti privati draugija⁵¹¹. Į minėtą vaikų globos įstaigą pirmumo teise buvo priimami našlaičiai, valkataujantys ir nusikaltimus linkę daryti vaikai nuo 6 iki 16 metų.

Atkreiptinas dėmesys į galimą masonų indėlį formuojant ir realizuojant draugijos ir įstaigos įkūrimo idėją. Pirmiausia minėtina, jog draugijos statusas rastas Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* ir Vokietijos didžiosios ložės *Po trimis gaubliais* susirašinėjimo byloje. Taip pat atkreiptinas dėmesys į tai, jog statusas buvo patvirtintas masonams priklausiusio Schöno, o tarp draugijos narių būta ir laisvųjų mūrininkų. 1827 m. draugijos parengtą statutą išspausdino Karaliaučiaus Hartungų spaustuvė. Jos savininkas Georgas Friedrichas Hartungas, kaip ir kiti minėtos vaikų priežiūrai skirtos draugijos atstovai (Johannas Theodoras Schmidtas, Karlas Wilhelm Goebelis, Reinholdas Ferdinandas Neumannas ir kt.) buvo laisvieji mūrininkai.

Apšvietos epochos idėjų poveikyje susiformavusi Schöno pasaulėžiūra pasižymėjo gana dideliu liberalumu. 1842 m. Schönui pasitraukus iš valstybės tarnybos, jo gerbėjai susibūrė į bendriją, kurios tikslas

⁵⁰⁸ „Die einzelnen Mitglieder des Comité werden, so oft ihre Zeit es erlaubt, die Anstalt besuchen und durch Rath und That dazu mitwirken, das innere Gedeihen der Anstalt und die Erhaltung eines mit weiser Strenge gepaarten Geistes der Liebe zu fördern“. Žr.: SABVK 14r.

⁵⁰⁹ SABVK 12r.

⁵¹⁰ SABVK 9r–9v.

⁵¹¹ SABVK 11v.

buvo padėkoti Schönui už nuopelnus Prūsijai ir įamžinti prezidento atminimą⁵¹². Rėmėjų, prisidėjusių prie paminklo statymo Schönui, sąrašą sudarė daugelis žymių Prūsijos valstybės veikėjų, prekybininkų, spaustuvininkų ir kitų profesijų atstovų, tarp kurių būta ir masonų: anksčiau minėti Friedrichas Bornträgeris, Ernstas Julius Adolphas Dalkowskis, Georgas Friedrichas Hartungas, taip pat Karaliaučiaus ložės *Po trimis karūnomis* nariai – Augustas Donalies (m.1869), Leopoldas Friedrichas Franzas Donalitus ir kt.⁵¹³

⁵¹² Mališauskas 2004, 151. Apie sumanymo įamžinti Schöno nuopelnus bei paminklo statymo aplinkybes daugiau žr.: JFS.

⁵¹³ JFS 49–71.

3. TILŽĖ KAIP LITUANISTIKOS ŽIDINYS IR ČIA VEIKĖ MASONAI

XIX a. Tilžėje telkėsi stiprus lituanistinis sąjūdis, kuriam formuotis paskatą davė kultūrinė krašto pažanga. Su Tilžės miestu susiję daugelis lietuvių kultūros veikėjų, prisidėjusių prie lietuvių kalbos ir kultūros puoselėjimo. XIX a. Tilžė tapo lietuvių nacionalinio judėjimo ir kultūros centru. Uždraudus lietuvišką spaudą istorinėje (Didžiojoje) Lietuvoje (1864–1904), Tilžė tapo lietuviškos spaudos lotyniškais rašmenimis spausdinimo centru. Čia buvo spausdinamos lietuviškos knygos, laikraščiai (*Aušra*, *Varpas* ir kt.) ir slapta gabenami į Lietuvą⁵¹⁴.

Lituanistinio sąjūdžio gyvybingumą Tilžėje taip pat palaikė įvairios kultūrinės draugijos, savišvietos organizacijos, klubai, bibliotekos, muziejai, taip pat – masonų ložės.

Masonų suformuota orientacija rūpintis kultūros ir literatūros puoselėjimu neabejotinai verčia svarstyti ir kelti klausimą apie galimą laisvųjų mūrininkų indėlį puoselėjant lituanistiką. Gausus būrys su lituanistika susijusių Tilžės kultūrininkų priklausė įvairioms Prūsijoje veikusioms masonų ložėms. Dalis jų buvo LLD nariai, taip pat žinomi Tilžės švietimo įstaigų darbuotojai ir pedagogai, puoselėję lietuvių kalbą bei kultūrą.

⁵¹⁴ Su 1883 m. pradėtu leisti pirmuoju visuomeniniu politiniu ir literatūriniu laikraščiu lietuvių kalba *Aušra* sietina Tautinio atgimimo pradžia Lietuvoje. Leidinys tapo viena iš tautinio išsivadavimo organizacijos formų. Laikraščio iniciatoriai buvo lietuvių inteligentija. Jie stengėsi ugdyti tautinę sąmonę, istorinę atmintį, diegti vertybes ir skatinti pasipriešinimą priespaudai. Įdomu tai, kad prie *Aušros* ir *Varpo* rengimo prisidėjo ir masonams priklausę asmenys. Plečkaičio teigimu, visuomenės veikėjas, teisininkas, politikas Andrius Bulota (1872–1941) nuo 1908 m. ilgą laiką priklausė net kelioms masonų ložėms. Jis bendravo su vienu iš lietuvių tautinio sąjūdžio ideologų, publicistu, prozininku, poetu Vincu Kudirka (1858–1899), rašė į *Varpą*. Masonų veikloje taip pat dalyvavo visuomenės veikėja Felicija Bortkevičienė (1873–1945). Ji rėmė lietuvių studentus ir rašytojus, rūpinosi Prūsijoje spausdintų nelegalių leidinių *Varpas*, *Ūkininkas*, *Naujienos* gabenimu ir platinimu Lietuvoje, buvo dienraščio *Lietuvos žinios* redaktorė. Bortkevičienė buvo pirmoji moteris XX a. Lietuvoje, tapusi masonų draugijos nare, priklausė Vilniaus masonų ložei *Litwa*, Kauno ložei Lietuva. Rašytoja, visuomenės veikėja, nuo 1922 m. Kauno masonų ložės *Lietuva* narė Gabrielė Petkevičaitė-Bitė (1861–1943) taip pat rašė į *Varpą*, *Ūkininką*, platino slaptą spaudą, režisavo pirmąjį lietuvišką spektaklį *Amerika pirtyje* (1899), reikėsi raštijoje. Daugiau žr.: Plečkaitis 2018, 103, 105, 120.

3. 1. Lietuvių literatūros draugija

XIX a. pab. veikiant nacionalizmui išaugo domėjimasis lokaline praeitimi, buvo svarbus lokalinės tapatybės stiprinimas, steigtos įvairios draugijos. Kaip pažymi Vasilijus Safronovas, nacionalistinis vokiečių tapatybės stiprinimas buvo susijęs su lokalinės tapatybės stiprinimu Rytų Prūsijoje, domėtasi atskirų Rytų Prūsijos regionų etnografiniais ir priešistoriniais savitumais⁵¹⁵.

1879 m. Tilžėje buvo įkurtas pirmasis savarankiškas mokslinis lituanistikos tyrinėjimo centras pasaulyje, skatinęs literatūros bei kultūros plėtotę – *Lietuvių literatūros draugija*. Jos įkūrimui svarbus siekis buvo paliudyti bei fiksuoti Rytų Prūsijos lokalumą ir savitumą, remiantis lituanistiniu paveldu ir dar tuo metu gyvavusiais ir neišnykusiais pavyzdžiais. Ji iškilo kaip lietuvių kalbos, tradicijų ir istorijos išsaugojimo pavyzdys⁵¹⁶. LLD gyvavo iki 1923 m.

LLD įkūrė 15 garsių mokslininkų. 1879 m. spalio 14 d. Maximilianas Voelkelis (1840/1845–1907/1913) kartu su Ludwigu Passarge (1825–1912), Adalbertu Bezenbergeriu (1851–1922), Karlu Rudolfu Jakobiu (*Carl Rudolph Jacoby*, 1817–1881), [Oskaru] Schade ([1826–1906]), Maxu Poluxu Töppenu (1822–1893), Eduardu Karoliu Samueliu Giseviumi, [Wilhelmu] Mannhardt, Joh. Schmidtu, Franzu von Miklosichu (1813–1891), Augustu Friedrichu Pottu (1802–1887), Kristupu Sturiu (1821–1891), Karlu Eduardu Ziegleriu (1898–1973) ir masonams priklausiusiais – Georgu Heinrichu Ferdinandu Nesselmannu bei Ferdinandu Josephu Leopoldu Hoppe parengė atsišaukimą į visuomenę („Aufruf zur Bildung einer Litauischen literarischen Gesellschaft“) dėl kuriamos LLD. Atsišaukimas skatino įvairių profesijų atstovus (gydytojus, vaistininkus, pirklius, tarnautojus ir kt.) jungtis prie lituanistikos darbo, rūpintis ir gelbėti nykstantį lietuvių kalbos lobį:

Kreipiamasi pirmiausia į visus tuos, kurie savo kilme ar profesija supranta bei atjaučia lietuvių esybę, taip pat ir į visus tuos, kuriems rūpi, kad mūsų akyse nepasikartotų tai, kas istorinių tyrimų nenaudai dažnai galėdavo nutikti: kad visa tauta, kuri nusipelno mūsų pagarbos ir atjautos, nepagarbiai ir be pėdsako išnyksta⁵¹⁷.

⁵¹⁵ Safronovas 2011, 48–50.

⁵¹⁶ Pocytė 2002, 138.

⁵¹⁷ „Sie wenden sich dabei zunächst an alle Diejenigen, welche nach Herkommen oder Beruf Sinn und Theilnahme für litauisches Wesen haben, weiter aber an alle, welchen daran gelegen ist, daß sich vor unseren Augen nicht wiederhole, was so oft zum Nachtheil historischer Forschung geschehen konnte: daß ein ganzes Volk, welches

LLD įstatai buvo sudarinėjami pagal jau senokai veikusias analogiškas 1824 m. įkurtą Mintaujos (dab. Jelgava) *Latvių literatūros draugiją* (latv. *Latviešu literārā biedrība*, vok. *Lettische literarische Gesellschaft*) ir 1838 m. Tartu įkurtą *Estų literatūros draugiją* (vok. *Gelehrte Estnische Gesellschaft*)⁵¹⁸. Latvių tyrimuose, susijusiuose su tenykštėmis literatūrinėmis kultūrinėmis draugijomis, taip pat aptinkama užuominų apie ryšius su laisvųjų mūrininkų draugija. Kai kurios latvių literatūrinės ir kultūrinės draugijos buvo masonų įgyvendintas projektas. Valdžio Pīrāgo teigimu, masonų ložių *Po kalaviju* ir *Po mažuoju pasauliu* (vok. *Zur kleinen Welt*) nariai įkūrė literatūrinės draugijas *Mušę* (1787), *Eufoniją* (1797) ir *Literatūrinę praktinę draugiją* (latv. *Literāri praktiskā biedrība*, vok. *Literarisch-Praktische Bürgerverbindung*) (1802)⁵¹⁹. Jelgavoje veikusi masonų ložė *Po trimis karūnuotais kalavijais* (vok. *Zu den drei gekrönten Schwerten*) prisidėjo prie *Kuršo literatūros ir meno draugijos* (latv. *Kurzemes literatūras un mākslas biedrība*, vok. *Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst*) įkūrimo (1815). Ją įkūrė dauguma minėtai masonų ložei priklausiusių narių. Kurį laiką Kuršo draugija net veikė kaip masonų ložės *Po trimis karūnuotais kalavijais* alternatyva⁵²⁰. Įdomi detalė, jog 1819 m. *Kuršo literatūros ir meno draugijos* nariu buvo ir nuo 1806 m. Karaliaučiaus masonams priklausęs Martynas Liudvikas Rēza⁵²¹. Kuršo draugija turėjo tikslą kelti latvių krašto kultūrą, o Rēzos ryšiai su tenykšte draugija „tam tikra dalimi parengė sąlygas pirmajam Kristijono Donelaičio „Metų“ vertimui į latvių kalbą“⁵²².

Latvių literatūros draugija buvo įsteigta latvių masonų ložės nario, kunigo Johanno Gottfriedo Agelutho (1763–1848). 1824 m. įkurtos *Latvių literatūros draugijos* statute buvo teigiama, jog draugijos tikslas – domėtis, saugoti, leksikografiškai ir gramatiškai tyrinėti latvių kalbą, lyginant ją su kitomis giminingomis kalbomis (slavų, gotų, lietuvių ir senąja prūsų), o tyrimus spausdinti periodiniame žurnale. Draugija rinko latvišką literatūrą ir rankraščius, kritiškai vertino naujai pasirodančius leidinius. Kartą per metus Rygoje ir Jelgavoje rengė visuotinius metinius draugijos susirinkimus, kuriuose pranešdavo rezultatus apie per metus nuveiktus darbus latvių kalbos

unsere Achtung und Theilnahme verdient, unwürdig und spurlos zu Grunde gehe“.
Žr.: ALLG 3r.

⁵¹⁸ Pocyte 2016, 36.

⁵¹⁹ Pīrāgs 2008, 76.

⁵²⁰ Pīrāgs 2008, 76–77.

⁵²¹ JKG 7.

⁵²² Jovaišas 1969, 40.

ir literatūros srityje⁵²³. Šaltiniai rodo, kad LLD steigimo iniciatoriai rėmėsi *Latvių literatūros draugijos* pavyzdžiu. Tai patvirtina iniciatyvinės grupės parengtas 1879 m. spalio 14 d. atsišaukimas į visuomenę:

Vedami šių apmąstymų, pasirašiusieji ragina steigti draugiją, kuri veiktų panašiai kaip *Latvių literatūros draugija*, *Vokiečių žemaičių kalbos tyrimų draugija* ir kt.⁵²⁴

Įvairiu laikotarpiu LLD priklausė ne tik Prūsijos ir Didžiosios Lietuvos lietuvių kultūros ir mokslo veikėjai (Karlas Theodoras Waldemaras Hoffheinzas (1823–1907), Jonas Basanavičius, Augustinas Janulaitis (1878–1950) ir kt.), bet ir žymūs vokiečių ir rusų kalbininkai (Filippas Fortunatovas, Augustas Leskienas (1840–1916) ir kt.). Į draugijos veiklą taip pat įsiliejo daugelis Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaro absolventų, tad Lietuvių kalbos seminaras prarado išskirtinę lietuvių raštijos puoselėtojo reikšmę⁵²⁵.

1879–1881 m. LLD pirmininko pareigas ėjo anksčiau minėtas žinomas Prūsijos Lietuvos kalbininkas, pedagogas, raštijos darbuotojas, lietuvių kunigas Karlas Rudolfas Jakobis. 1881–1882 m. draugijos pirmininku buvo Tilžės gimnazijos mokytojas Maximilianas Voelkelis. 1882–1889 m. šias pareigas ėjo lietuvių raštijos tyrinėtojas Karlas Theodoras Waldemaras Hoffheinzas. 1890–1898 m. draugijai pirmininkavo pedagogas, mokyklų inspektorius Theodoras Preussas. Paskutiniu metu draugijos pirmininku buvo žinomas Prūsijos Lietuvos raštijos darbuotojas, Tilžės gimnazijos mokytojas Aleksandras Teodoras Kuršaitis (*Alexander Theodor Kurschat*, 1857–1944).

LLD įsikūrimą pirmiausia lėmė moksliniai interesai. Kraštotyros ir lituanistikos darbas buvo organizuojamas plačiu mastu. Kaip ir latvių draugija, lietuviškoji siekė fiksuoti ir tirti viską, kas susiję su lituanistika (tautosaką, kultūrą, istoriją, raštiją ir kt.), kol ši neišnyko dėl germanizacijos keliamo pavojaus. Draugijos statute nurodyta, jog svarbiausiu savo uždaviniu LLD laikė visko, kas susiję su Lietuva ir lietuviais rinkimą – kalbos, etnografijos istorijos ir kt. srityse:

⁵²³ Hehn 1935, 7.

⁵²⁴ „Von diesen Erwägungen ausgehend fordern die Unterzeichneten zur Bildung einer Gesellschaft auf, die in der Weise der Lettischen literarischen Gesellschaft, des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung u. ä. thätig sein würde“. Žr.: ALLG 3r.

⁵²⁵ Citavičiūtė 2004, 18.

Lietuvių literatūros draugija yra visų pastangų (kalbinių, istorinių, etnografinių ir kitokių) centre, kuriomis siekiama surinkti ir mokslui užrašyti viską, kas susiję su Lietuva ir lietuviais⁵²⁶.

LLD taip pat siekė fiksuoti nykstančias Prūsijos lietuvių kultūros vertybes ir kalbos turtus⁵²⁷. Nors LLD veikla daugiausia siejama su kalbotyra, tautosaka, viena iš draugijos veiklos sričių taip pat buvo etnografija – vertinti archeologiniai radiniai, kaupti XIX a. pab. mėgėjiškų archeologinių kasinėjimų metu⁵²⁸. LLD archeologinė veikla pirmiausia siejama su lietuvių tautosakos rinkėju ir skelbėju, lietuvių kalbos mokytoju Tilžės gimnazijoje – Eduardu Karoliu Samueliu Giseviumi. LLD nariu jis tapo 1880 m. Savo surinktą archeologinę kolekciją testamentu paliko *Prūsijos senovės mylėtojų draugijai* (vok. *Altertumsgesellschaft Prussia*), kurios nariu buvo nuo 1870 m. Giseviaus archeologinė veikla vertinama kaip viena iš inspiracijų LLD archeologiniam laikotarpiui.

LLD įsteigė ir kaupė lietuvių raštijos archyvą, turėjo savo biblioteką. Per savo veiklos laikotarpį (1879–1923), draugija bibliotekoje sukaupė apie 2000 tomų leidinių, tarp kurių daugiausia buvo kalbotyros, etnografijos ir istorijos mokslų sričių literatūra. Daugiau nei pusė (54%) leidinių buvo vokiečių kalba⁵²⁹. Biblioteką prižiūrėjo šioms pareigoms skiriami LLD nariai. Įvairiu laikotarpiu bibliotekinių pareigas ėjo Aleksandras Teodoras Kuršaitis, Prūsijos Lietuvos kultūros veikėjas, pedagogas ir spaustuvininkas Jokūbas Stiklorius (1871–1942), taip pat Christianas Bartschas (biblioteką tvarkęs 1881–1889 m.) ir kt. LLD buvo lituanistinė, fiksuojamos veiklos organizacija. Draugija komplektavo Rytų Prūsijos periodinius leidinius, ieškojo senų lituanistinių leidinių ir rankraščių. Tuo tikslu korespondavo su 26 kitų šalių humanitarinio profilio draugijomis⁵³⁰.

LLD turėjo leidybinių užmojų. Draugijos nariai savo darbus skelbdavo 1880–1912 m. vieną kartą per metus leistame periodiniame leidinyje LLDP⁵³¹. Minėtas leidinys buvo leidžiamas draugijos lėšomis, Heidelbergo universiteto Carlo Winterio knygyne-leidykloje. LLDP atliko reikšmingą vaidmenį kultūros istorijoje. Jame buvo skelbiami narių sąrašai,

⁵²⁶ „Die „Litauische literarische Gesellschaft“ bildet den Mittelpunkt für die Bestrebungen, alles auf Litauen und die Litauer Bezügliche, sei es sprachlicher, historischer, ethnographischer u. dergl. Art, durch Sammlung und Aufzeichnung für die Wissenschaft zu erhalten“. Žr.: SLLG 4r.

⁵²⁷ Gineitis 1995, 171.

⁵²⁸ Banytė-Rowell 2008, 117.

⁵²⁹ MLE² 629.

⁵³⁰ Gineitis 1995, 172.

⁵³¹ Iš viso išėjo 31 leidinio sąsiuvinis.

publikuojami straipsniai kalbotyros, istorijos, tautosakos, literatūros tyrinėjimų temomis (vokiečių ir lietuvių kalbomis). Atskirais leidimais LLD taip pat paskelbė 11 darbų (tyrimų, tautosakos užrašymų ir kt.), iš kurių svarbiausi buvo Christiano Bartscho parengtas lietuvių liaudies rinkinys *Melodien litauischer Volkslieder* (I–1886, II–1889) (liet. *Dainų balsai*), Karlo Theodoro Waldemaro Hoffheinzo *Giesmiu Balsai. Litauische Kirchen=Gesänge* (1894), raštijos darbuotojo, kalbininko ir evangelikų liuteronų kunigo Kristupo Jurkšaičio (1852–1915) *Litauische Märchen und Erzählungen* (1898), vokiečių kalbininko ir lietuvių tautosakos rinkėjo Carlo Cappellerio (1842–1925) *Wie die alten Litauer lebten* (1904) ir kt. Minėti leidiniai, kaip ir LLDP, buvo leidžiami draugijos lėšomis, Heidelbergo universiteto Carlo Winterio knygyne-leidykloje⁵³².

LLD veikloje aptinkama ryšių su masonais. Tą liudija jos narių sudėtis. Tyrimo metu rasti archyviniai šaltiniai patvirtina, jog LLD nariais buvo nemaža dalis laisvųjų mūrininkų (tarp kurių buvo ir LLD steigimo iniciatorių). Prūsijoje veikusioms masonų ložėms priklausė Tilžės realinės gimnazijos mokytojas Gustavas Berentas (g.1843), knygyno savininkas Maxas Bergensas (g.1854), justicijos patarėjas, advokatas, notaras Georgas Cohnas (g.1853), komercijos tarėjas Carlas Friedrichas Gubba (g.1800/1801), pašto direktorius Julius Gustavas Hennigas (g.1817), pirklys Gustavas Kromatas (g.1858), viešbučio savininkas Paulas Leschas (g.1872), knygyno savininkas Wilhelmas Lohaussas (g.1853), inspektorius Maxas Nickelis (g.1862), dvarininkas Julius Rademacheris (g.1831), slaptasis valdžios ir krašto tarėjas, dvarininkas Heinrichas Schlentheris (g.1821), miesto savivaldybės narys, pirklys Albertas Schultzas (g.1841), vaistinės savininkas Oskaras Siemeringas (g.1842), dvarininkas Friedrichas Smalakys (g.1849), čiuožyklos direktorius Alexanderis Talke (g.1830), vyresnysis burmistras Robertas Emilis Augustas Thesingas (g.1846), medicinos mokslų daktaras Friedrichas Carlas Wallentowitzas (g.1834), spaustuvininkas Eugenus Reyländeris, apskrities teismo teisėjas Carlas Gustavas Guthas (1827–1892), švietimo įstaigų darbuotojai – Kristupas Kairys, Robertas Schaus (g.1859), Franzas Siemeringas (1843–1896), Heinrichas Dornas (1850–1910?), Julius Plewas (1861–1914?), Christianas Bartschas, Gotthilfas Wilhelmas Louisas Nastas (1853–1914/1915). Masonų būta ir tarp draugijos įkūrimo iniciatorių – Ferdinandas Josephas Leopoldas Hoppė ir Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas⁵³³.

⁵³² MLE² 628.

⁵³³ Daugiau apie Hoppė žr. skyrelyje 3. 1. 6.

Atsižvelgiant į konkrečius kai kurių LLD narių lituanistinės veiklos įrodymus, manytina, jog ne visi masonams ir LLD priklausę nariai buvo suinteresuoti lietuvių kalba. Lituanistikos puoselėjimas buvo susijęs su konkrečių asmenybių sąmoninga veikla, individualiais moksliniais interesais, jų humanistinėmis idėjomis, kurios atsiskleidė Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno, Christiano Bartscho ir kai kurių kitų masonų veikloje (žr. toliau).

3. 1. 1. Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas

Prie lituanistikos plėtotės svariai prisidėjo vienas žymiausių prūsų ir lietuvių kalbų tyrinėtojų, Karaliaučiaus universiteto profesorius – Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas. Nuo 1831 m. Karaliaučiaus universitete jis studijavo matematiką, vėliau atsidėjo orientalistikos studijoms. Išlikusiame Nesselmanno nekrologe pažymėta, jog profesorius pasižymėjo labai skirtingais talentais – buvo gabus matematikai ir kalboms⁵³⁴.

Nuo 1838 m. Karaliaučiaus universitete Nesselmannas ėjo privatdocento pareigas, 1843 m. tapo ekstraordinariu, o 1859 m. – ordinariu universiteto profesoriumi. Manytina, jog domėtis kalbomis Nesselmanną įkvėpė jo dėstytojas, lituanistika domėjęsis Karaliaučiaus universiteto profesorius Peteris von Bohlenas⁵³⁵. Pas Bohleną Nesselmannas mokėsi nuo 1833 m. Gali būti, jog Bohleno pavyzdys buvo vienas iš veiksmų, paskatinusių Nesselmanną susidomėti lituanistika, lietuvių folkloru. 1830 m. Bohlenas išleido veikalą *Apie lietuvių kalbos ir sanskrito panašumą*. 1837 m. vasario 25 d. pas profesorių Bohleną Nesselmannas apgynė disertaciją apie sanskrito kalbą⁵³⁶, o 1853 m. Nesselmannas išleido reikšmingą lietuvių liaudies dainų rinkinį *Dainos. Littauische Volkslieder* (liet. *Lietuvių liaudies dainos*).

Nesselmannas buvo masonas. Nuo 1845 m. iki mirties (1881) jis priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu*, taip pat *Discreta*⁵³⁷. Masonų draugijoje jis buvo pasiekęs meistro laipsnį, ėjo kalbėtojo pareigas. Atkreiptinas dėmesys į tai, jog Bohlenas ir Nesselmannas buvo ilgamečiai tos pačios masonų ložės *Po kaukole ir feniksu* ir *Karališkosios vokiečių draugijos* nariai. Priklausymo minėtoms draugijoms motyvai galėjo būti socialinių ryšių palaikymas ir inicijavimas, taip pat intelektualiniai mainai. 1851 m. rugsėjo 25 d. *Karališkoje vokiečių draugijoje* Nesselmannas

⁵³⁴ FNN 324.

⁵³⁵ Daugiau apie Bohleną ir jo lituanistinę veiklą žr. skyrelyje 1. 2. 2.

⁵³⁶ FNN 324.

⁵³⁷ ZTP 156v; DK, [be lapų numeracijos]; Hieber 1897, 315.

perskaitė pranešimą apie profesorių Bohleną („Erinnerungen an den Professor v. Bohlen. Gelesen in der Deutschen Gesellschaft am 25. September 1851. Von G. H. F. Nesselmann“) ⁵³⁸. Jame Nesselmannas apžvelgė Bohleno biografijos faktus, teigė, jog Karaliaučiaus universitetas išugdė daug garbingų vyrų, minėjo Rėzą ir Bohleną, kaip vienus iš labiausiai nusipelnusių profesorių ⁵³⁹.

Reikšmingiausią Nesselmanno mokslinio palikimo dalį sudaro baltistikos (prūsų ir lietuvių kalbų) veikalai. Padedamas talkininkų 1851 m. jis išleido svarbų lietuvių leksikografijos veikalą – *Lietuvių kalbos žodyną*, kuris lietuviškos leksikos apimtimi pranoko visus iki tol Rytų Prūsijoje išleistus dvikalbės lietuvių leksikografijos darbus. Tai buvo pirmasis mokslinis lietuvių kalbos žodynas, skirtas ne tik praktiniam lietuvių kalbos mokymuisi, bet ir moksliniams tyrimams.

Apie parengtą *Lietuvių kalbos žodyną* Nesselmannas užsiminė korespondencijoje su žinomu XIX a. Prūsijos teologu, filologu, pedagogu, kultūros ir švietimo darbuotoju – Johannesu Karlu Hartwigu Schulze. Nuo 1818 m. Schulzė dirbo Prūsijos dvasinių, mokymo ir medicinos reikalų ministerijoje ir buvo atsakingas už aukštąsias mokyklas, universitetą, akademijas, bibliotekas. Jis buvo vieno iš įtakingiausių Romantizmo filosofo, vokiškojo idealizmo atstovo Georgo Vilhelmo Frydricho Hėgelio (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770–1831) šalininkų. Schulzė domėjosi literatūra – buvo sukaupęs apie 20000 tomų biblioteką.

1851 m. vasario 20 d. koresponduodamas su Schulze, Nesselmannas rašė, jog apie parengtą *Lietuvių kalbos žodyną* informavo tuometinį dvasinių, švietimo ir medicinos reikalų ministrą Philippą Wilhelmą Adalbertą von Ladenbergą (1798–1855). Už parengtą žodyną iš ministerijos Nesselmannas prašė 300 talerių atlyginimo:

Praėjusių metų gruodžio 1 d. laikiau garbe, Jums kilmingieji, taip pat ir tuometiniam dvasinių, švietimo ir medicinos reikalų ministrui, ponui von Ladenbergui, pagarbiai nusiūsti tuo metu jau galutinai mano parengtą *Lietuvių kalbos žodyną*, tuo pačiu su nuolankiausiu prašymu, ar aukštoji ministerija norėsianti man padėti mano labai varganoje padėtyje ir su įprastu maloningumu suteikti man apie 300 talerių atlygį ⁵⁴⁰.

⁵³⁸ Nesselmann 1852.

⁵³⁹ Nesselmann 1852, 37.

⁵⁴⁰ „Unter den 1. Dezember v. J. gab ich mir die Ehre, Eure Hochwohlgeboren, so wie den damaligen Minister der Geistliches, Unterrichts= u Medizinal- Angelegenheiten Herrn v. Ladenberg daß damals aber fertig gewordenen von mir erfaßte „Wörterbuch der Littauischen Sprache“ ehurfurchtst voll zu zusenden, zugleich mit der

Leono Gineičio žodžiais tariant, Nesselmanno žodynas tapo „pasaulinės baltistikos bei lyginamosios kalbotyros šaltiniu. Ne mažiau reikšmingas buvo jo praktinis ir kartu sąmoninamasis vaidmuo.“⁵⁴¹ Žodynu naudojosi Europos kalbininkai ir lietuvių filologai, iš jo medžiagos savo lietuvių-lotynų kalbų žodynui ėmė Simonas Daukantas (1793–1864), kuris apie Nesselmanno žodyną sužinojo vos jam pasirodžius⁵⁴². Su Nesselmanno *Lietuvių kalbos žodynu* taip pat buvo susipažinęs vienas žymiausių indoeuropeistų, kalbininkas, lietuvių kalbos tyrinėtojas Augustas Schleicheris. 1855 m. išleistos *Litauische Grammatik*⁵⁴³ (liet. *Lietuvių kalbos gramatika*) įvade Schleicheris rašė, jog Nesselmanno žodynas yra nepaprastai vertingas ir pasižymi lituanistinės medžiagos kiekiu: „Nesselmanno žodynas, nepaisant netikslios rašybos, labai pravertė medžiagos gausa“⁵⁴⁴. Nesselmannas taip pat rengė naują, pataisytą žodyno leidimą, tačiau planų nespėjo įgyvendinti⁵⁴⁵.

Iš paties Nesselmanno laiškų aiškėja, jog 1851 m. rengdamas minėtą *Lietuvių kalbos žodyną*, tuo pat metu jis buvo atsidėjęs ir tautosakiniam darbui. 1853 m. Nesselmannas parengė lietuvių liaudies dainų antologiją *Lietuvių liaudies dainos*. Manytina, jog dainų rinkinio parengimą Nesselmannas laikė neatidėliotinu ir svarbiu darbu. 1851 m. liepos 18 d. laiške Schulzei jis rašė, jog planuoja sudaryti išsamų lietuvių liaudies dainų rinkinį, dainas kritiškai suredaguoti ir pateikti lietuvių liaudies dainų vertimą į vokiečių kalbą:

Šis {didžiausias} veikalas yra galimai pilnas rinkinys, kritiškai parengtas ir su metrinium lietuvių liaudies dainų, vadinamųjų Dainų, vertimu⁵⁴⁶.

Nesselmannas informavo Schulzė, jog parengti liaudies dainų rinkinį jis beveik baigė, bet dar laukia žinių iš lietuvių dvasininkų⁵⁴⁷.

unterthänigsten Bitte, ein Hoher Ministerium wolle sich meiner sehr bedingten Lage durch huldvolle Verleihung einen Remuneration von etwa dreihundert Thalern in gewohnten Wohlwollen annehmen“. Žr.: NLS 152r.

⁵⁴¹ Gineitis 1995, 155–156.

⁵⁴² Subačius 1990, 91.

⁵⁴³ Schleicher 1856.

⁵⁴⁴ Lietuvišką knygos leidimą žr.: LAS 21.

⁵⁴⁵ Kaunas 1996, 343.

⁵⁴⁶ „Dieses {größte} Werk ist ein{e} möglich{e} vollständige Sammlung, kritisch Bearbeitung und metrisch Übersetzung der lithauischen Volkslieder, der sogenannten Dainos“. Žr.: NLS 155r.

⁵⁴⁷ NLS 155r.

Rinkinio rengimo aplinkybes patikslina 1853 m. lapkričio 29 d. Nesselmanno laiškas Schulzei. Jis rašė, jog liaudies dainų rinkinį parengė su ypatingu kruopštumu ir smulkmeniškumu:

Laikau sau garbe Jūsų kilmingiesiems perduoti pasirodžiusį veikalą *Lietuvių liaudies dainos, surinktos, kritiškai parengtos ir metriškai išverstos* kartu su numizmatiniu smulkmeniškumu <...>⁵⁴⁸.

Rengdamas liaudies dainų rinkinį, Nesselmannas siekė sudaryti išsamų dainų rinkinį ir kritiškai suredaguoti dainas. Rinkinyje buvo paskelbta 410 liaudies dainų iš Didžiosios ir Prūsijos Lietuvos su paties Nesselmanno vertimu į vokiečių kalbą ir 55 liaudies melodijos.

Norėdamas pateikti nepriekaištingus dainų pavyzdžius, Nesselmannas jungė kelis tos pačios dainos variantus, trumpino ir papildė tekstą iš įvairių variantų paimtomis eilutėmis. Tokiu būdu jis stengėsi atstatyti senąjį dainų tekstą. Nesselmanno dainų redagavimo metodas laikomas ydingu ir neigiamai atsiliepė mokslinei rinkinio vertei. Tas pats pasakytina ir apie dainų vertimą į vokiečių kalbą. Nors vertimas pasižymi poetinės kalbos grakštumu, tačiau neatspindi tikrojo liaudies dainų charakterio⁵⁴⁹. Nors ir su trūkumais, tačiau Nesselmanno darbas suvaidino svarbų vaidmenį propaguojant lietuvių liaudies poeziją. Rinkinys buvo populiarus tarp mokslininkų, juo naudojosi folkloristai.

Nesselmannas taip pat parengė ir 1869 m. išleido pilną Kristijono Donelaičio (1714–1780) raštų leidimą su vertimu į vokiečių kalbą (*Christian Donalitiūs Littauische Dichtungen*). Leidinyje buvo paskelbtos šešios pasakėčios, keturių dalių poema *Metai*, du poeto laišakai. Nesselmannas taip pat parašė įvadinį straipsnį, komentarus ir Donelaičio vartotos leksikos žodyną. Rengdamas šį rinkinį, jis laikėsi autentiškumo principo, išlaikė Donelaičio kirčiavimo sistemą, sudarytame Donelaičio leksikos žodyne užfiksavo visus poeto vartotus žodžius su vokiškais atitikmenimis. Pirmuosius Donelaičio grožinės kūrybos leidimus – 1818 m. Rėzos išleistus *Metus* ir pasakėčias (1824), taip pat Augusto Schleicherio paskelbtus visus Donelaičio raštus (1865) Nesselmannas vertino kritiškai. Jis priekaištavo dėl kūrinių perdirbimo, netinkamo tekstų sukirčiavimo, nepatikimo Donelaičio lietuviškos leksikos žodyno. Nesselmanno parengti Donelaičio raštai laikyti pavyzdiniais vėlesniems rengėjams.

⁵⁴⁸ „Eurer Hochwohlgeboren beehre ich mich beigehend mein so aber erschienene Werk „Littauische Volkslieder, gesammelt, kritisch bearbeitet und metrisch übersetzt“, nebst einer numismatischen Kleinigkeit <...>“. Žr.: NLS 158r.

⁵⁴⁹ Čiurlionytė 1969, 22–23.

Nesselmannas taip pat buvo ir prūsų kalbos tyrinėtojas. 1845 m. jis pirmą kartą pavartojo *baltų kalbų* (*Baltische Sprachen*) terminą, kuriuo įvardijo lietuvių, latvių ir prūsų kalbas, išleido su prūsistika susijusių darbų – *Ein deutsch-preußisches Vocabularium aus dem Anfange des fünfzehnten Jahrhunderts* (1868) (liet. *Vokiečių-prūsų kalbų žodynas*), *Thesaurus Linguae Prussicae* (1873) (liet. *Prūsų kalbos lobynas*), veikalą *Die Sprache der alten Preußen* (1845) (liet. *Senovės prūsų kalba*). Pastarajame leidinyje Nesselmannas paskelbė išlikusius senuosius prūsų kalbos paminklus (prūsiškus katekizmus, žodynėlį ir kt.). Jais remdamasis, jis parašė prūsų kalbos gramatiką ir sudarė žodynėlį.

Nesselmannas aktyviai bendradarbiavo periodikoje – buvo *Prūsijos provincijos žurnalo* bendradarbis.

Nesselmannas ne tik pats vykdė lituanistinę veiklą, bet ir kitus skatino tai daryti. 1856 m. Augustas Schleicheris, savo išleistoje pirmojoje mokslinėje *Lietuvių kalbos gramatikoje*, rašė, jog mokslinėje kelionėje Rytų Prūsijoje renkant lituanistinę medžiagą, ypatingai pagelbėjo Nesselmannas: „Pačios kelionės metu Karaliaučiuje mano užmojį pirmas stipriai parėmė Nesselmannas <...>“⁵⁵⁰. Viešėdamas Kakšiuose (vok. *Kakschen*), Schleicheris korespondavo su kalbininku, slavų filologijos profesoriumi, LLD nariu, anksčiau minėtu Franzu Miklosichu. 1852 m. birželio 11 d. laiške, Schleicheris rašė, jog Nesselmannas jį ne tik draugiškai priėmė, bet ir padėjo įsigyti lietuviškų knygų:

Prof. Neßelmannas mane priėmė labai draugiškai. Pono Neßelmanno didžiulis dosnumas padėjo man apsirūpinti visomis senesnėmis ir naujesnėmis, kartais net gana retomis knygomis; tačiau išmokyti mane lietuvių kalbos tikrai nebuvo pono N. reikalas, kadangi jis pats, nors ir geriau mokėdamas šią kalbą, vis tiek ją išmoko iš knygų, pats būdamas gimtakalbis vokiets⁵⁵¹.

Su Schleicheriu Nesselmannas aptarė planuojamus išleisti darbus (liaudies dainų rinkinį), noriai dalijosi tautosakine medžiaga. Laiške Miklosichui Schleicheris rašė:

Kadangi Dainos jau surinktos ne tik Rėzos, bet yra ir tų, didžia dalimi pateiktų Preuß. Provinzialblätter rinkinyje, be to, ir p. Neßelm. turi apie 250 jau parengtų spaudai su vertimu, todėl mano akys renkant krypta į pasakas, liaudies pasakojimus, sakmes, patarles, mįsles, vaikų dainas ir pan., kadangi iš liaudies prozos dar visiškai nieko nėra spausdinta. O dėl patarlių, tai ponas

⁵⁵⁰ LAS 18.

⁵⁵¹ LAS 636.

Neßelmannas man visapusiškam naudojimui davė savo asmeninį rinkinį; be to, jų daug galima rasti rankraštiniam žodyne slaptajame Karaliaučiaus archyve⁵⁵².

Iki pat gyvenimo pabaigos (1881) Nesselmannas buvo nuoširdžiai atsidavęs lituanistiam darbui. Lituanistikos svarbą Nesselmanui liudija iniciatyva steigiant LLD. Jis buvo vienas iš jos steigėjų, pasirašė atsišaukimą į visuomenę.

3. 1. 2. Christianas Bartschas

XIX a. pabaigoje buvo išleistas didžiausias Prūsijos lietuvių liaudies dainų su melodijomis rinkinys *Dainų balsai*. Rinkinį parengė Prūsijos Lietuvos tautosakininkas, Tilžės aukštesniosios mergaičių mokyklos mokytojas ir direktorius Christianas Bartschas. Nuo įsikūrimo pradžios jis priklausė LLD – 1881 m. buvo išrinktas į jos valdybą, ėjo bibliotekininko pareigas.

Bartschas buvo masonas. Nuo 1872 m. jis priklausė Tilžėje veikusioms masonų ložėms *Strenua* ir *Irene*. Ložėse jis buvo pasiekęs meistro laipsnį, ėjo kalbėtojo pareigas⁵⁵³. Kurį laiką jis buvo *Strenua* ložės bibliotekininkas.

Iki šiol nebuvo žinomos Bartscho gimimo data ir vieta. Tyrimo metu surinkta medžiaga leidžia papildyti bei patikslinti ir kai kuriuos kitus enciklopedijose fiksuotus Bartscho biografijos faktus. 1890 m. vasario 24 d. anksčiau minėto LLD nario Heinricho Dorno, tuo metu *Irene* ložėje ėjusio sekretoriaus pareigas, rašytame ložės protokole nurodyti kai kurie Bartscho biografijos duomenys. Dokumente teigiama, jog Bartschas gimė 1832 m. lapkričio 4 d. Šakumų (vok. *Schakkumen*) gyvenvietėje Mielkiemio⁵⁵⁴ (vok. *Mehlkehmen*) parapijoje, priklausiusioje Stalupėnų apskrčiai (vok. *Kreis Stallupönen*) (Rytų Prūsijos provincija). Naujai aptikta archyvinė medžiaga suteikė žinių apie Bartscho gyvenamąją ir mokslų vietą iki 1855 m. Iš 1890 m. vasario 24 d. rašyto *Irene* ložės protokolo sužinome, kad Bartschas mokėsi Karalienės mokytojų seminarijoje, dirbo mokytoju Voline (vok. *Wollin*), Bygdosčiuje (vok. *Bromberg*), galiausiai – Tilžėje⁵⁵⁵.

⁵⁵² LAS 637.

⁵⁵³ LST² 6–7.

⁵⁵⁴ Su Mielkiemiu susiję žinomi raštijos veikėjai: Petras Gotlybas Milkus (1693–1753) ir du jo sūnūs – Danielius Frydrichas (1739–1818) ir Kristijonas Gotlybas Milkai.

⁵⁵⁵ CB¹ 388v.

Gimęs Rytų Prūsijos provincijai priklausiusioje daugiausia lietuvių gyvenamoje Stalupėnų⁵⁵⁶ apskrityje, Bartschas nuo mažens turėjo girdėti lietuvių kalbą, taigi galėjo ir jos pramokti. Galima daryti prielaidą, jog lietuvių kalbos jis galėjo būti pramokęs dar vaikystėje.

1855–1858 m. Bartschas dirbo namų mokytoju Lindikų (vok. *Lindicken*) dvare, Širvintos apylinkėje⁵⁵⁷. Gyvendamas lietuvių gyvenamo krašto dvare, tarp Prūsijos Lietuvos lietuvių ir galbūt kiek mokėjęs lietuviškai, jis susidomėjo poetine ir muzikine liaudies kūryba, ėmė ją užrašinėti⁵⁵⁸. Paties Bartscho teigimu, tautosaka jis susidomėjo skatinamas jaunatviško entuziazmo:

Jei jaunatviško entuziazmo nebūtų parėmę laikas ir aplinkybės, tikriausiai čia pirmą kartą skelbiamų melodijų iš Širvintos apylinkės skaičius nebūtų buvęs toks didelis, koks jis dabar yra⁵⁵⁹.

Bartschui persikėlus į Tilžę, susidomėjimas lietuvių liaudies poezija neišblėso, priešingai – pradėjo aktyviai reikštis. LLD bendraudamas su lituanistika besidominčiais asmenimis jis pats ėmėsi rimtų liaudies poezijos studijų. Norėdamas surinkti ir užfiksuoti kuo daugiau lietuvių liaudies dainų, Bartschas kreipėsi į lietuvių kalbos žinovus prašydamas jam siųsti medžiagą ir iš rusiškosios Lietuvos dalies⁵⁶⁰.

1881 m. LLDP Bartschas išspausdino pirmą lituanistinį straipsnį apie lietuvių liaudies dainas („Über das litauische Volkslied oder die Daina“). 1881 m. ir 1883 m. minėtame leidinyje Bartschas apžvelgė pasirodžiusius liaudies dainų rinkinius („Bücherschau“)⁵⁶¹, 1884 m. išleido straipsnį apie lietuvių liaudies literatūrą („Über litauische Volkslit[t]eratur“)⁵⁶².

1886 m. LLD lėšomis pasirodė stambiausias Bartscho parengtas dvitomis Prūsijos lietuvių dainų rinkinys su melodijomis – *Dainų balsai*. Idėja parengti lietuvių liaudies dainų rinkinį Bartschui kilo jaunystėje:

<...> idėja mane užvaldė daugiau kaip prieš trisdešimt metų, kai buvau tarsi apsvaigęs nuo man neįprastų lietuvių liaudies melodijų garsų, – parengti išsamų visapusišką veikalą, kuris padėtų susidaryti nuomonę filosofškai

⁵⁵⁶ Stalupėnai neatsiejami nuo Kristijono Donelaičio. 1740–1743 m. Donelaitis mokytojavo Stalupėnų mokykloje.

⁵⁵⁷ Čiurlionytė 2000, 19.

⁵⁵⁸ Jonynas 1989, 122.

⁵⁵⁹ Bartsch 2000, 34.

⁵⁶⁰ Bartsch 2000, 47.

⁵⁶¹ Bartsch 1881a, 243–247; Bartsch 1883, 53–55.

⁵⁶² Bartsch 1884, 75–110.

tyrinėjant ryšį tarp lietuvių nacionalinio charakterio ir lietuvių liaudies muzikos, antra vertus, ir ryšį tarp liaudies muzikos ir poetinės kalbos, netgi liaudies kalbos apskritai. Jau tada man buvo aišku, kad tai turėtų būti tautoje, greta visų kitų savybių ir sugebėjimų; kad to ryšio tyrinėjimas yra labai svarbus pažinti žmogaus sielą ir tos sielos išraišką muzikoje ir poezijoje⁵⁶³.

Bartschas palankiai atsiliepė apie lietuvių folklorą, teigė esąs „tikras lietuviškų liaudies dainų bičiulis ir gerbėjas“⁵⁶⁴. Jau gyvendamas Tilžėje, 1886 m. rugpjūtį, įvadiniame *Dainų balsų* rinkinio straipsnyje jis rašė:

<...> lietuvių liaudies daina perdėm lyriška, su labai mažomis epinių vaizdų priemaišomis, iš esmės tai yra naiviai ir tiesiogiai merginų ir moterų atkurtas poetinis lietuvių valstiečių gyvenimas, sklindinas moteriško jautrumo, vidinio artumo gamtai, išraiškos naivumo, o tai bet kokiaje poezijoje yra aukščiausias lyrikos tikslas, tik retkarčiais pasiekiamas genialiausių poetų⁵⁶⁵.

Dainų rinkinio sudarymo Bartschas ėmėsi gerai pasirengęs. Jo darbas pasižymėjo moksliniu tikslumu. Jis ne tik pats surinko dalį rinkinyje publikuotų liaudies dainų, užrašė jų melodijas, bet ir susipažino su ankstesniais lietuvių folkloro tyrimais. Prie kiekvienos melodijos Bartschas nurodė ne tik tiesioginį šaltinį, bet ir ankstesnius, taip sudarydamas melodijų bibliografijos pagrindą. *Dainų balsų* rinkinio sudarytojas naudojo ne tik Prūsijoje, bet ir Didžiojoje Lietuvoje išspausdintas dainas, todėl į dainų rinkinį pateko visos iki tol paskelbtos lietuvių liaudies melodijos (kartu su variantais 453 melodijos). Rinkiniui buvo panaudoti įvairūs šaltiniai – rinkiniai ir periodika, rinkėjų ir mokslininkų rankraščiai, paties Bartscho užrašytos dainos. *Dainų balsų* pirmojo ir antrojo tomo įvaduose, jis išvardijo visus dainų užrašytojus. Vieną jo nurodytų šaltinių grupę sudarė spausdinti dainų rinkiniai (Rėzos, Nesselmanno, Karolio Bžozovskio (*Karol Brzozowski*, 1821–1904), Simono Stanevičiaus (1799–1848)), antrąją – melodijų priedai prie mokslinių veikalų (prie Augusto Schleicherio *Litauisches Lesebuch und Glossar* (1857) (liet. *Lietuvių kalbos skaitiniai ir žodynas*), prie Adalberto Bezenbergerio *Litauische Forschungen* (1882) (liet. *Lietuvių kalbos tyrinėjimas*) ir kt.), trečiąją grupei priklausė melodijos, skelbtos periodiniuose leidiniuose (minėti rinkėjai – Eduardas Karolis Samuelis Gisevius, Peteris von Bohlenas

⁵⁶³ Bartsch 2000, 340–341.

⁵⁶⁴ Bartsch 2000, 34.

⁵⁶⁵ Bartsch 2000, 53.

ir kt.). Prie ketvirtos šaltinių grupės priskirtini rankraščiai – paties Bartscho, Bohleno ir Giseviaus⁵⁶⁶.

Žvelgiant į Bartscho lietuvių liaudies dainų rinkinį žanriniu požiūriu, jame aptinkama vestuvinių, darbo, karinių-istorinių ir kt. dainų. Folkloro tyrėjai kaip vertingiausias išskiria velykinį lalavimą⁵⁶⁷.

Bartscho dainų rinkinio adresatas buvo ne lietuvių skaitytojas; originalūs dainų tekstai jame nepateikiami, tik vertimai į vokiečių kalbą. Tiesa, prie melodijos buvo paskelbtas tik pirmojo posmelio lietuviškas tekstas. Nuo antrojo iki paskutiniojo posmelio buvo pateikti tik vokiški tų dainų tekstų vertimai.

Bartschas turėjo planą atskirai išleisti ir lietuvišką dainų rinkinį. 1886 m. jis rašė: „Jei kam kultų noras susipažinti su pilnais lietuviškais tekstais, šį norą greitai patenkintų atskirai spausdinama lietuviškų tekstų knyga“⁵⁶⁸. Visa tai leidžia manyti, jog jis rengė ir ketino išleisti lietuvišką rinkinio variantą, tačiau dėl nepalankiai susiklosčiusių aplinkybių, toks rinkinys nepasirodė.

Bartscho veikalą pripažino tarptautinė mokslinė ir kultūrinė visuomenė. Jo rinkinys prisidėjo prie lietuvių tautosakos sklaidos. 1886 m. lapkričio 21 d. tuometiniam Tilžės ložės *Strenua* meistriui, teisėjui ir Tilžės merui Heinrichui Gustavui Adolfui Kleffeliui (1811–1896) Bartschas rašė, jog Heidelberge LLD lėšomis buvo išleistas jo parengtas lietuvių liaudies dainų rinkinys *Dainų balsai*. Bartscho teigimu, dainų rinkinio išleidimą parėmė švietimo ministras⁵⁶⁹ ir vyriausybė. Laiške jis užsiminė ir apie planuojamą išleisti *Dainų balsų* rinkinio antrąją dalį (1889):

Jau bene vieneri metai man sekasi gana gerai, neseniai *Lietuvių literatūros draugijos* užsakymu Heidelberge išleidau knygą, pasirodžiusią pavadinimu *Dainų balsai. Lietuvių liaudies dainų melodijos*. Šią leidybą parėmė švietimo ministras ir provincijų parlamentai. Jei tik toliau taip rems, pasirodys dar ir antra dalis⁵⁷⁰.

⁵⁶⁶ Čiurlionytė 2000, 22–23.

⁵⁶⁷ Čiurlionytė 1969, 44.

⁵⁶⁸ Bartsch 2000, 57.

⁵⁶⁹ 1881–1891 m. ministro pareigas ėjo Gustavas Konradas Heinrichas von Goßleris (1838–1902).

⁵⁷⁰ „Mir geht es seit einem Jahre auch ziemlich gut, ja ich habe vor kurzem {?} sogar „im Auftrage der Litauischen litterarischen Gesellschaft“ ein Buch herausgegeben, das unter dem Titel: „Dainu Balsai“. Melod{ien} litauischer Volkslieder etc“ hier und in Kommission bei Winter in Heidelberg erschienen ist. Der Unterrichtsminister und die Provinziallandstände hatten die Herausgabe subventioniert. {W}ofern man uns weiter unterstutzt, soll noch ein 2ter Teil folgen“. Žr.: CB² 22r.

Lietuvių folklorą Bartschas populiarino ne tik LLDP. 1889 m. periodiniame leidinyje apie lyginamosios literatūros istoriją ir Renesanso literatūrą (*Zeitschrift für Vergleichende Litteraturgeschichte und Renaissance-Litteratur*), jis paskelbė straipsnį apie raudas lietuvių liaudies poezijoje („Totenklagen in der litauischen Volksdichtung“)⁵⁷¹.

Bartschas laikytinas geriausiu Prūsijos lietuvių muzikinio folkloro žinovu. Jo rinkinys *Dainų balsai* laikomas vertingu leidiniu, pateikiančiu duomenų apie aukštą Prūsijos lietuvių dainų kultūrą⁵⁷².

Bartschą domino ne tik lietuvių folkloras, bet ir krašto istorija. 1888 m. jis išleido veikalą *Skizzen zu einer Geschichte Tilsits von der ältesten Zeit bis 1812* (liet. *Tilžės istorijos eskizai*)⁵⁷³. Jame aprašė Tilžės miesto įsikūrimo istoriją, svarstė apie miesto pavadinimo kilmę, dėmesį skyrė laikmečiui iki 1812 m. aptarti. Leidinio įvade Bartschas rašė, jog knyga išleista Tilžės laikraštyje (*Tilsiter Zeitung*, leistas 1860–1937) pasirodžiusių straipsnių pagrindu, o išsamesnę studiją apie Tilžės istoriją jis ketino išleisti per artimiausius kelerius metus⁵⁷⁴.

Bartschas buvo apsuptas masonų. Kai kurie taip pat kaip ir jis buvo LLD nariai, kiti buvo kolegos Tilžės mergaičių mokykloje. Tokie ryšiai galėjo skatinti ir aktyvinti lituanistikai palankius asmenis literatūriniam darbui. Bartscho meilę lietuvių liaudies poezijai ir muzikai galėjo skatinti taip pat masonams priklausiusių Rėzos ir Bohleno pavyzdžiai, pažintys bei galimi idėjiniai ir asmeniniai ryšiai su kitais lietuvių kalbos mylėtojais, taip pat masonais – Georgu Heinrichu Ferdinandu Nesselmannu, Gotthilfu Wilhelmu Louisu Nastu, Ferdinandu Josephu Leopoldu Hoppe.

Yra prielaidų manyti, jog literatūrinė (taip pat ir lituanistinė) veikla Bartschui buvo vienas iš jo veiklos barų, vykdant masoniškąjį pašaukimą. Į masonų gretas jis įstojo 1872 m., o 1874 m. jau išitraukė į literatūrinį darbą. Bartscho kolegos LLD ir masonų ložėje *Irene*, Tilžės Karališkosios gimnazijos mokytojo Juliaus Plewo 1912 m. sudarytame minėtos ložės bibliotekoje turimų knygų sąrašė minima, jog 1874 m. *Bartsch* išleido *Irenes* ložės istoriją (*Geschichte der Loge Irene zu Tilsit*, 1874)⁵⁷⁵. Manytina, jog minimas *Bartsch* tai Christianas Bartschas.

Vykdyti su lituanistika susijusią veiklą Bartschas pradėjo praėjus septyneriems metams po įstojimo į masonų draugiją (1872). 1879 m. įstojo į LLD, 1881 m. LLDP jis išspausdino pirmąjį lituanistinį straipsnį apie lietuvių

⁵⁷¹ Bartsch 1889, 81–99.

⁵⁷² Čiurlionytė 1969, 48.

⁵⁷³ Bartsch 1888.

⁵⁷⁴ Bartsch 1888, III (I–VI).

⁵⁷⁵ BVI 9.

liaudies dainas, 1881 m. ir 1883 m. rašė apie pasirodžiusius liaudies dainų rinkinius, o 1884 m. apie lietuvių liaudies literatūrą. 1886 m. ir 1889 m. Bartschas išleido dvitomį Prūsijos lietuvių liaudies dainų su melodijomis rinkinį *Dainų balsai*, 1888 m. pasirodė jo parengtas leidinys apie Tilžės miesto istoriją – *Tilžės istorijos eskizai*, 1889 m. paskelbė straipsnį apie lietuviškas raudas.

Tai, jog lituanistika buvo vienas iš svarbiausių Bartscho veiklos barų, taip pat galėtų patvirtinti jo korespondencija *Strenua* masonų ložėje. 1886 m. anksčiau minėtame Bartscho laiške Heinrichui Gustavui Adolfui Kleffeliui buvo rašoma apie su lože susijusius reikalus. Paprastai korespondencijoje ar ložių dokumentuose apie lituanistiką informacijos yra mažai. Bartscho laiškas šiuo požiūriu ypatingas. Kad ir lakoniškas Bartscho paminėjimas Tilžės ložėje *Strenua* apie nuveiktus ir planuojamus darbus, neabejotinai verčia svarstyti, jog lituanistinių darbų rengimas ir leidyba įėjo į Bartscho kaip matysime, ir kai kurių kitų masonų, asmeninės veiklos programą.

Masoniška aplinka skatino ne tik tyrinėti, bet taip pat sudarė sąlygas tuos tyrimus išleisti. Bartscho pažinčių ir ryšių ratas buvo platus. Prie jo parengto leidinio *Tilžės istorijos eskizai* ir *Irene* ložės istorijos išleidimo galėjo prisidėti ir užmegzti masoniškieji ryšiai. Veikalai buvo išleisti Juliaus Reyländerio ir sūnaus spaustuvėje. Nuo 1872 m. minėtoje spaustuvėje pradėjo dirbti spaustuvės įkūrėjo Juliaus Reyländerio sūnus, anksčiau minėtas Eugenus Reyländeris. Jis, kaip ir Bartschas, taip pat priklausė LLD. Tikėtina, jog pažintis su Bartschu galėjo užsimegzti dar masonų draugijoje, nes abu priklausė toms pačioms Tilžės masonų ložėms – *Strenua* ir *Irene*. Pirmasis į minėtas ložes 1872 m. įstojo Bartschas, o 1874 m. – Reyländeris. Vadinasi, leidžiant Bartscho parengtus leidinius, abu asmenys turėjo būti gerai pažįstami – ne tik kaip LLD nariai, bet ir kaip toms pačioms ložėms priklausę masonai.

3. 1. 3. Franzas Siemeringas

Franzas Siemeringas gimė 1843 m. Karaliaučiuje. 1863–1867 m. Karaliaučiaus universitete jis studijavo filologiją, 1867 m. įgijo Filosofijos mokslų daktaro laipsnį. Nuo 1869 m. Siemeringas buvo nuolatinis Tilžės Karališkosios realinės gimnazijos (vok. *Königliches Realgymnasium zu Tilsit*) mokytojas. Jis mokė lotynų ir vokiečių kalbų, taip pat dainavimo, priklausė LLD (ėjo išdininko pareigas).

Siemeringas buvo masonas. Nuo 1884 m. jis priklausė Tilžės ložei *Strenua*, buvo pasiekęs V laipsnį, ėjo kalbėtojo pareigas⁵⁷⁶. Tais pačiais metais jis įstojo į Tilžės ložę *Irene*, o nuo 1887 m. buvo minėtos ložės meistras⁵⁷⁷.

Siemeringo mokslinių interesų spektras platus – be mokykloje mokomų kalbų, domėjosi senovės Graikijos mitologija. 1891 m. kartu su Tilžės realinės gimnazijos programa buvo išspausdintas jo straipsnis kaip filosofas Lukrecijus suprato mitus („Die Behandlung der Mythen und des Götterglaubens bei Lukrez“)⁵⁷⁸.

Vienoje iš metinių LLD ataskaitų, publikuotų LLDP, Siemeringas rašė, jog į lietuvių liaudies dainas dėmesį atkreipė Lesingas ir Gėtė, jomis domėjosi lietuvių folkloro rinkėjai – Rėza, Nesselmannas, Antanas Juškevičius (1819–1880):

Domėjimasis lietuvių liaudies dainomis – dainos – yra labai senas ir Vokietijoje jį galime sieti su gerbiamų poetų kunigaikščių – Lesingo ir Gėtės – vardais. Nuo to laiko, daugelis dainų rinkėjų – prisiminkime Nesselmanną ir Juškevičių – surinko didelį kiekį dainų ir dalį jų išvertė į vokiečių kalbą⁵⁷⁹.

Ypatingą dėmesį Siemeringas skyrė liaudies dainų melodijoms, teigė, jog tik iš liaudies dainų atsiskleidžia esminis tautos muzikinis savitumas⁵⁸⁰.

1887 m. LLDP rašytoje metinėje draugijos ataskaitoje, Siemeringas pabrėžė ir kolegos Christiano Bartscho parengto *Dainų balsų* rinkinio svarbą:

Svarbiausias mūsų praėjusių veiklos metų darbas yra mūsų gerbiamo tarybos nario, pono rektorius Bartscho knygos *Dainų balsai* išleidimas⁵⁸¹.

Siemeringas teigė, jog nors prie lietuvių liaudies dainų tyrinėjimo prisidėjo Rėza, Frydrichas Kuršaitis (*Friedrich Kurschat*, 1806–1884), Nesselmannas ir Adalbertas Bezenbergeris, tačiau Bartscho išleistas didelės

⁵⁷⁶ MVS 6–7.

⁵⁷⁷ LIT¹ 12–13.

⁵⁷⁸ Siemering 1891, 3–18.

⁵⁷⁹ „Das Interesse für die litauischen Volkslieder – dainos – ist sehr alt und geht in Deutschland bis auf die gefeierten Namen der Dichtorfürsten Lessing und Goethe zurück. Seitdem sind von vielen Sammlern – wir erinnern an Rhesa, Nesselmann und Juschkewitsch – eine sehr große Zahl jener dainos zusammengetragen und teilweise auch verdeutscht“. Žr.: Siemering 1887, 423.

⁵⁸⁰ Siemering 1887, 423.

⁵⁸¹ „Die wichtigste Arbeit unseres vergangenen Geschäftsjahres aber ist die Veröffentlichung der Dainu balsai von unserm verehrten Vorstandsmitgliede Herrn Rektor Bartsch = Tilsit“. Žr.: Siemering 1887, 423.

apimties darbas – nepaprastai vertingas ir naujas tyrimas, pasižymintis surinktos medžiagos gausa ir išsamumu:

<...> Bartscho surinktos melodijos yra visiškai naujas, novatoriškas darbas. Jo vertė slypi ne tik dideliame paties autoriaus iš tautosakos surinktų melodijų skaičiuje, bet taip pat ir tame, jog visa medžiaga yra labai išsami bei gerai parengta, ko iki šiol šioje srityje nėra buvę⁵⁸².

Siemeringas taip pat siejamas su 1879–1896 m. LLD archeologinės veiklos laikotarpiu. LLD parengtame jo mirties nekrologe, teigiama, jog Siemeringas pasižymėjo moksliniais interesais, fiksavo ir domėjosi savo krašto tyrimais, praeities istorija⁵⁸³. Jis gerai išmanė praeities kultūros relikтус, archeologinių senienų tipus ir jų datavimo klausimus, pats vykdė archeologinius kasinėjimus. Siemeringo domėjimąsi archeologija liudija LLDP publikuoti jo straipsniai apie krašto priešistorę („Vorführung von Altertümern“)⁵⁸⁴, gintarą („Über Bernsteinfunde“)⁵⁸⁵.

Archeologinė LLD kolekcija buvo kaupiama dovanojant artefaktus, taip pat kasinėjimų metu. 1885 m. LLD pirmininkas Karlas Theodoras Waldemaras Hoffheinzas rašė, jog draugijos kolekciją sudarė daugiau nei 30 artefaktų, kurie buvo laikomi Siemeringo bute ir atviri LLD nariams ir bičiuliams⁵⁸⁶.

Po Siemeringo mirties, sukauptas rinkinys buvo perduotas *Prūsijos* muziejui (vok. *Prussia-Museum*) Karaliaučiuje. Siemeringo mirtis 1896 m. pažymėjo aktyviausios archeologinės LLD veiklos pabaigą.

Paminėjimo vertas faktas, jog masonai leido savo periodinius leidinius⁵⁸⁷. Lyginant su Anglija ir Austrija, masonų spauda Vokietijoje buvo gana kukli. Vokietijoje seniausias laisvųjų mūrinių laikraštis (*Freymäurer*) buvo pradėtas leisti 1737 m. Hamburge. Laikraštį leido Eduardas Milfordas⁵⁸⁸. Šiaurės Vokietijos Meklenburgo regiono Rostoko masonų ložė 1872–1933 m. leido savo periodinį leidinį *Mecklenburgisches Logenblatt*, kuriame 1890 m.

⁵⁸² „<...> die Melodieensammlung von Bartsch ist eine völlig neue, bahnbrechende Arbeit. Ihr Wert besteht nicht nur in einer großen Anzahl vom Verfasser aus dem Volksmunde gesammelter Melodien, sondern auch in einer Vollständigkeit und Durcharbeitung des ganzen Materials, wie sie bisher auf diesem Gebiete nicht vorhanden war“. Žr.: Siemering 1887, 423.

⁵⁸³ Nachruf 1896, [205].

⁵⁸⁴ Siemering 1883, 403–405.

⁵⁸⁵ Siemering 1885, 230–232.

⁵⁸⁶ Hoffheinz 1885, 203.

⁵⁸⁷ Daugiau apie vokišką masonų periodiką žr.: Hohenhausen 1989.

⁵⁸⁸ Dotzauer 1991, 42.

Siemeringas paskelbė straipsnį apie Tilžėje gimusį žinomą vokiečių poetą, masoną Ferdinandą Maximilianą Gottriedą von Schenkendorfą (1783–1817)⁵⁸⁹.

3. 1. 4. Kristupas Kairys

Tilžės mokyklų inspektorius, švietimo darbuotojas, LLD narys Kristupas Kairys gimė 1876 m. Versmininkėliuose (vok. *Klein Wersmeningen*). Nors turėjo lietuviškų šaknų ir mokėjo lietuvių kalbą, savo pavardę jis visuomet rašė vokiškai – Christoph Kairies⁵⁹⁰.

Kairys buvo masonas. Jis priklausė Tilžės ložėms *Strenua* ir *Irene*, ėjo kalbėtojo pareigas⁵⁹¹. Jo sakytose kalbose reikėsi masoniški idealai (pasitikėjimas, santarvė, meilė). 1930 m. vasario 26 d. minint Tilžės ložės *Irene* įkūrimo metines, savo pranešime ložės nariams, jis kalbėjo apie laimę žmogui teikiančius dalykus, žmonių tarpusavio bendravimą, meilę, pasitikėjimą, rėmėsi Martynu Liuteriu (1483–1546), citavo Gėtę, teigė, jog džiaugsmas yra visų dorybių motina⁵⁹².

Kairys rašė, jog masonystė reiškia ne vien mokymąsi, bet ir darbą, žavėjosi netašyto akmens simboliu, teigė, jog masonystė žmones veda į šviesą:

<...> Masonystė reiškia ne tik mokymąsi, bet ir rimtą darbą. <...> Masonystės mokslas yra suprantamas kaip žmogaus pakylėjimas per dorybę į šviesą, tai toks mokslas, kuris savo mokinius moko dirbti su neapdorotu akmeniu. Iš šio darbo, pagal amžiną meilės įstatymą, gaunami tinkamai suformuoti statybiniai akmenys, kurie vėliau vienybėje ir laisvėje susijungia į spindinčios šventyklos sienas, į kurias galės su pagarbia baime žvelgti visas pasaulis, nes šventovės viduje slypi dieviškoji tiesos ir meilės šviesa, aukščiausias žmonijos šventumas⁵⁹³.

⁵⁸⁹ Siemering 1890a, 508r–509v; Siemering 1890b, 510r–512v.

⁵⁹⁰ Brokartaitė-Pladienė 2012, 153, 154.

⁵⁹¹ LST¹ 6; LIT² 12.

⁵⁹² VIT 40.

⁵⁹³ „<...> die Freimaurerei nicht nur die Lehre, sondern ernste Arbeit bedeute. <...> Unter Freimaurerwissenschaft versteht man nach unseren Akten die Erhebung des Menschen durch Tugend zum Licht, also diejenige Wissenschaft, die ihre Jünger fähig machen soll zur Arbeit am rauhen Stein, aus der die nach der Liebe ewigem Gesetz geformten Bausteine hervorgehen werden, die sich dann zusammen fügen in Einigkeit und Freiheit zu den Mauern eines strahlenden Tempels, auf den mit Ehrfurcht alle Welt blicken wird, weil sich das göttliche Licht der Wahrheit und der Liebe, das höchste Heiligtum der Menschheit in seinem innersten Raume birgt“. Žr.: VKN 2.

Kairys bendravo su lietuvių liaudies dainų rinkinį išleidusiu anksčiau minėtu mokytoju, taip pat masonams ir LLD priklausiusiu Gotthilfu Wilhelmu Louisu Nastu (žr. toliau). 1930 m. gruodžio 23 d. jis sakė kalbą, skirtą Nasto priklausymo draugijai 50 metų sukakčiai paminėti. Manytina, jog Kairys itin vertino draugystę su Nastu, teigė jį esant garbingą ložės meistrą⁵⁹⁴.

Kairys buvo provokiškos orientacijos, kovojo prieš lietuvių, vadovavo vokiškumo išsaugojimo organizacijoms – *Klaipėdos krašto sąjungai* (vok. *Memellandbund*) ir *Rytų vokiečių tėvynės tarnybai Tilžėje* (vok. *Ostdeutscher Heimatdienst Tilsit*). Jis teikė žinių Vokietijos valdžios įstaigoms apie lietuvių organizacijų veiklą, o „lojaliai vykdydamas pareigas savo profesines perspektyvas Kairys siejo su Vokietija“, todėl neretai įvardijamas kaip pritaręs lietuvių asimiliacijai ar uolus jos vykdytojas⁵⁹⁵.

Apie minėtą *Rytų vokiečių tėvynės tarnybą Tilžėje*, kuriai vadovavo Kairys, išlikę mažai duomenų. Tikėtina, jog organizacija susikūrė kaip didesnio tinklo dalis ir priklausė centrinei *Rytų vokiečių tėvynės tarnybai* (vok. *Ostdeutscher Heimatdienst*), vienijusiai įvairias organizacijas ir agitavusiai už nacionalinę priklausomybę Vokietijai. *Rytų vokiečių tėvynės tarnyba Tilžėje* susikūrė po Pirmojo pasaulinio karo kilus konfliktui tarp vokiečių ir lenkų dėl Rytų Prūsijos ir buvo susijusi su civilinėmis bei karinėmis valdžios įstaigomis. Tai buvo nacionalistinė organizacija, propagavusi vokiečių kultūrą, vienijusi provokiškai nusiteikusius gyventojus ir juos agitavusi už Rytų Prūsiją kaip Vokietijos dalį. Vienas iš susikūrimo tikslų taip pat buvo užkirsti kelią bolševizmo plitimui iš Rusijos⁵⁹⁶. Į lituanistikos akiratį *Rytų vokiečių tėvynės tarnyba Tilžėje* patenka dėl LLD bibliotekai priklausiusių knygų perėmimo, tačiau nėra žinoma kada ir kaip organizacija perėmė leidinius. Įmanu daryti prielaidą, jog prie LLD bibliotekos knygų perėmimo galėjo prisidėti aptariamam laikotarpiu minėtai draugijai ir *Rytų vokiečių tėvynės tarnybai Tilžėje* vadovavęs Kairys.

Pirmojo pasaulinio karo metais Kairys buvo krašto tarėjas Bažnyčios ir mokyklų reikalams prie Vokietijos karinės vadovybės Lietuvai. 1918 m. jis taip pat parašė du memorandumus lietuvių klausimu. Indrė Brokartaitė-Pladienė nurodo, jog yra išlikusios dvi šią temą tęsiančios paties Kairio papildytos ataskaitos⁵⁹⁷. Vienoje jų (*Das Litauertum in Ostpreußen südlich des Memelstromes im Jahre 1921*) jis aptarė lietuvininkų bendruomenes,

⁵⁹⁴ VKN 1.

⁵⁹⁵ Brokartaitė-Pladienė 2012, 154.

⁵⁹⁶ Daugiau apie vokiškumo išsaugojimo organizacijas žr.: Aleknavičienė 2013, 124; Safronovas 2015, 200–201.

⁵⁹⁷ Brokartaitė-Pladienė 2012, 153.

kuriose dar buvo laikytos lietuviškos pamaldos⁵⁹⁸. Minėjo lietuvių tautos poetą Kristijoną Donelaitį ir vokiška tapusią Tolminkiemio (vok. *Tollmingkehmen*) parapiją, teigė, jog pamaldos lietuvių kalba nustotos laikyti prieš 40 metų⁵⁹⁹. Atkreiptinas dėmesys, jog Tilžę Kairys teigė esant lietuviškumo židiniu, užsiminė apie lietuviškumą skatinusią *Birutės* draugiją (veikė 1885–1914). Kairys rašė, jog *Birutės* draugija siekia išsaugoti lietuviškumą žodžiu, raštu, taip pat rengiant lietuvių šventes. Jis taip pat domėjosi kiek lietuvių kalba yra išplitusi ir kokio atgarsio sulaukia tautinis lietuvių judėjimas⁶⁰⁰:

Pagrindinis židinys yra Tilžėje, kur lietuviai prieš keletą dešimtmečių nevaržomi įkūrė tautinę draugiją *Birutė*, ir jiems leidžiama žodžiu, raštu ir šventiniais renginiais iš naujo atgaivinti nykstančią lietuvių kalbą. Labai įdomu matyti, kiek toli iš viso nusidrieks lietuvių kalba ir kiek toli pasieks šio lietuvių judėjimo bangos⁶⁰¹.

Ataskaitoje Kairys minėjo spaudos draudimą Rusijos Lietuvoje, dėmesį skyrė periodiniams leidiniams, daugeliui Prūsijos Lietuvos veikėjų, tarp jų – Vilhelmui Storostai-Vydūnui (1868–1953). Vydūną Kairys įvardijo kaip tvirtą lietuvių kalbos žinovą, siekiantį išsaugoti, atgaivinti lietuvių kalbą⁶⁰².

Kairio požiūrį į lietuvių kalbą nuo vaikystės formavo aplinka, tautinė savimonė, santykis su politine krašto situacija. Lietuvių kalba jis domėjosi tik kaip LLD narys. Kairys padėjo žinomam vokiečių kalbininkui, profesoriui Waltheriui Ziesmeriui (1882–1951) rengti prūsų kalbos žodynėlį (1914)⁶⁰³. Ilgus metus (39) Kairys dirbo Rytprūsių mokyklose, iš jų 15 metų buvo Tilžės mokyklų inspektorius. Parengė vaikams skirtą elementorių (*Fibel*)⁶⁰⁴. Kairys

⁵⁹⁸ Kairies [1921] 1994, 76–110.

⁵⁹⁹ Kairies [1921] 1994, 78.

⁶⁰⁰ Pirmoji tautinė Prūsijos Lietuvos lietuvių draugija, įkurta Tilžėje ir veikusi 1885–1914 m. Draugijos tikslas buvo leisti mokslo knygas, rinkti tautosakinę, etnografinę ir archeologinę medžiagą, rengti šventes ir vaidinimus. Draugija leido spaudinius, buvo sukaupusi biblioteką.

⁶⁰¹ „Ihr Herd ist hauptsächlich in Tilsit zu suchen, wo die Litauer vor einem Menschenalter einen nationalen Verein, die Byruta, ungehindert begründen und das absterbende Litauertum durch Wort, Schrift und Festveranstaltungen neu beleben durften. Es ist von großem Interesse festzuhalten, wie weit die litauische Sprache sich überhaupt noch erstreckt und wieweit die litauische Bewegung ihre Wellen geschlagen hat“. Žr.: Kairies [1921] 1994, 77.

⁶⁰² Kairies [1921] 1994, 88–89.

⁶⁰³ Brokartaitė-Pladienė 2012, 154.

⁶⁰⁴ LE 252.

buvo įsitikinęs, jog lietuviybė sparčiai nyksta, stengėsi įrodyti, jog mažėja lankančių lietuviškas pamaldas. Lietuvių kalbinė bendruomenė Kariui buvo tik statistikos objektas, kuriuo domėtis skatino duomenų iš pastorių ir mokytojų rinkimas ataskaitoms. Kairys kruopščiai rinko statistiką apie lietuvių bendruomenę. Būdamas politiškai lojalus, jis laikėsi požiūrio, jog lietuvių kalba viešojoje sferoje jau išnykusi, o intencijas ją puoselėti privačioje sferoje reikia užgniaužti⁶⁰⁵.

3. 1. 5. Gotthilfas Wilhelmus Louisas Nastas

1853 m. gimęs Gotthilfas Wilhelmus Louisas Nastas buvo Tilžės Karališkosios gimnazijos profesorius, lietuvių liaudies dainų ir melodijų tyrinėtojas, LLD narys.

Nastas buvo masonų draugijos veteranas – daugiau nei penkiasdešimt metų jis buvo laisvasis mūrininkas. Jis priklausė daugeliui Prūsijos ložių – Tilžės *Strenua* ir *Irene*, Gumbinės *Po auksine lyra*, Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* ir Berlyno didžiajai ložei. Ložėse jis buvo pasiekęs meistro laipsnį, buvo kalbėtojas⁶⁰⁶.

Nastas domėjosi lietuvių liaudies dainomis. 1893 m. Otto Mauderodės spaustuvėje Tilžėje buvo išleistas jo veikalas apie lietuvių liaudies dainų turinį ir muziką *Die Volkslieder der Litauer inhaltlich und musikalisch*. Tai buvo pirmas stambus veikalas apie lietuvių liaudies melodiką ir poeziją. Nors ir ne be trūkumų, darbas dėl nagrinėjamų klausimų ir pirmą kartą lietuvių folkloristikoje iškeltų naujų, savitų minčių, svarbus lituanistikai⁶⁰⁷. Knygoje Nastas aptarė lietuvių liaudies dainas, pateikė jų melodijų. Jis rašė, jog lietuvių liaudies dainų turinys ir išraiška yra labai subtilūs. Nastas teigė, jog dažniausiai lietuvių liaudies dainose apdainuojama esą apie artimųjų (seserų, brolių, tėvų ir vaikų) meilę, išsiskyrimą, santuokinę laimę ir bėdas, apie karių vargus, gamtą bei augaliją.

Nastui buvo žinomi su folkloristika susiję jo pirmtakų – Bartscho ir Rėzos – tyrimai. Nastas turėjo gerai asmeniškai pažinoti Bartschą – gyveno viename mieste, abu priklausė toms pačioms Tilžės *Strenua* ir *Irene* masonų ložėms, buvo LLD nariai. Savo leidinyje Nastas minėjo Bartscho *Dainų balsus*, pasakojo apie savo veikalo atsiradimo istoriją. Nepakankamai

⁶⁰⁵ Brokartaitė-Pladienė 2012, 156–157.

⁶⁰⁶ LIT⁸ 10–11; LZGL¹ 4 ir kt.

⁶⁰⁷ Čiurlionytė 1969, 59.

mokėdamas lietuvių kalbą, Nastas teigė rėmęsis Bartscho ir kitų autorių vertimais⁶⁰⁸.

Rengdamas leidinį, Nastas asmeniškai korespondavo ir konsultavosi su Adalbertu Bezzenbergeriu⁶⁰⁹. Įkvėptas liaudies dainų vertę iškėlusiu ir didelį dėmesį poetinei kūrybai skyrusių preromantinio *Audros ir veržimosi* sąjūdžio teoretikų (Herderio, Gėtės), taip pat Lesingo, Rėzos ir Bartscho pavyzdžio, savo veikale Nastas rašė, jog lietuvių liaudies dainos yra lyriškos ir pasižymi naivumu⁶¹⁰. Pasak Nasto, lietuvių dainose dažnai esama palyginimų su gamta ir gyvūnais. Per dainas atsiskleidžia gyvenimo kasdienybė, buities detalės, o iš lietuvių liaudies dainų galima rekonstruoti nykstančius liaudies vestuvių papročius ir pan.⁶¹¹ Nastas rašė, jog Vokietijos imperijoje lietuvių liaudies dainos nėra plačiai žinomos, tačiau jos vertos dėmesio, nes prilygsta gražiausioms poezijos sodo gėlėms:

Turbūt tik nedaugelis už karalystės ribų žino ką nors tiksliau apie lietuvius ir jų dainas. O šios, visgi, priklauso puikiausiais žiedais ir aromatais besipuošiančiomis gėlėmis stebuklingame liaudies poezijos sode <...>⁶¹².

Lietuvius Nastas teigė esant dainingiausia tauta Žemėje, dainuojančius visur, kur tik yra galimybė:

<...> turbūt yra mieliausiai dainuojanti ir turtingiausia dainomis pasaulio tauta. Lietuvių žemdirbys dainuoja dirbdamas lauko darbus, mergaitės dainuoja verpdamos kambaryje, joks susibūrimas, jokios vestuvės negali būti švenčiamos be dainų, trumpai tariant, lietuvis – bent jau kur jis išliko grynu lietuviu, kaip anapus sienos – dainuoja visur, kur tik jam yra proga⁶¹³.

Nastą stebino lietuviškų dainų, o ypačiai jų melodijų, unikalumas. Jis rašė, jog vokiečiams tai yra visiškai naujas ir nepažintas pasaulis:

⁶⁰⁸ Nast 1893, 1.

⁶⁰⁹ Nast 1893, 12.

⁶¹⁰ Nast 1893, 3.

⁶¹¹ Nast 1893, 10.

⁶¹² „Wohl wenige nur draussen im Reiche wissen etwas Genaueres von den Litauern und ihren Liedern, den Dainos. Und doch gehören diese zu den blüte- und düftereichsten Blumen im Wundergarten der Volkspoesie <...>“. Žr.: Nast 1893, 2.

⁶¹³ „<...> sind vielleicht das sanglustigste und liederreichste Volk der Erde. Der litauische Landbauer singt bei der Feldarbeit, die Mädchen in den Spinnstuben, keine gesellige Zusammenkunft, keine Hochzeit wird gefeiert ohne Gesang, kurz der Litauer – wenigstens, wo er sich unvermischt erhalten hat, wie jenseits der Grenze – singt überall, wo irgend Gelegenheit dazu ist“. Žr.: Nast 1893, 2.

Lietuvių dainų poezija savo begaliniu vidiniu jautrumu sukuria savitą pasaulį, ji yra atskiras savitas pasaulis, ir mums, vokiečiams, jis yra dar visiškai naujas⁶¹⁴.

Aptardamas lietuvių naudojamus muzikos instrumentus, Nastas minėjo Theodoro Lepnerio (1633–1691) veikalą *Prūsų lietuvis (Der Preusche Littauer)*⁶¹⁵, rašė, jog dažniausiai lietuviai groja smuiku, kanklėmis ir kitais instrumentais⁶¹⁶.

Savo leidinyje Nastas taip pat minėjo dainavimo procese atsirandančius melodijų variantus, jų reikšmę liaudies kūryboje, kritikavo kai kuriuos melodijų užrašymo metodus, aptarė moteriškas melodijų pabaigas, dainavimo metu išryškėjantį priešpaskutinio skiemens užtęsimą, dialogines dainas ir kt.⁶¹⁷

Nastas domėjosi literatūra. Tai rodo 1899 m. Tilžės ložėje Irene sakyta kalba, minint Šv. Jono dieną. Pasakodamas žydų tautos pamokslautojo ir pranašo Jono Krikštytojo istoriją, Nastas rėmėsi 1897 m. parašyta vokiečių rašytojo ir dramaturgo Hermanno Zudermanno (1857–1928) drama *Jonas Krikštytojas (Johannes)*⁶¹⁸.

3. 1. 6. Ferdinandas Josephas Leopoldas Hoppė

1840 m. gimęs Ferdinandas Josephas Leopoldas Hoppė buvo Gumbinės Friedricho mokyklos (vok. *Friedrichsschule Gumbinnen*) vyresnysis mokytojas, LLD narys. Mokykloje jis mokė lotynų, vokiečių, prancūzų kalbų ir geografijos⁶¹⁹.

Hoppė buvo masonas. Jis priklausė Gumbinės masonų ložei *Po auksine lyra*, buvo ložės meistras, 1870 m. ėjo kalbėtojo pareigas⁶²⁰.

Hoppė domėjosi lituanistika, kraštotyra. 1877 m. jis išleido istorinį aiškinamąjį žodyną apie Gumbinės vietovardžius (*Ortsnamen des Regierungsbezirks Gumbinnen*). Dėl daugelio Darkiemio, Gumbinės, Įsruties, Pakalnės, Pilkalnio, Ragainės, Stalupėnų, Šilutės, Tilžės ir kitų apskričių

⁶¹⁴ „So bildet denn die litauische Dainopoesie mit ihrer unendlichen Innigkeit eine Welt für sich, sie steht völlig allein da, und gerade für uns Deutsche ist sie leider noch immer eine völlig neue Welt“. Žr.: Nast 1893, 14.

⁶¹⁵ Pirmą kartą Lepnerio veikalas buvo išleistas 1744 m. 1844 m. jis buvo išleistas antrą kartą. Lietuvišką leidimą žr.: Lepneris 2011.

⁶¹⁶ Nast 1893, 39–40.

⁶¹⁷ Čiurlionytė 1969, 59.

⁶¹⁸ AFN 115.

⁶¹⁹ Arnoldt 1872, 26.

⁶²⁰ LZGL⁵ [be lapų numeracijos].

lietuviškų toponimų kilmės aiškinimų minėtas veikalas yra itin vertingas tyrėjams⁶²¹.

Hoppė taip pat buvo Karaliaučiuje leisto žurnalo *Altpreussische Monatsschrift* (liet. *Senovės Prūsijos mėnraštis*) bendradarbis. 1875 m. minėtame žurnale pasirodė kelios jo publikacijos, kuriose buvo aiškinama Rytų Prūsijos vietovardžių Versmininkai (vok. *Wersmeningen*), Austinlaukiai (vok. *Austinlauken*), Nemerkiemis (vok. *Nemmersdorf*) ir kitų kilmė bei reikšmė⁶²². Pranešimų skiltyje jis trumpai aptarė kai kurių lietuviškų žodžių etimologiją, minėjo Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno išleistą *Lietuvių kalbos žodyną*⁶²³. 1878 m. *Senovės Prūsijos mėnraštyje* Hoppė paskelbė straipsnį apie Prūsijos provincijos vietovardžius ir asmenvardžius („Orts- und Personennamen der Provinz Preussen“)⁶²⁴.

Hoppė neapsiribojo vien tik asmenvardžių ir vietovardžių tyrinėjimu. Jis taip pat domėjosi lituanistikai skirtais veikalais. *Senovės Prūsijos mėnraštyje* parašė recenziją vokiečių kalbininko Adalberto Bezenbergerio leidiniui apie XVI a. lietuvių ir latvių spaudinius (*Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhunderts*) ir 1875 m. čekų kalbininko Leopoldo Geitlerio (1847–1885) studijai apie lietuvių kalbą (*Litauische Studien*)⁶²⁵. Geitleris buvo Prahos ir Zagrebo universitetų profesorius, dėstė lietuvių kalbą. 1873 m. buvo atvykęs į Didžiąją Lietuvą, domėjosi lietuvių tarmėmis. Hoppė rašė, jog Geitlerio studijoje randama daug mokslui reikšmingų ir svarbių su lituanistika susijusių žinių:

<...> kokius klodus mokslui galima atverti tame krašte, atskleidžia dr. Leopoldo Geitlerio lietuviškieji tyrimai⁶²⁶.

Jis atkreipė dėmesį į Geitlerio studijoje pateiktus Nesselmanno žodyno papildymus (naujų žodžių ir reikšmių, žodžių kilmės aiškinimus). Nepaisant kai kurių trūkumų, Geitlerio atliktą darbą Hoppė vertino kaip džiuginantį ir vertą padėkos⁶²⁷.

⁶²¹ Kaunas 1996, 222.

⁶²² Hoppe 1875a, 289–298; Hoppe 1875b, 548–564.

⁶²³ Hoppe 1875c, 185.

⁶²⁴ Hoppe 1878, 578–609.

⁶²⁵ Hoppe 1875d, 350–356.

⁶²⁶ „<...> wie reiche Schätze in jener Gegend für die Wissenschaft zu heben sind, lassen die litauischen Studien von Dr. Leopold Geitler erraten“. Žr.: Hoppe 1875d, 351.

⁶²⁷ Hoppe 1875d, 351.

Recenzijoje atsiskleidė paties Hoppės lingvistinių tyrimų vertinimas. Jis rašė, jog lietuvių kalba sparčiai nyksta, tačiau yra tikras lobis kalbiniams tyrimams. Recenzijoje Hoppė minėjo Nesselmanno, Augusto Schleicherio ir Frydricho Kuršaičio darbus. Juos įvardijo kaip svarbius lietuvių kalbos tyrinėjimus⁶²⁸.

Hoppė apgailestavo, jog domėjimasis liaudies kalba išsilavinusiuose visuomenės sluoksniuose tolydžio mažėja. Jis jautė rūpestį išsaugoti išnykstančios kalbos faktus, rašė, jog privalu viską fiksuoti ir išsaugoti:

Todėl rimta pareiga yra naudotis dabartimi ir surinkti net mažiausius lietuvių kalbos statinio akmenėlius; kiekvienais metais šis statinys byra į gabalėlius⁶²⁹.

Hoppės teigimu, aiškinant lietuviškus vietovardžius dažnai tenka remtis jų lyginimu su Didžiojoje Lietuvoje vartojamais vietovardžiais. Reikalingiausia esą lietuvių kalbą tyrinėti tuose lietuvių gyvenamuose regionuose, kurie mažiausiai paveikti vokiečių ir rusų įtakos⁶³⁰.

Hoppė taip pat minėjo, Geitlerio kelionę į Lietuvą, profesoriaus, kalbininko, vyskupo Antano Baranausko (1835–1902) ir Peterburgo profesoriaus, istoriko, slavisto Vladimiro Ivanovičiaus Lamanskio (*Владимир Иванович Ламанский*, 1833–1914) suteiktą paramą. Hoppė išreiškė viltį, jog galbūt mokslininkų domėjimasis lietuvių kalba įgaus naujų impulsų⁶³¹.

Vertinti Bezenbergerio darbo Hoppė išsamiai nesiėmė. Jo, kaip mokslininko, kompetencija Hoppė neabejojo. Jis teigė, jog Bezenbergeris išleido reikšmingą studiją apie XVI a. lietuvių ir latvių spaudinius, todėl iš Bezenbergerio tikimasi ir Jono Bretkūno (*Johannes Bretke*, 1536–1602) išverstos Biblijos leidimo:

Primigtynai pageidautinas greitu laiku pasirodysiantis Bretkūno Biblijos vertimo leidimas, ir mes jo galime tikėtis iš pono dr. Adalberto Bezenbergerio, kuris pasirodė esąs puikus senų lietuviškų ir latviškų leidinių leidėjas⁶³².

⁶²⁸ Hoppe 1875d, 350–351.

⁶²⁹ „Die ernste Pflicht ist es daher die Gegenwart auszunutzen und selbst den kleinsten Baustein der litauischen Sprache aufzunehmen; jedes Jahr zerbröckelt den Bau“. Žr.: Hoppe 1875d, 351.

⁶³⁰ Hoppe 1875d, 351.

⁶³¹ Hoppe 1875d, 351.

⁶³² „Unbedingt wünschenswert ist der baldige correkte Abdruck der Bibelübersetzung von Bretkūnas, und wir dürfen ihn wohl von Herrn Dr. Adalbert Bezenberger erwarten, welcher sich in der Herausgabe alter litauischer und lettischer Drucke glänzend bewährt hat“. Žr.: Hoppe 1875d, 355.

Jis vertino Bezenbergerį kaip kruopštų mokslininką, kurio moksliniai darbai itin laukiami.

Hoppė galėjo būti pažįstamas su žinomu geologu, Karaliaučiaus universiteto profesoriumi, Tilžės ir Karaliaučiaus masonams priklausiusiu⁶³³ Karlu Alfredu Jentzschu (1850–1925). *Senovės Prūsijos mėnraštyje* Jentzschas paskelbė straipsnį apie geologinius tyrimus Rytų ir Vakarų Prūsijoje („Die geologische Durchforschung Ost- und Westpreussens im Jahre 1877“)⁶³⁴. Abu su Hoppe buvo masonų ložių nariai, mėnraščio bendradarbiai.

3. 2. Tilžės švietimo įstaigos

Tilžės karališkoji gimnazija. 1586 m. kunigaikščio Albrechto Friedricho (1553–1618) rūpesčiu ir įsakymu Tilžėje buvo įsteigta partikuliarinė mokykla⁶³⁵, kuri iš pradžių buvo vadinta Kunigaikščio mokykla (vok. *Fürstenschule*)⁶³⁶. 1812 m. minėtas partikuliaras tapo Tilžės Karališkąja gimnazija. Tai buvo tipiška klasikinės krypties gimnazija. Joje didžiausias dėmesys buvo skiriamas kalboms – vokiečių, prancūzų, graikų ir lotynų, taip pat buvo galimybė kitų kalbų mokytis fakultatyvuose (lietuvių, anglų, hebrajų). Tilžės gimnazija kelis šimtmečius buvo reikšmingas lietuviybės židinis. Oficiali mokomoji kalba buvo lotynų, tačiau įvairiu laikotarpiu mokykloje taip pat buvo mokoma ir lietuvių kalbos. To reikalavo mokyklos nuostata – rengti dvi kalbas mokančius tarnautojus ir valdininkus Prūsijos Lietuvos regionui⁶³⁷. Šis reikalavimas ne visada buvo vykdomas, kito lietuvių kalbai skirtų valandų skaičius. Nuo 1638 m. iki XVIII a. pr. keturias valandas per savaitę specialus mokytojas kilmingųjų ir miestiečių vaikus mokė lietuvių kalbos⁶³⁸. 1844 m. Tilžės gimnazijoje buvo įvestas lietuvių kalbos fakultatyvas. Privalomas jo lankymas buvo numatytas gaunantiems lietuviškas stipendijas. Mokiniai, kurie lankydavo lietuvių kalbos fakultatyvą, privalėjo atlikti vertimus iš vokiečių į lietuvių kalbą ir atvirkščiai, buvo skaitomos ir verčiamos psalmės, mokytaši bažnytinių giesmių, atsakinėta

⁶³³ LIT⁷ 6–7; LDK⁵ 38–39.

⁶³⁴ Jentzsch 1878, 318–332.

⁶³⁵ Partikuliarinė mokykla – keliomis klasėmis aukštesnė už miesto mokyklą. Šiais laikais partikuliaras tolygu gimnazijai.

⁶³⁶ Hubatsch 1971, 381.

⁶³⁷ Juška 2003, 650.

⁶³⁸ Citavičiūtė 2004, 32.

žodžiu, rengti rašto darbai, didelis dėmesys skirtas lietuvių kalbos gramatikai⁶³⁹.

Su Karališkąja Tilžės gimnazija susiję daug Prūsijos Lietuvos raštijos ir kultūros veikėjų. 1559–1600 m. mokyklos kantoriumi buvo Prūsijos Lietuvos raštijos kūrėjas, vienas iš senosios lietuvių rašomosios kalbos normintojų Jonas Rėza (1576–1629), 1603 m. subrektoriumi dirbo lietuvių raštijos darbuotojas Valentinas Feuerstockas (apie 1583–1653), 1632–1636 m. konrektoriumi – evangelikų liuteronų Trempų parapijos kunigas, giesmių kūrėjas – Johannas Partatius (1610–1646)⁶⁴⁰. 1825–1876 m. mokytojavo lietuvininkų tautosakos rinkėjas ir skelbėjas, vienas iš LLD steigėjų – Eduardas Karolis Samuelis Gisevius, 1846–1876 m. gimnazijoje dėstęs lietuvių kalbą. Religijos, hebrajų, vokiečių ir lietuvių kalbų mokykloje mokė vyresnysis mokytojas, minimos mokyklos absolventas, žinomas Prūsijos Lietuvos kalbininkas Erdmannas Julius Schiekoppas (1829–1901)⁶⁴¹. 1882–1922 m. gimnazijoje mokė Prūsijos Lietuvos kalbininkas, žinomas visuomenės ir kultūros veikėjas, LLD pirmininkas, anksčiau minėtas Aleksandras Teodoras Kuršaitis. Gimnazijoje jis dėstė lietuvių kalbą, o nuo 1913 m. ėjo gimnazijos direktoriaus pareigas. Mokykloje įvairiu laikotarpiu mokytojavo dar keli lietuvių kilmės pedagogai⁶⁴².

Tilžės gimnazijos klestėjimo laikotarpiu laikomas XIX a. Tuo metu gimnazijoje buvo dėstytos senosios (graikų, lotynų) ir naujosios (anglų, prancūzų) kalbos, pasaulio istorija, filosofija, taip pat buvo kaupiami vertingi mokslo veikalai, seni spaudiniai, mokomoji medžiaga. Aleksandro Teodoro Kuršaičio sudarytame gimnazijos bibliotekos kataloge randame įrašytus tik du su lituanistika susijusius veikalus: 1853 m. Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno parengtą rinkinį *Lietuvių liaudies dainos* ir 1857 m. Augusto Schleicherio parengtą *Litauische Märchen, Sprichworte, Rätsel und Lieder* (liet. *Lietuvškos pasakos, patarlės, mįslės ir dainos*) rinkinį⁶⁴³.

1918 m. Karališkoji Tilžės gimnazija buvo pavadinta Valstybine humanistine gimnazija (vok. *Staatliches Humanistisches Gymnasium*). Prūsijos Lietuvos kultūrai didesnės įtakos ji jau nebepadarė, o po Antrojo pasaulinio karo mokyklos istorija visiškai nutrūko. Daugiau nei 350 m. gyvavusi Tilžės aukštesnioji mokykla buvo aukšto lygio mokymo įstaiga,

⁶³⁹ Strakauskaitė 2001, 71.

⁶⁴⁰ Juška 2003, 649.

⁶⁴¹ PKGT¹ 14.

⁶⁴² Juška 2003, 650.

⁶⁴³ Kurschat, 1892, 54, 68.

kurioje dirbo aukštos kvalifikacijos specialistai (mokslių magistrai, mokslų daktarai), profesoriai, turėję poetinių ir muzikinių gebėjimų⁶⁴⁴.

Gilinantį į Tilžės gimnazijos istoriją aptinkama sąsaja su laisvųjų mūrininkų draugija. Minėtoje gimnazijoje įvairiu laiku mokė masonų draugijai priklausę pedagogai. Kai kurie iš jų rengė ir leido lituanistinius veikalus.

Didžiausios minėtos gimnazijos reformos buvo atliktos XVIII a. pab. (1791–1808) mokyklos rektoriumi tapus valdžios tarėjui Johannui Wilhelmui Reinholdui Clemensui⁶⁴⁵. Archyviniai duomenys patvirtina, jog Clemensas buvo aktyvus laisvųjų mūrininkų draugijos narys. Jis iki mirties (1821) priklausė Tilžės ir Gumbinės masonų ložėms. 1814 m. Tilžės ložės *Louise nuoširdzioms širdims* narių sąrašė minima, jog jis turėjo aukščiausiąjį – ložės meistro laipsnį⁶⁴⁶. Clemensas taip pat buvo Gumbinėje veikusios ložės *Po auksine lyra* narys, 1816 m. buvo šios ložės meistras⁶⁴⁷. Manytina, jog ložėse Clemensas galėjo megzti įvairius ryšius, kurie galbūt skatino jo pasiryžimą saugoti krašto žmonių kalbą. Labai tikėtina, jog Clemensas galėjo pažinoti taip pat masonams priklausiusį anksčiau minėtą Rytų ir Vakarų Prūsijos provincijų prezidentą Friedrichą Leopoldą von Schrötterį – sutampa jų gyvenimo, veiklos laikotarpis, abu galėjo būti veikiami masoniškos ideologijos. Schrötteris ypatingą dėmesį skyrė švietimui, skatino naujų mokyklų steigimą, prisidėjo prie Karaliaučiaus meno mokyklos reorganizavimo⁶⁴⁸, atmetė greitą ir prievartinį vokietinimo planą, pasisakė už savaiminį lietuvių suvokietėjimą⁶⁴⁹. Su Schrötteriu bendravo anksčiau minėtas taip pat masonams priklausęs Rytų ir Vakarų Prūsijos provincijų prezidentas Heinrichas Theodoras von Schönas⁶⁵⁰. Pastarasis taip pat buvo susijęs su Tilžės gimnazija. Rūpindamasis, jog Tilžės gimnazijoje būtų vykdomas kokybiškas ugdymas, 1812 m. jis gimnazijai skyrė kasmetinę 1000 talerių valstybės dotaciją. Tais pačiais metais mokykla buvo oficialiai pavadinta valstybine Karališkąja gimnazija. Joje dirbę pedagogai buvo pradėti skirstyti kvalifikacijomis į vyriausiuosius mokytojus, jaunesnius mokytojus, mokytojus pagalbininkus, o mokyklos vadovas pradėtas vadinti direktoriumi.

Vokiečių istoriografijoje pabrėžiamas Clemenso indėlis į minėtos gimnazijos istoriją – jis apibūdintas kaip vienas svarbiausių rektorių mokyklos

⁶⁴⁴ Juška 2003, 647.

⁶⁴⁵ Juška 2003, 645. Apie Clemensą taip pat žr. skyrelyje 1. 2. 4.

⁶⁴⁶ LLT¹ 17 v.

⁶⁴⁷ LZGL² 77v.

⁶⁴⁸ ADB 580. Apie Schrötterį daugiau žr. skyrelyje 2. 2. 1.

⁶⁴⁹ Gineitis 1995, 114.

⁶⁵⁰ Apie Schöną daugiau žr. skyrelyje 2. 2.

istorijoje, reikšmingai prisidėjęs prie gimnazijos pertvarkymo, įnešęs naujų pedagoginių minčių ir idėjų⁶⁵¹. Skirtingu metu Clemensas buvo kelių švietimo įstaigų direktorius – vadovavo Gumbinės Friedricho mokyklai (įsteigta – 1760) ir Tilžės karališkajai gimnazijai. Clemenso rektoriavimo metu mokykla buvo padalinta į dvi dalis – išsimokslinusiųjų mokyklą (vok. *Gelehrte Schule*) ir miesto mokyklą (vok. *Bürger-oder Stadtschule*). Išsimokslinusiųjų mokyklą sudarė pirmos ir antros klasių mokiniai, rengiami studijoms universitete. Joje buvo mokoma vokiečių, lotynų, prancūzų ir graikų kalbų, pasaulio istorijos, geografijos, religijos, filosofijos ir matematikos. Jaunuoliai, besirengiantys studijuoti teologiją, papildomai mokėsi hebrajų kalbos, taip pat pasirinktinai – lenkų arba lietuvių kalbų⁶⁵². Miesto mokyklos auklėtiniai buvo rengiami tapti įstaigų tarnautojais, inspektorais, verslininkais, prekybininkais. Clemensas buvo vienas iš svarbiausių rektorių mokyklos istorijoje – atsidaavęs savo darbui, entuziastingas ir energingas pedagogas⁶⁵³. Jo rūpesčiu buvo užtikrintas lietuvių kalbos mokymas būsimiems teologams ir juristams⁶⁵⁴.

Už lietuvių kalbos dėstymą Tilžės gimnazijoje taip pat pasisakė Martynas Liudvikas Rėza. Karaliaučiaus universitete veikusį ir 1810–1840 m. jo vadovaujamą Lietuvių kalbos seminarą lankė daugiausia vokiečiai, kilę iš Rytų Prūsijos provincijos⁶⁵⁵. Gyvendami vokiškoje aplinkoje, lietuvių kalbos pagrindų jie pradėdavo mokytis tik seminare. Rėza išvelgė lietuvių kalbos mokymo svarbą mokykloje, todėl manė, kad geriausia būtų įvesti lietuvių kalbos pamokas Tilžės gimnazijoje. Rėzos teiktam siūlymui nebuvo pritarta, nes lietuvių kalba esą netinkama mokslo kalbai, atstovauja neegzistuojančiai tautai ir nėra daug norinčių studijuoti teologiją⁶⁵⁶.

Tiek Rėza, tiek Clemensas siekė išsaugoti lietuvių kalbos mokymą Tilžės gimnazijoje. Tai galėjo būti jų bendras projektas, juo labiau, kad labai tikėtina, jog jie galėjo pažinti vienas kitą kaip masonai. Sutampa jų gyvenimo, veiklos laikotarpis, taip pat abu priklausė laisviesiems mūrininkams, buvo veikiami masoniškosios ideologijos, juolab, jog masonų ložės buvo svarbūs komunikacijos kanalai platinant idėjas, ieškant naudingų pažinčių.

Nuo 1808 m. Clemensas buvo paskirtas dirbti į aukštesniąją Friedricho mokyklą Gumbinėje, kurioje ėjo rektoriaus pareigas. 1809 m. minėta lotyniška Friedricho mokykla Gumbinėje buvo performuota į

⁶⁵¹ Pöhlmann 1886, 12.

⁶⁵² Hubatsch 1971, 387.

⁶⁵³ Pöhlmann 1886, 12.

⁶⁵⁴ Pöhlmann 1886, 13.

⁶⁵⁵ Citavičiūtė 2003, 29–30.

⁶⁵⁶ Citavičiūtė 2003, 30.

Karališkąją provincijos mokyklą (vok. *Königliche Provinzialschule*), o 1813 m. – į gimnaziją. Gumbinės mokykloje Clemensas dirbo iki mirties (1821). Manoma, kad iki XIX a. vid. Gumbinėje veikusioje Friedricho mokykloje šalia kitų mokomųjų dalykų taip pat galėjo būti mokoma lietuvių kalbos⁶⁵⁷. Galima daryti prielaidą, jog prie minėtų pertvarkų taip pat galėjo prisidėti Clemensas, kuris minimu laikotarpiu buvo paskirtas dirbti Gumbinės mokykloje.

Kaip ir dera masonui, Clemensas buvo filantropas. Jis prisidėjo prie švietimo įstaigų rėmimo. Istoriografijoje minima, jog jis rūpinosi neturtingų namuose gyvenančių vaikų mokymusi, ieškojo lėšų ir rėmėjų⁶⁵⁸.

Gilinantis į Tilžės gimnazijoje mokiusius pedagogus, atsiskleidžia galimų masoniškų ryšių tinklas. Minėtoje gimnazijoje mokytojavo anksčiau minėtas Gotthilfas Wilhelmas Louisas Nastas⁶⁵⁹. Išlikusiose minėtos gimnazijos programose nurodyta, jog jis mokė lotynų, graikų, vokiečių ir prancūzų kalbų. Į masonų draugijos narių gretas Nastas įstojo 1880 m. Tais metais jis tapo Tilžės *Irene* ir *Strenua* bei Karaliaučiaus *Po trimis karūnomis* masonų ložių nariu. Nastas domėjosi lituanistika. Tą liudija ne tik narystė LLD, bet ir 1893 m. jo išleista mokslinė studija apie lietuvių liaudies dainų poetikos ir melodikos bruožus⁶⁶⁰. Minėtas Nasto darbas buvo išspausdintas kartu su Tilžės gimnazijos 1892–1893 m. programomis.

Lotynų, vokiečių, graikų ir prancūzų kalbų gimnazijoje mokė anksčiau minėtas LLD narys Julius Plewas. Jis buvo Tilžės masonų ložės *Strenua* narys, meistras⁶⁶¹. Kitas LLD narys, filosofijos mokslų daktaras Robertas Schauas, 1887–1888 m. gimnazijoje mokė graikų, vokiečių, lotynų kalbų, istorijos ir geografijos. Nuo 1888 m. jis priklausė Tilžės masonų ložei *Irene*, buvo minėtos ložės meistras⁶⁶².

1814–1816 m. Tilžės gimnazijoje mokytojavo anksčiau minėtas masonams priklausęs Karlas Besseldtas, vėliau išvykęs mokyti į Klaipėdą⁶⁶³.

Gimnazija buvo permelkta masoniškos dvasios. Nastas, Plewas, Schauas ne tik priklausė LLD, buvo kolegos pedagoginėje veikloje, bet taip pat priklausė toms pačioms masonų ložėms. Be su lituanistika susijusių asmenų, masonams priklausė ir kiti minėtoje švietimo įstaigoje dirbę

⁶⁵⁷ Juška, Matulevičius, Purvinas 2005, 280.

⁶⁵⁸ Friedeberg 1885, 39.

⁶⁵⁹ Apie Nastą daugiau žr. skyrelyje 3. 1. 5.

⁶⁶⁰ Nasto pavardė aptikta 1883/84 m. žiemos semestro Tilžės gimnazijos programose. Žr.: PKGT² [be lapų numeracijos]; Nast 1893.

⁶⁶¹ LST³ 6–9.

⁶⁶² Friedersdorff 1888, 5; LIT⁵ 18–19.

⁶⁶³ Pöhlmann 1886, 29.

pedagogai – vyresnysis mokytojas Ferdinandas Friedrichas Heydenreichas (1790–1873), kantorius Johannas Martinas Collinas (1804/1805–1874), priklausę Tilžės ložei *Irene*⁶⁶⁴, pagalbiniai mokytojai Karlas Friedrichas Bionas (g.1792/1793), Martinas Cunowas (g.1787/1788), priklausę ložei *Louise nuoširdzioms širdims*⁶⁶⁵ ir kt. Narystė ložėse galėjo būti naudinga dėl karjeros perspektyvų, naudingų ryšių.

Tilžės gimnazijos istorija rodo, kad masonai taip pat aktyviai dalyvavo mokyklos gyvenime. 1824 m. gimnazijos pastatas buvo sunaikintas gaisro, tačiau mokymasis turėjo vykti toliau. Kol buvo statomas naujas mokyklos pastatas, pamokos vyko išnuomotose Tilžės masonų ložės *Louise nuoširdzioms širdims* patalpose⁶⁶⁶.

Tilžės realinė gimnazija. XIX a. Tilžėje, kuri tuo metu buvo reikšmingas pramonės centras, iškilo poreikis rengti žemesnės kvalifikacijos įstaigų bei kontorų darbuotojus. Tuo tikslu 1838 m. buvo įsteigta Tilžės realinė gimnazija⁶⁶⁷, veikusi iki Antrojo pasaulinio karo (1944). Įvairiu laikotarpiu, kaip pasirenkamo dalyko, minėtoje mokykloje taip pat buvo mokoma lietuvių kalbos. Nuo 1879 m. lietuvių kalbos mokė vyriausiasis mokytojas, LLD narys Maximilianas Voelkelis⁶⁶⁸. Istoriografijoje minima, jog nuo 1879 m. po dvi valandas per savaitę lietuvių kalbos užsiėmimus lankė 23 mokiniai⁶⁶⁹. Voelkelis taip pat mokė prancūzų ir vokiečių kalbų, religijos⁶⁷⁰. Po jo lietuvių kalbos pamokas mokykloje vedė anksčiau minėtas Tilžės karališkosios gimnazijos mokytojas Erdmannas Julius Schiekoppas. Deja, lietuvių kalbai skiriamų valandų tolydžio mažėjo: nuo 1885 m. lietuvių kalbos pamokos buvo vedamos tik vieną kartą per savaitę, o nuo 1886 m. dėl nepakankamo dalyvių skaičiaus, buvo visai nutrauktos⁶⁷¹.

Masonų draugijai priklausė ir kai kurie kitų dalykų mokytojai: nuolatinis Tilžės realinės gimnazijos mokytojas Gustavas Berentas. Jis mokė matematikos, gamtos mokslų, skaičiavimo ir vokiečių kalbos⁶⁷². Berentas priklausė LLD, buvo Tilžės masonų ložių *Strenua*⁶⁷³ ir *Irene*⁶⁷⁴ narys, ėjo

⁶⁶⁴ LIT⁹ 8; LIT¹⁰ 5.

⁶⁶⁵ LLT⁵ 76r.

⁶⁶⁶ Iki 1826 m. ložės patalpų nuoma kainavo 800 talerių, vėliau – 500 talerių kasmet. Daugiau žr.: Pöhlmann 1886, 19.

⁶⁶⁷ Forstreuter 1971, 422.

⁶⁶⁸ Koch 1880, 45.

⁶⁶⁹ Knaake 1889, 80.

⁶⁷⁰ Koch 1870, 39.

⁶⁷¹ Knaake 1889, 86.

⁶⁷² Koch 1875, 40.

⁶⁷³ MVS 10v–11r.

⁶⁷⁴ LIT⁶ 41v–42r.

kalbėtojo pareigas. 1892 m. Tilžės realinės gimnazijos programoje Berentas paskelbė straipsnį apie vandens ir ledo būklę Nemune prie Tilžės („Die Wasser- und Eisverhältnisse der Memel bei Tilsit“)⁶⁷⁵.

Tilžės aukštesnioji mergaičių mokykla. 1861 m. buvo įkurta Tilžės miesto aukštesnioji mergaičių mokykla (vok. *Höhere Städtische Mädchenschule zu Tilsit*). Svarstymų įsteigti mokymo įstaigą mergaitėms būta ir anksčiau – 1811 m. ir 1822 m.⁶⁷⁶ Iki mergaičių mokyklos įsteigimo Tilžėje, panašios mokyklos veikė Gumbinėje, Įsrutyje ir Klaipėdoje. Mergaičių mokykloje buvo mokyta religijos, vokiečių, prancūzų ir anglų kalbų, geografijos, istorijos, gamtos mokslų, skaičiavimo ir braižybos, dainavimo, gimnastikos ir rankdarbių⁶⁷⁷. Mokyklą baigė žinoma Prūsijos Lietuvos kultūros ir spaudos darbuotoja, Vydūno bendražygė Marta Augusta Raišukytė bei žinoma gydytoja, visuomenės veikėja Augustė Zauniūtė (1889–1950). Šioje Tilžės mergaičių mokykloje anksčiau minėtas Heinrichas Dornas ėjo rektorius pareigas, taip pat mokė skaičiavimo, braižybos, dainavimo, rašymo, vokiečių kalbos ir gimnastikos⁶⁷⁸. Jis buvo gerai pažįstamas su Christianu Bartschu – abu buvo minimos mergaičių mokyklos mokytojai, priklausė LLD, taip pat ir masonams. Tikėtina, kad Bartscho paskatintas, 1877 m. Dornas galėjo tapti masonų ložiu *Strenua* (V laipsnis)⁶⁷⁹ ir *Irene* (meistras)⁶⁸⁰ nariu. 1885 m. *Irenės* ložėje Dornas ėjo korespondencijos sekretoriaus pareigas. Nuo 1877 m. jis taip pat priklausė Gumbinės ložei *Severa*⁶⁸¹.

Tilžės muzikos mokykla. Tilžėje veikusios muzikos mokyklos (vok. *Musikschule in Tilsit*) direktoriaus pareigas 1874–1918 m. ėjo lietuvių muzikos festivalių Tilžėje organizatorius, žinomas kompozitorius, muzikas ir pedagogas – Peteris Wilhelmas Wolffas (1853–1918). 1898 m. jis įkūrė muzikos konservatoriją (vok. *Konservatorium für Musik*), subūrė ir vadovavo vokiškam Tilžės chorui, vargonavo ir vadovavo įvairioms vokiškoms giedotojų draugijoms, organizavo klasikos koncertus Tilžėje, į kuriuos kviesdavo garsiausius muzikus. Nuo 1878 m. iki mirties (1918) Wolffas priklausė *Irene* ložei, buvo jos meistras. Wolffas prisidėjo prie lietuvių kultūros puoselėjimo. Jis organizavo lietuvių muzikos festivalius, gerai pažinojo humanistą, žinomiausią Prūsijos Lietuvos kultūros veikėją Vydūną.

⁶⁷⁵ Berent 1892.

⁶⁷⁶ Koch [1911], 1, 5.

⁶⁷⁷ Willms 1884, 15.

⁶⁷⁸ Willms 1884, 14.

⁶⁷⁹ LST² 4v–5r.

⁶⁸⁰ LIT⁶ 41v–42r.

⁶⁸¹ LSG 4–5.

Pastarojo paragintas Wolffas harmonizavo apie 13 lietuvių liaudies dainų⁶⁸². Savo parengtame dainų rinkinyje „Lietuvos Varpeliai“ Vydūnas užsiminė, jog rengiant leidinį jam talkininkavo Wolffas⁶⁸³. Kitame dainų ir natų rinkinyje „Lietuvos Aidos“, Vydūnas Wolffui dėkojo už pagalbą jį rengiant⁶⁸⁴.

⁶⁸² Kšaniienė 2009, 814.

⁶⁸³ Vydūnas 1909, 2.

⁶⁸⁴ Storost 1904, 74.

IŠVADOS

1. Tyrimo metu nustatyta, jog masoniška ideologija skatino švietimo (kartu ir lituanistikos) plėtotę Prūsijos Lietuvoje, prisidėjo prie lietuvių raštijos sklaidos. Masonai, kurie publikavo ar spausdino liaudies dainų rinkinius, taip pat kitus su lituanistika susijusius darbus, prisidėjo prie svarbios lietuviško dvasinio paveldo dalies išsaugojimo, padėjo pamatus tolimesniems su lituanistika susijusiems moksliniams tyrimams ir atliko masonišką (šviečiamąją) pareigą.

Masonai turėjo savo idėjų pasaulį, kuriame tos idėjos reiškesi labai konkrečia veikla – socialinės gerovės ir švietimo sklaida. Jie akcentavo vertybinį kanoną ir jį grindė humanitarika. Masonams buvo svarbi poetinė ir literatūrinė išraiška, jie prisidėjo prie spausdinto ir rašytinio žodžio sklaidos. Kiekvienas masonas turėjo asmeninio tobulėjimo programą. Dažnai tai reiške mokslo siekimą.

1879 m. Tilžėje buvo įkurtas pirmas pasaulyje savarankiškas mokslinis lituanistikos tyrinėjimo centras, skatinęs literatūros bei kultūros plėtotę – *Lietuvių literatūros draugija*. Ji siekė fiksuoti ir tirti viską, kas susiję su lituanistika (tautosaką, kultūrą, istoriją, raštiją ir kt.). Remiantis naujais šaltiniais, nustatyta, jog per visą *Lietuvių literatūros draugijos* gyvavimo laikotarpį (1879–1923) nemaža dalis minėtos draugijos narių priklausė įvairioms Prūsijoje veikusioms masonų ložėms (Kristupas Kairys, Robertas Schauas, Franzas Siemeringas, Heinrichas Dornas, Julius Plewas, Christianas Bartschas, Gotthilfas Wilhelmas Louisas Nastas ir kt.). Nauji archyviniai šaltiniai taip pat parodė, jog tarp *Lietuvių literatūros draugijos* įkūrimo organizatorių buvo masonų draugijos narių: Ferdinandas Josephas Leopoldas Hoppė, Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas.

Propaguodami humanistines nuostatas (toleranciją, lygybę, laisvę ir kt.), akcentuodami nuolatinio asmens tobulėjimo ir švietimo svarbą, vertybių ugdymą, masonai atliko svarbų visuomeninį ir kultūrinį vaidmenį – rūpinosi švietimu, rėmė gabius neturtingus studentus (Martynas Liudvikas Rėza, Johannas Wilhelmas Reinholdas Clemensas, Heinrichas Theodoras von Schönas), taip išreikšdami atsakomybę už žmonių švietimą ir lavinimą.

2. Lituanistikos puoselėjimas buvo susijęs su konkrečių asmenybių sąmoninga ir kryptinga veikla, jų humanistinėmis idėjomis ir individualiais moksliniais interesais. Tyrimo metu nustatyta, jog nemaža dalis žinomų XVIII–XX a. pr. Prūsijos mokslininkų, kultūros ir švietimo darbuotojų priklausė įvairioms tuo metu Prūsijoje veikusioms masonų ložėms.

Disponuojant 77 masonų draugijai priklausiusių ir su lituanistika

susijusių asmenų biogramomis, pirmą kartą išsiaiškinta, jog masonams priklausė apie 40 % su lituanistika susijusių Prūsijos Lietuvos kultūros darbuotojų (Maxas Bergensas, Bernhardas Konradas Ludwigas Gervaisas, Johannas Gottfriedas Jordanas ir kt.), apie 35 % mokslo ir švietimo darbuotojų (Christianas Bartschas, Gotthilfas Vilhelmas Louisas Nastas, Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas ir kt.) ir apie 25 % spaudos darbuotojų (Georgas Friedrichas Hartungas, Friedrichas Vilhelmas Horchas, Friedrichas Vilhelmas Siebertas ir kt.).

Atliktas tyrimas parodė, jog lituanistinių darbų rengimas ir leidyba įėjo į masonų (Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno, Christiano Bartscho, Martyno Liudviko Rėzos ir kai kurių kitų) asmeninės veiklos programą. Daugiau nei pusę savo gyvenimo (36 m.) priklausydamas masonų draugijai ir atlikdamas masonišką šviečiamąją pareigą, Karaliaučiaus universiteto profesorius Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas iki pat gyvenimo pabaigos buvo nuoširdžiai atsidavęs lituanistiniam darbui. Išsiaiškinta, jog jau priklausydamas masonų draugijai, Nesselmannas išleido lituanistikai reikšmingų darbų. Skatinamas ir remiamas masonams priklausiusio Prūsijos valstybės tarnautojo, Rytų ir Vakarų Prūsijos vyresniojo prezidento Heinricho Theodoro von Schöno, jis išleido pirmąjį mokslinį *Lietuvių kalbos žodyną* (1851), lietuviškos leksikos apimtimi pranokusį visus iki tol Rytų Prūsijoje išleistus dvikalbės lietuvių leksikografijos darbus. Nesselmannas taip pat parengė *Lietuvių liaudies dainų* rinkinį (1853), pilną Kristijono Donelaičio raštų leidimą su vertimu į vokiečių kalbą (1869) ir kt.

Tyrimo metu surinkta medžiaga atskleidė, jog vykdant masoniškąjį (švietėjiškąjį) pašaukimą, vienas iš svarbiausių pedagogo ir tautosakininko Christiano Bartscho veiklos barų buvo lietuvių folkloras. Lietuvių tautosaka jis susidomėjo praėjus septyneriems metams po įstojimo į masonų draugiją (1872). Prie lituanistikos plėtotės jis svariai prisidėjo spaudoje skelbdamas su lituanistika susijusius straipsnius, išleisdamas reikšmingiausią ir stambiausią XIX amžiaus dvitomį Prūsijos lietuvių liaudies dainų su melodijomis rinkinį *Dainų balsai* (I–1886, II–1889). Pirmą kartą buvo nustatyti svarbūs ir iki šiol istoriografijoje nefiksuoti kai kurie Bartscho biografijos faktai. Nauja archyvinė medžiaga atskleidė, jog Bartschas gimė 1832 m. lapkričio 4 d. Šakumų gyvenvietėje Mielkiemio parapijoje, priklausiusioje Stalupėnų apskrčiai (Rytų Prūsijos provincija), mokėsi Karalienės mokytojų seminarijoje, dirbo mokytoju Voline, Bygdoščiuje.

Išanalizavus Prūsijos masonų ložių narių sąrašus, išsiaiškinta, jog Prūsijos švietimo įstaigose dirbo įvairioms masonų ložėms priklausę ir su lituanistika susiję žinomi mokslininkai, kultūros ir švietimo darbuotojai, padarę didelę įtaką lietuvių kultūros plėtrai (Martynas Liudvikas Rėza, Peteris

von Bohlenas, Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas, Christianas Bartschas ir kt.).

Tyrimo metu nustatyta, jog XVIII–XIX a. Karaliaučiaus universitetas buvo persmelktas masoniškos dvasios. Jame studijavo ir dėstė masonams priklausę svarbūs lietuvių kultūros ir raštijos veikėjai (Martynas Liudvikas Rėza, Heinrichas Theodoras von Schönas, Peteris von Bohlenas, Georgas Heinrichas Ferdinandas Nesselmannas, Franzas Siemeringas ir kt.). Karaliaučiaus universitete veikusiam Lietuvių kalbos seminarui vadovavo su masonais susiję asmenys – Johannas Gottliebas Rakowskis, Johannas Augustas Starckas, Johannas Ernstas Schultzas ir kt.

Tyrimas atskleidė, jog su lituanistika susiję masonai švietėjišką veiklą vykdė Tilžės karališkojoje gimnazijoje, Tilžės realinėje gimnazijoje, Tilžės aukštesniojoje mergaičių mokykloje, Tilžės muzikos mokykloje ir kt. švietimo įstaigose. Tilžės realinėje gimnazijoje mokė *Lietuvių literatūros draugijos* narys masonas Gustavas Berentas, Tilžės aukštesniojoje mergaičių mokykloje mokė *Lietuvių literatūros draugijos* nariai, masonai – Heinrichas Dornas, ėjęs rektoriaus pareigas, taip pat šios mokyklos direktorius Christianas Bartschas. Tilžėje veikusios muzikos mokyklos direktoriumi buvo lietuvių muzikos festivalių Tilžėje organizatorius, žinomas kompozitorius, muzikas, pedagogas, masonas Peteris Wilhelmas Wolffas, įkūręs muzikos konservatoriją (1898), organizavęs klasikos koncertus Tilžėje, palaikęs ryšius su Prūsijos Lietuvos kultūros veikėju Vydūnu.

Tyrimo metu nustatyta, jog masonai aktyviai dalyvavo lituanistikai reikšmingos Tilžės karališkosios gimnazijos gyvenime. Po 1824 m. gimnaziją sunaikinusio gaisro, mokymasis vyko išnuomotose Tilžės masonų ložės patalpose, o įvairiu laiku gimnazijoje mokė masonų draugijai priklausę pedagogai – *Lietuvių literatūros draugijai* priklausę Julius Plewas, filosofijos mokslų daktaras Robertas Schausas ir Gotthilfas Wilhelmas Louisas Nastas, išleidęs mokslinę studiją apie lietuvių liaudies dainų poetikos ir melodikos bruožus (1893) ir kt. Naujai surinkta archyvinė medžiaga atskleidė, jog masonams priklausė vienas svarbiausių minėtos gimnazijos istorijoje rektorių, svarių indėliu prisidėjęs prie gimnazijos gerinimo ir reformų – Johannas Wilhelmas Reinholdas Clemensas. Jo rektoriavimo Tilžės karališkojoje gimnazijoje metu buvo užtikrintas lietuvių kalbos mokymas būsimiems teologams ir juristams, pabrėžta gimtosios kalbos svarba. Siekdamas išsaugoti lietuvių kalbos mokymą minėtoje gimnazijoje, už lietuvių kalbos dėstymą joje taip pat pasisakė Martynas Liudvikas Rėza. Veikiamas masoniškų nuostatų puoselėti švietimą, Tilžės gimnaziją dotacijomis rėmė Heinrichas Theodoras von Schönas.

3. Masonų ložės Martynui Liudvikui Rėzai buvo svarbus komunikacijos kanalas platinant idėjas, realizuojant mokslines ambicijas. Nustatyta, jog priklausymas masonų ložėms jam teikė kai kurių privalumų – sudarė sąlygas šviestis, rengti ir leisti lituanistinius darbus, taip pat užmegzti naudingus ryšius, padėjusius vykdant lituanistinių leidinių sklaidą. Per masonų draugiją mezgėsi Rėzos ryšiai su lituanistikai neabejingais to meto šviesuoliais (Johanu Gotfrydu Jordanu, Augustu Karlu Wilhelmu Werneriu ir kt.). Masoniški ryšiai ir pažintys padėjo rasti pagalbininkų ir talkininkų: spaustuvininkas Georgas Friedrichas Hartungas prisidėjo prie reikšmingiausių lituanistinių Rėzos darbų išleidimo, Prūsijos valdininkas Johannas Georgas Scheffneris, supažindino Rėzą su žinomu vokiečių poliglotu ir literatu Abrahamu Jakabu Penzeliu, 1818 m. paskelbusiu *Metų* recenziją. Norėdamas gauti rekomendaciją rengiamam dainų rinkiniui ir tikėdamasis platesnės leidinio sklaidos, per tarpininkus Rėza stengėsi užmegzti ryšius su vokiečių literatūros klasiku, masonams priklausiusiu Johanu Volfgangu Gėte. Minėtų asmenų paramos Rėza galėjo siekti būtent dėl priklausymo masonų draugijos tinklui.

4. Tyrimas atskleidė, jog masonų draugija ir jos įtaka Prūsijos valstybės tarnautojui, Rytų ir Vakarų Prūsijos vyresniajam prezidentui, masonui Heinrichui Theodorui von Schöniui, kilusiam iš lietuviškų žemių (gimė Rytų Prūsijai priklausiusiame ir lietuvių gyvenamame Šereitlaukyje), galėjo duoti impulsą vykdant su Rytų Prūsija susijusias administracines pertvarkas, kurios gynė ir stiprino lietuvių kultūrą, kalbą ir raštiją.

Prieita prie išvados, jog Schöno vykdytos pertvarkos artimai susijusios su masonų deklaruotomis vertybėmis, jų ideologija – švietimo propagavimu, siekiu tobulėti ir tobulinti visuomenę, filantropinės veiklos vykdymu. Veikiamas masoniškos ideologijos ir švietimo svarbą laikydamas prioritetine sritimi, politinės veiklos metu Gumbinės apygardoje jis įkūrė naujų pradinė mokyklų, kuriose buvo mokoma ir lietuvių kalba, rūpinosi mokymo tobulinimu, įkūrė Karalienės mokytojų seminariją (1811), pasisakė už šveicarų pedagogo, švietimo sistemos reformatoriaus, masono Johano Heinricho Pestalocio naują pradinio mokymo sistemą. Ieškodamas glaudesnio ryšio su Rytų Prūsijos provincijos gyventojais, Gumbinėje Schönas įsteigė vokišką laikraštį, galimai turėjo planą įsteigti ir Balstogėje leisti pirmąjį lietuvišką laikraštį, kurio redaktoriumi buvo numatyta skirti Kristijoną Gotlybą Milkų.

Tyrimo metu surinkta medžiaga atskleidė, jog Prūsijos Lietuvoje buvo reikšminga masonų vykdyta socialinė veikla. 1827 m. Karaliaučiuje masonai prisidėjo prie draugijos, kuri rūpinosi apleistais ir neprižiūrimais vaikais iš lietuvininkų gyventos Rytų Prūsijos provincijos, įkūrimo (vok.

Verein zur Rettung verwaarloster Kinder). Draugijos statusas buvo patvirtintas paties Schöno, o tarp draugijos narių būta laisvųjų mūrininkų (Karlus Wilhelmus Goebelis, Carlus Friedrichas Heinrichas von Wylichas und Lottumas, Johannas Theodoras Schmidtas ir kt.).

5. Laisvieji mūrininkai sudarė sociokultūrinių ryšių tinklą. Masonų ložės buvo svarbus komunikacijos kanalas platinant idėjas, literatūrą, ieškant naudingų pažinčių. Nustatyta, jog masonų ložėse užmegzti lituanistikai palankių veikėjų ryšiai ir kontaktai skatino lituanistikai palankių asmenų pasiryžimą saugoti krašto žmonių kalbą, aktyvino literatūriniam darbui. Išsiaiškinta, jog veikęs tankus masoniškų ryšių tinklas sudarė palankias sąlygas realizuoti su lituanistika susijusias kai kurių masonų iniciatyvas.

Heinricho Theodoro von Schöno veikloje atsiskleidė ryškus ryšių ir kontaktų tinklas su masonų draugijai priklausiusiais asmenimis. Jis bendravo ir korespondavo su įvairių masonų ložių nariais, kultūros ir valstybės veikėjais (Friedrichu Wilhelmu Heinrichu Alexanderiu von Humboldtu, Heinrichu Friedrichu Karlu vom und zum Steinu, Karlu Augustu Fürstu von Hardenbergu ir kt.), bičiuliais (Johannu Gottliebu Friedrichu Stolterfothu, Johannu Gottfriedu Freyumi), susirašinėjo su žinomais mokslininkais ir profesoriais (Peteriu von Bohleniu, Ludwigu Ernstu von Borowskiu, Friedrichu Wilhelmu Christianu Karlu Ferdinandu von Humboldtu ir kt.).

Tyrimo metu nustatyta, jog masoniška aplinka skatino ne tik tyrinėti, bet taip pat sudarė sąlygas tuos tyrimus išleisti. Svarbų vaidmenį su lituanistika susijusioje veikloje atliko Prūsijos Lietuvos spaustuvės. Surinkta nauja archyvinė medžiaga atskleidė, jog masonų ložėms priklausė daugelio lituanistikai reikšmingų Prūsijos spaustuvių atstovai (Friedrichas Wilhelmus Horchas, Johannas Heinrichas Eduardas Waikinnis, Johannas Heinrichas, Georgas Friedrichas ir Gottliebas Lebrechtas Hartungai, Friedrichas Wilhelmus Siebertas ir kt.). Masonų ložės buvo diskusijų ir bendravimo vietos, jose spaustuvininkai, kultūros ir švietimo darbuotojai galėjo užmegzti naudingų ir pelningų pažinčių.

Naujai atrasta, jog žinia apie lituanistinius darbus buvo skleidžiama masonų korespondencijoje. 1886 m. lapkričio 21 d. apie parengtą lietuvių liaudies dainų rinkinį Christianas Bartschas informavo Tilžės masonų ložės *Strenua* meistrą, teisėją, Tilžės merą Heinrichą Gustavą Adolfą Kleffelį.

Disertacijoje punktyriškai tirti Prūsijos Lietuvos ir istorinės (Didžiosios) Lietuvos masonų ryšiai – perspektyvi tolesnių tyrimų tema.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- AB¹ – *Amts=Blatt der Königlichen Litthauischen Regierung*, No. 15, Gumbinnen, den 21ten August 1811.
- AB² 1812 – *Amts=Blatt der Königlichen Litthauischen Regierung*, No. 4, Gumbinnen, den 22sten Januar 1812.
- ADB – *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 32, Leipzig: Duncker & Humblot, 1891.
- AFN – *Auszug aus der Festrede bei Bruder Nast gehalten am Johannisfeste 1899*; RGVA: F. 1412k, t. 1, Nr. 6816.
- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2013: „Jono Bretkūno Postilė (1591): nuo Lietuvių literatūros draugijos Tilžėje iki Matenadarano Jerevane”, *Archivum Lithuanicum*, t. 15, sudarė Subačius Giedrius, Triškaitė Birutė, Aleknavičienė Ona, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 113–140.
- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2018: „Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras: 1718–1723”, *Senoji Lietuvos literatūra. Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, t. 46, sudarė ir parengė Sidabraitė Žavinta, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 15–55.
- ALLG – *Aufruf zur Bildung einer Litauischen literarischen Gesellschaft*; GStA PK: XX. HA Rep. 2 II, Nr. 2384.
- ANDRIULIS, VYTAUTAS, 1972: *Augustinas Janulaitis (1878–1950)*, Vilnius: Pergalė.
- APPEL, ROLF; OBERHEIDE, JENS, 2008: *Kas yra laisvoji mūrininkija?*, Vilnius: Flavija.
- ARNOLDT, J[ULIUS], 1872: *Programm Königl. Friedrichsgymnasiums zu Gumbinnen, womit zur öffentlichen Prüfung der Schüler aller Classen am 1. und 2. August 1872*, Gumbinnen: Wilhelm Krauseneck.
- BAIRAŠAUSKAITĖ, TAMARA, 2005: „Masonai Lietuvoje 1816–1821 m.: atsikūrimas ir veikla“, *Lietuvos istorijos metraštis 2*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 21–44.
- BANYTĖ-ROWELL, RASA, 2008: „Lietuvių literatūros draugija Tilžėje ir archeologija“, *Kultūros paminklai*, t. 22, 117–130.
- BANYTĖ-ROWELL, RASA, 2017: *Šilokačemos vaistininkas Bernhardas Theophilus Settegastas ir archeologija*, prieiga per internetą: <<https://www.silaineskrastas.lt/kultura/silaines-sodas/silokarcemos-vaistininkas-bernhardas-theophilus-settegastas-ir-archeologija/>> [žiūrėta 2020 05 13].

- BARTSCH, CHRISTIAN, 1881: „Bücherschau“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 4, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 243–247.
- BARTSCH, CHRISTIAN, 1881: „Über das litauische Volkslied oder die Daina“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 4, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 186–218.
- BARTSCH, CHRISTIAN, 1883: „Bücherschau“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 7, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 53–55.
- BARTSCH, CHRISTIAN, 1884: „Über litauische Volkslitteratur“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 8, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 75–110.
- BARTSCH, CHRISTIAN, 1888: *Skizzen zu einer Geschichte Tilsits von der ältesten Zeit bis 1812*, Tilsit: J. Reyländer & Sohn.
- BARTSCH, CHRISTIAN, 1889: „Totenklagen in der litauischen Volksdichtung“, *Zeitschrift für Vergleichende Litteraturgeschichte und Renaissance-Litteratur*, t. 2, sudarė Koch Max, Geiger Ludwig, Berlin: A. Haack, 81–99.
- BARTSCH, CHRISTIAN, 2000: *Dainų balsai, parengė Čiurlionytė Jadvyga, Burkšaitienė Laima, Daniliauskienė Vida*, Vilnius: Lietuvos muzikos akademija.
- BASANA VIČIUS, JONAS, 1928: *Iš gyvenimo vėlių bei velnių*, Kaunas: M. Jolkas.
- BERENT, GUSTAV, 1892: „Die Wasser- und Eisverhältnisse der Memel bei Tilsit“, *Programm des Königlichen Realgymnasiums zu Tilsit*, sudarė Dangel M., Tilsit: Otto v. Mauderode.
- BIRŽIŠKA, MYKOLAS, 1921: *Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu*, Vilnius: Švyturio b-vės spaustuvė.
- BIRŽIŠKA, VACLOVAS, 1963: *Aleksandrynas*, t. 2, Chicago: Lithuanian-American Cultural Fund.
- BITTENS, ARTUR, 1913: *Führer durch Memel und Umgebung*, 1913, Memel: Gedruckt bei F. W. Siebert.
- BITTENS, ARTUR, SEMBRITZKI, JOHANNES, 2008: *Šilokarčemos apskrities istorija*, Šilutė: Šilutės kraštotyros draugija.
- BROADY, DONALD, „French prosopography Definition and suggested readings“, prieiga per internetą: <
<http://www.skeptron.uu.se/broadly/sec/p-broadly-0605-frenchprosop.htm>> [žiūrėta 2020 06 20].
- BROKARTAITĖ-PLADIENĖ, INDRĖ, 2012: „Prieštaringi požiūriai į lietuvių kalbą Tilžėje XX a. 3–4-uojų dešimtmečiais: amžininkų

- liudijimai Marburgo Herderio instituto archyve“, *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 14, 152–163.
- BUČYS, ŽYGINČAS, 2009: *Masonai Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pradžia*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- BUČYS, ŽYGINČAS, 2012: „Vilniaus ložė „Uolusis lietuvis“: tapatybė ir paveldas“, *Laisvoji mūrininkija pasaulyje ir Lietuvoje: idėjos, istorija, asmenybės*, sudarė Jogėla Vytautas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 65–77.
- BVI – *Bücherverzeichnis der Johannis-Loge „Irene“ zu Tilsit. Zusammengestellt von Br. Plew.*, Tilsit: Buchdruckerei J. Reylaender & Sohn, 1912; GStA PK: FM 5.2 T5, Nr. 1.
- CB¹ – 3. Br. *Christian Bartsch*; GStA PK: FM 5.1.3 7752.
- CB² – *Christiano Bartscho kalba*; GStA PK: FM 5.1.3. Nr. 5030.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2003: „Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras ir Martynas Liudvikas Rėza“, *Rėza M. L. Lietuvių kalbos seminaro istorija*, parengė Citavičiūtė Liucija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 11–42.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2004: *Karaliaučiaus universiteto Lietuvių kalbos seminaras. Istorija ir reikšmė lietuvių kultūrai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2013: „Žvilgsnis į nežinomą Rėzos kūrybinio palikimo dalį“, *Rėza. Raštai*, t. 2, sudarė Citavičiūtė Liucija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 13-31.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2014: „Martynas Liudvikas Rėza – pirmasis Kristijono Donelaičio kūrybos publikuotojas“, *Rėza. Raštai*, t. 4, sudarė Citavičiūtė Liucija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 19-51.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2014: „Pirmoji lietuvių literatūros antologija Aisopas arba Pasakos“, *Rėza. Raštai*, t. 4, sudarė Citavičiūtė Liucija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2017: „Nežinomos recenzijos ir anonsai M. L. Rėzos lietuvių dainų rinkiniui Dainos oder Litthausische Volkslieder“, *Tautosakos darbai*, t. 54, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 160-202.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2017: „Vokiečių ir lenkų recenzentų žvilgsnis į M. L. Rėzos parengtą lietuvių dainų rinkinį Dainos (1825)“, *Tautosakos darbai*, t. 54, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 149-159.

- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2018: „Prūsijos lietuvių dainų rinkimo, tyrimo ir publikavimo pradžia“, *Rėza. Raštai*, t. 5, sudarė Citavičiūtė Liucija Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 17–52.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, Rėzos rašytų laiškų (1820 ir 1826) vertimo rankraščiai.
- CITAVIČIŪTĖ, LIUCIJA, 2008: „Karaliaučiaus Karališkosios vokiečių draugijos reikšmė prūsistikos ir lituanistikos tyrimams XVIII amžiuje“, *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 26, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 273–293.
- ČIURLIONYTĖ, JADVYGA, 1969: *Lietuvių liaudies dainų melodikos bruožai*, Vilnius: Vaga.
- ČIURLIONYTĖ, JADVYGA, 2000: „Ch. Bartscho melodijų rinkinys „Dainų balsai“, *Bartschas. Dainų balsai*, parengė Čiurlionytė Jadvyga, Burkšaitienė Laima, Daniliauskienė Vida, Vilnius: Lietuvos muzikos akademija, 15–27.
- DAIJA, PAULS, 2017: *Literary History and Popular Enlightenment in Latvian Culture*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- DAUKANTAS, SIMONAS, 1976: „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, *Raštai*, t. 1, sudarė Merkys Vytautas, Vilnius: Vaga.
- DAUKANTAS, SIMONAS, 1976: „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“, *Raštai*, t. 2, sudarė Merkys Vytautas, Vilnius: Vaga.
- DK – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Constitution der Hochwüerdigen, Grossen Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden, gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen Andreas-Loge genannt Discreta zu Königsberg in Pr. Bei der Feier ihres Andreas-Festes am 30. November 1867*; GStA PK: FM 5.2 K47 Nr. 2.
- DOTZAUER, WINFRIED, 1991: *Quellen zur Geschichte der deutschen Freimaurerei im 18. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris: Peter Lang.
- DW – *Dziennik Wileński*, 1817, Nr. 35, Wilno: J. Zawadski, 473–584.
- ELERTIENĖ, BRONĖ, 1994: „Masonai ir Klaipėda“, *Liaudies kultūra*, Nr. 4, Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centras, 25–29.
- ENDZINAS, ALBINAS, 1968: „Liaudies švietimo klausimai Rytų Prūsijoje“, *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika ir psichologija*, t. 9 (1), Vilnius: Mintis, 85–98.
- ERLER, GEORG, 1911/12: *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr. 1544–1829*, t. 2, Leipzig: Duncker und Humblot.
- Eutino masonų ložė*, prieiga per internetą: <<https://wp.zum-goldenen-epfel.de/wir-ueber-uns/>> [žiūrėta 2019 07 09].

- FISCHER, RICHARD, 1910: *1760–1910. Geschichte der Johannisloge Zu den drei Kronen Or. Königsberg i Pr. Zur 150jährigen Gedenkfeier*, Königsberg: Hartung.
- FNN – „Ferdinand Nesselmann (Nekrolog)“, *Altpreuussische Monatsschrift neue Folge. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter*, t. 18, Königsberg in Pr.: Ferd. Beyer's Buchhandlung, 1881, (324–331).
- FORSTREUTER, KURT, 1932: *Gräfe und Unzer. Zwei Jahrhunderte Königsberger Buchhandel*, Königsberg: Gräfe und Unzer.
- FORSTREUTER, KURT, 1971: „Realgymnasium und Oberrealschule“, *Tilsit-Ragnit Stadt und Landkreis. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, sudarè Brix Fritz, Würzburg: Holzner Verlag, 421–438.
- Frankfurto masonų ložė*, prieiga per internetą: <http://freimaurerloge-zur-einigkeit-frankfurt.de/?seite=stiftungen_der_loge> [žiūrėta 2020 09 20].
- FRIEDEBERG, M., 1885: *Bilder aus Ostpreußen*, t. 1, Tilsit: Wilhelm Lohaus.
- FRIEDERSDORFF, FRANZ, 1888: *Königliches Gymnasium zu Tilsit*, Tilsit: Reylaender und Sohn.
- FROHNEBERG, H., 1911: *Geschichte des evangelischen Lehrerseminars Karalene im ersten Jahrhundert seines Bestehens*, Gumbinnen: C. Strezels Buchhandlung (Gebr. Reimer).
- GÄDICKE, JOHANN CHRISTIAN, 1818: *Freimaurer-Lexicon, nach vieljährigen Erfahrungen und den besten Hilfsmitteln ausgearbeitet*, Berlin: Gebrüder Gädicke.
- GERLACH, KARLHEINZ, 2009: *Die Freimaurer im Alten Preußen 1738-1806. Die Logen in Pommern, Preußen und Schlesien*, Innsbruck: Studienverlag.
- GERLACH, KARLHEINZ, 2014: *Die Freimaurer im Alten Preußen 1738-1806. Die Logen in Berlin*, Innsbruck: Studienverlag.
- GERULAITIENĖ VILJA, „Abraham Jakob Penzel und sein Interesse an der litauischen Literatur in Ostpreußen“, *Annaberger Annalen*, 2008, Nr. 8, prieiga internetu:<http://annaberger-annalen.de/jahrbuch/2000/Annaberg%20Nr.8%20Kap7.pdf>.
- GERVAIS, BERNHARD KONRAD LUDWIG, 1795: *Notizen von Preußen, mit besonderer Rücksicht auf die Provinz Littauen. Ein Beitrag zur näheren Kenntniß der inneren Verfassung und der Bewohner derselben. In historisch= topographisch= politisch= ökonomischer Hinsicht*, Königsberg: G. L. Hartung, Königl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler.
- GERVAIS, BERNHARD KONRAD LUDWIG, 1818: „Gumbinnen. Historisch=polit.=statistische Bemerkungen über diese Stadt nuerer Zeit“,

- Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 1, Königsberg: Hartungschens Hofbuchdruckerei, 106–153.
- GERVAIS, BERNHARD KONRAD LUDWIG, 1819: „Fragmentarische Ueberlieferungen zur ältern Geschichte Litthauens. Vom Geheimen Regierungsrath Gervais“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 2, Königsberg: Universitäts-Buchhandlung, 112–167.
- GERVAIS, BERNHARD KONRAD LUDWIG, 1820: „Notizen über die milden Stiftungen älterer und neuerer Zeit in Königsberg“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 3, Königsberg: Universitäts-Buchhandlung, 50–74.
- GERVAIS, BERNHARD KONRAD LUDWIG, 1821: „Notizen über die milden Stiftungen alterer und neuerer Zeit in Königsberg“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 4, Königsberg: Universitäts-Buchhandlung, 1–26.
- GIESE, ALEXANDER, 2006: *Laisvieji mūrininkai*, Vilnius: Versus aureus.
- GINEITIS, LEONAS, 1990: „Tilžės literatūrinė draugija ir lietuvių tautinis atgimimas“, *Lituanistica*, t. 2, Vilnius: Mokslas, 77–86.
- GINEITIS, LEONAS, 1995: *Prūsiškasis patriotizmas ir lietuvių literatūra*, Vilnius: Pradai.
- GISEVIUS, EDUARD, 1881: [*Werke*], Tilsit: J. Reyländer & Sohn.
- GROSSE, E., 1884: *IX. Jahresbericht 1883/84 über das Königliche Wilhelms-Gymnasium zu Königsberg in Pr.*, Königsberg Pr.: Ostpreussische Zeitungs- und Verlags- Druckerei.
- GUDLADT, KATHARINA, 1996: Theodor von Schön und die preußische Freimaurerei. Eine Annäherung, *Theodor von Schön. Untersuchungen zu Biographie und Historiographie*, Sösemann Bernd, Köln: Böhlau, 1996, 55–62.
- HAGEN, CARL HEINRICH, 1818: „Preußens Schicksale während der drey Schlesischen Kriege“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 1, Königsberg: Hartungschens[n] Hofbuchdruckerei, 525–567.
- HAGEN, CARL HEINRICH, 1818: „Preußens Schicksale während der Schwedenkriege“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 1, Königsberg: Hartungschens[n] Hofbuchdruckerei, 106–153.
- HAGEN, CARL HEINRICH, 1819: „Bemerkungen die Boden-Karte von Ost-Preußen und Litthauen betreffend“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 2, Königsberg: Universitäts-Buchhandlung, 501–507.
- HAGEN, CARL HEINRICH, 1821: „Die Pest in Preußen in den Jahren 1709 bis 1711“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, t. 4, Königsberg: Hartungschens[n] Hofbuchdruckerei, 27–49.
- HAMMACHER, KLAUS, 2016: „Die deutsche Freimaurerei im 19. und in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts“, *Freimaurer und Geheimbünde im*

19. und 20. Jahrhundert in Mitteleuropa, Innsbruck: Studien Verlag, 87–126.
- HARTUNG, GEORGE FRIEDRICH, 1825: *Akademisches Erinnerungsbuch für die welche in den Jahren 1787 bis 1817 die Königsberger Universität bezogen haben*, Königsberg: Hartungsche[n] Hofbuchdruckerei.
- HASENKAMP, [XAVER OSCAR VON], 1857: „Sammlung litthauischer Volkslieder, übersetzt von P. v. Bohlen“, *Der neuen Preußischen Provinzial=Blätter*, Bd. 12, Königsberg: Druck der Universitäts Buch und Steindruckerei von E. J. Dalkowski, 356–357.
- HEHN, JÜRGEN VON, 1935: *Die lettisch-literarische Gesellschaft und das Lettentum. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde bei der Hohen Philosophischen Fakultät der Albertus-Universität zu Königsberg (Pr)*, Königsberg: Gedruckt mit Genehmigung der Hohen Philosophischen Fakultät der Albertus-Universität zu Königsberg (Pr).
- HEIL, MATTHÄUS, „Prosopography“, prieiga per internetą: <<https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195389661/obo-9780195389661-0077.xml>> [žiūrėta 2020 06 20].
- HERMANN, ARTHUR, 2000: *Lietuviškos mokyklos Rytų Prūsijoje, Lietuvių ir vokiečių kaimynystėje*, sudarė Hermann Arthur, Vilnius: Baltos lankos, 32–49.
- HIEBER, OTTO, 1897: *Geschichte der Vereinigten Johannis-Loge zum Totenkopf und Phönix zu Königsberg i.Pr.*, Im selbst Verlage des Verfassers.
- HINZE, KURT, 1931: *Theodor von Schön als Regierungspräsident von Gumbinnen*, Königsberg.
- HOFFHEINZ, KARL THEODOR WALDEMAR, 1885: „Fünfte Generalversammlung“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 10, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 199–203.
- HOFFMANN, STEFAN LUDWIG, 2000: *Die Politik der Geselligkeit. Freimaurerlogen in der deutschen Bürgergesellschaft 1840–1918*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- HOHENHAUSEN, HÄNSEL MARKUS, 1989: *Die deutschsprachigen Freimaurer-Zeitschriften des 18. und 19. Jahrhunderts*, Frankfurt: R. G. Fischer.
- HOPPE, FERDINAND JOSEPH LEOPOLD, 1875: „Adalbert Bezenberger, Litauische und Lettische Drucke des 16. Jahrhundert. und Leopold Geitler, Litauische Studien“, *Altpreussische Monantsschrift neue Folge. Der*

- Neuen Preussischen Provinzial-Blätter*, Bd. 12, Königsberg in Pr.: Ferd. Beyer Buchhandlung, 350–356.
- HOPPE, FERDINAND JOSEPH LEOPOLD, 1875: „Gywerungis, gyrungis“, *Altpreussische Monantsschrift neue Folge. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter*, Bd. 12, Königsberg in Pr.: Ferd. Beyer Buchhandlung, 185.
- HOPPE, FERDINAND JOSEPH LEOPOLD, 1875: „Ortsnamen der Provinz Preussen“, *Altpreussische Monantsschrift neue Folge. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter*, Bd. 12, Königsberg in Pr.: Ferd. Beyer Buchhandlung, 289–298.
- HOPPE, FERDINAND JOSEPH LEOPOLD, 1875: „Ortsnamen der Provinz Preussen II“, *Altpreussische Monantsschrift neue Folge. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter*, Bd. 12, Königsberg in Pr.: Ferd. Beyer Buchhandlung, 548–564.
- HOPPE, FERDINAND JOSEPH LEOPOLD, 1878: „Orts- und Personennamen der Provinz Preussen“, *Altpreussische Monatschrift neue Folge. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter*, Bd. 15, Königsberg in Pr.: Ferd. Beyer Buchhandlung, 578–609.
- HUBATSCH, WALTHER, 1966: *Masuren und Preußisch-Litthauen in der Nationalitätenpolitik Preußens 1870–1920*, Marburg: N. G. Elwert.
- HUBATSCH, WALTHER, 1971: „Geschichte des Humanistischen Gymnasiums 1586–1944“, *Tilsit-Ragnit Stadt und Landkreis. Ein ostpreußisches Heimatbuch*, sudarė Brix Fritz, Würzburg: Holzner Verlag, 378–421.
- HUMBOLDT, WILHELM VON, 1836: *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*, Berlin: Königlichen Akademie der Wissenschaften.
- HW – 1873 m. kovo 6 d. *Karaliaučiaus ložės Po kaukole ir feniksu nario Heinricho Weylo kalba*; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 6769.
- HWFB – *Herders Werke in fünf Bänden*, t. 2, Berlin, Weimar: Aufbau Verlag, 1969.
- IBR – *Instruction für den Bruder Redner*; GStA PK: FM 5.2 K50 Nr. 9.
- ISRAEL, JONATHAN IRVINE, 2013: *Democratic Enlightenment. Philosophy, Revolution, and Human Rights 1750–1790*, Oxford: University Press.
- JACOB, MARGARET C., 2014: „Polite words of Enlightenment“, *The Enlightenment World*, sudarė Fitzpatrick Martin, Jones Peter, Knellwolf Christa, McCalman Ian, London, New York: Routledge, 272–287.

- JANULAITIS, AUGUSTINAS, 1898: „Malavėnų dainos”, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 23, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 433–459.
- JANULAITIS, AUGUSTINAS, 1899: „Malavėnų dainos”, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 24, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 497–527.
- JANULAITIS, AUGUSTINAS, 1901: „Dainos aufgezeichnet in Padubisen von Antanas Kabaila, mitgeteilt von A. Janulaitis”, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 26, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 179–189.
- JANULAITIS, AUGUSTINAS, 1902: „Malavėnų dainos”, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 27, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 270–298.
- JENTZSCH, ALFRED, 1878: „Die geologische Durchforschung Ost- und Westpreussens im Jahre 1877“ in: *Altpreussische Monatsschrift neue Folge. Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter*, Bd. 15, Königsberg in Pr.: Ferd. Beyer Buchhandlung, 318–332.
- JESSEN, HANS, 1954: *Von Buchdruckern und Verlegern im deutschen Osten*, Kitzingen, Main: Holzner Verlag.
- JFS – *Die Jubelfeier des Herrn Staatsministers v. Schön am 8ten Juni 1843*, 1843, Königsberg: Voigt.
- JKG – *Jahresverhandlungen der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst*, Band II, Mitau: Johann Friedrich Steffenhagen und Sohn, 1822.
- Johannas Joachimas Bellermannas*, prieiga per internetą: <<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/2826-bellermann-johann-joachim>> [žiūrėta 2019 08 10].
- JONYNAS, AMBRAZIEJUS, 1989: *Liudvikas Rėza tautosakininkas*, Vilnius: Mokslas.
- JOVAIŠAS, ALBINAS, 1969: „Lietuvių literatūrinių ryšių raida XIX a. pradžioje“, *Literatūra ir kalba*, t. 10, Vilnius: Vaga, 299–365.
- JOVAIŠAS, ALBINAS, 1969: *Liudvikas Rėza*, Vilnius: Vaga.
- JUCEVIČIUS, LIUDVIKAS ADOMAS, 1959: *Raštai*, sudarė Lebedys Jurgis, Lukšienė Meilė, Slaviūnas Zenonas, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- JUNG, A[LEXANDER], 1844: *Die große National-Feier des dritten Universitäts=Jubiläums zu Königsberg*, Königsberg: Tag und Koch.
- JUŠKA, ALBERTAS, 2003: *Mažosios Lietuvos mokykla*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.

- JUŠKA, ALBERTAS; MATULEVIČIUS ALGIRDAS; PURVINAS MARTYNAS, 2005: „Gumbinė“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 7, Gorkai–Imermanas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KAIRIES, CHRISTOPH, 1921: „Das Litauertum in Ostpreußen südlich des Memelstromes im Jahre 1921“, *Annaberger Annalen*, t. 2, Heidelberg, 1994, 76–110.
- KAUNAS, DOMAS, 1986: *Iš lietuvių knygos istorijos: Klaipėdos krašto lietuvių knyga iki 1919 m.*, Vilnius: Mokslas.
- KAUNAS, DOMAS, 1987: *Mažosios Lietuvos spaustuvės 1524–1940*, Vilnius: Mokslas.
- KAUNAS, DOMAS, 1993: *Donelaičio žemės knygiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- KAUNAS, DOMAS, 1996: *Mažosios Lietuvos knyga. Lietuviškos knygos raida 1547–1940*, Vilnius: baltos lankos.
- KAUNAS, DOMAS, 1999: *Knygos dalia*, Vilnius: Pradai.
- KAUNAS, DOMAS, 2009: „Martyno Jankaus leidybinė veikla ir vaidmuo kultūriniame ir politiniame sąjūdyje“, *Knygotyra*, t. 52, sudarė Domas Kaunas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 7–37.
- KAUNAS, DOMAS, 2009: *Knygos kultūra ir kūrėjas*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- KAUNAS, DOMAS, 2016: *Kristijono Donelaičio atminties paveldas*, Vilnius: Akademinė leidyba.
- KIAULEIKYTĖ, LAIMA, 2001: „XVIII – XIX a. sandūros Lietuvos masonų muzikos kultūra“, *Menotyra*, t. 3 (24), 22–32.
- KIAULEIKYTĖ, LAIMA, 2003: „Freimaurerlied atgarsiai L. G. Rėzos (1776–1840) kūryboje“, *Kultūrologija*, Nr. 10, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 126–143.
- KMLL – *Karaliaučiaus masonų ložės Po trimis karūnomis laiškas Didžiajai ložei Po trimis gaubliais*; GStA PK: FM 5.1.4 Nr. 6035.
- KNAAKE, EMIL, 1889: *Geschichte des Königlichen Realgymnasiums zu Tilsit von 1839–1889. Ein Beitrag zur 50 jährigen Jubelfeier der Anstalt*, Tilsit: Otto v. Mauderode.
- KOCH, F[RANZ], [1911]: *Ein Beitrag zur Geschichte des Tilsiter Mädchenschulwesens vom Jahre 1811 bis 1911*, Tilsit: Lituania.
- KOCH, LOUIS, 1870: *Sechszwanzigstes Jahresprogramm der städtischen Realschule erster Ordnung zu Tilsit*, Tilsit: Heinr. Post.
- KOCH, LOUIS, 1875: *Ein und dreißigstes Jahresprogramm der städtischen Realschule erster Ordnung zu Tilsit*, Tilsit: Reyländer und Sohn.
- KOCH, LOUIS, 1880: *Königliche Realschule erster Ordnung zu Tilsit. Sechs und dreißigstes Jahresprogramm*, Tilsit: H. Post.

- KÖRBER, ESTHER–BEATE, 1996: Schulrevolution in Preussen? Aspekte der Schulpolitik Theodor von Schöns“, *Theodor von Schön. Untersuchungen zu Biographie und Historiographie*, Sösemann Bernd, Köln: Böhlau, 105–116.
- KRÖGER, ERNST, 1996: „Vom Studenten zum Kriegsrat. Die staatswirtschaftliche Ausbildung Theodor von Schöns“, *Theodor von Schön. Untersuchungen zu Biographie und Historiographie*, Sösemann Bernd, Köln: Böhlau, 1996, 29–40.
- KROLLMANN, CHRISTIAN, 1974: *Altpreußische Biographie*, Band I. Marburg/Lahn: N. G. Elwert.
- KŠANIENĖ, DAIVA, 2009: „Wolff Peter Wilhelm“, *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 4, Rahn–Žvižėzeris, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KUBILIUS, VYTAUTAS, 1993: *Romantizmo tradicija lietuvių literatūroje*, Vilnius: Amžius.
- KUHLMANN, CAROLA, 2018: „Die Bewegung zur Rettung sittlich verwaarloster Kinder als soziale Bewegung männlicher Bürger im 19. Jahrhundert“, *Soziale Bewegungen und Soziale Arbeit. Von der Kindergartenbewegung zur Homosexuellenbewegung*, sudarė: Franke-Meyer Diana, Kuhlmann Carola, Wiesbaden: Springer, (39–50).
- KURCHAT, ALEXANDER THEODOR, 1892: *Verzeichnis der Schüler=Bibliothek des Königlichen Gymnassiums zu Tilsit*, Tilsit: H. Post.
- KURCHAT, FRIEDRICH, 1849: *Beiträge zur Kunde der littaaischen Sprache, von Friedrich Kurschat, littaaischem Prediger, acad. Lector der litt. Sprache und Dirigenten des litt. Seminars bei der Königl. Universität zu Königsberg i. Pr. Zweites Heft. Laut=und Tonlehre der littaaischen Sprache*, Königsberg: Druck und Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerei, Berlin: In Commission bei Th. Ch. Fr. Enslin.
- KÜSEL, EDUARD, 1884: *XXIII. Jahresbericht 1883/84 über das städtische Gymnasium zu Memel*, Memel: F. W. Siebert.
- KÜSEL, EDUARD, 1885: *XXIV. Jahresbericht 1884/85 über das städtische Gymnasium zu Memel*, Memel: F. W. Siebert.
- LAGL¹ – Bestand=Liste von den in der delegierten altschottischen [Loge] genannt Andreas zum goldnen Leuchter Orient zu Königsberg in Pr. in den Grad Nr. IV. aufgenommenen Br.Br.; GStA PK: FM 5.1.4, Nr. 862.
- LAGL² – Verzeichnis der Mitglieder der delegirten A. S. Loge zu den drei Kronen, auf Andreas zum goldnen Leuchter genannt zu Königsberg in Preussen; GStA PK: FM 5.1.4, Nr. 6034.

- LAGL³ – Bestand=Liste von den, in den delegierten altschottischen [Loge], genannt Andreas zum goldenen Leuchter, im Oriente zu Königsberg in Preußen, in den Grad Nr. IV aufgenommen Br.; GStA PK: FM 5.1.4, Nr. 862.
- LAGL⁴ – Bestand=Liste von den in der delegierten [Loge] genannt Andreas zur goldnen Leuchter in Orient zu Königsberg in Pr., in den Grad Nr. IV aufgenommen Br. Br.; GStA PK: FM 5.1.4, Nr. 862.
- LAS – *Lituanistinis Augusto Schleicherio palikimas*, 2014: t. 2, sudarė: Lemeškin Ilja, Zabarskaitė Jolanta, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- LDK¹ – Bestand-Liste der St. Joh. und A. S. D. Loge zu den drei Kronen in Königsberg in Preussen, für das Jahr 1803; GStA PK: FM 5.2 K50 Nr. 1.
- LDK² – Bestand-Liste der St. Johannis-Loge zu den 3 Kronen, zu Königsberg in Preussen, für das Jahr 1809.; GStA PK: FM 5.2 K50, Nr. 1.
- LDK³ – Bestand-Liste der Loge zu den 3 Kronen, im Orient zu Königsberg in Preussen, für das Jahr 1810.; GStA PK: FM 5.2 K50, Nr. 1.
- LDK⁴ – Bestand-Liste der Loge zu den 3 Kronen, gegründet den 10. Juni 1760 im Orient zu Königsberg in Preussen, für das Jahr 1811.; GStA PK: FM 5.2 K50, Nr. 1.
- LDK⁵ – Mitglieder-Verzeichnis der zum Verbande der Grossen National-Mutterloge der Preussischen Staates genannt „Zu den drei Weltkugeln“ gehörigen Johannis-Loge „Zu den drei Kronen“ (vormals „Zu den drei Ankern) gestiftet am 10. Juni 1760 und der damit verbundenen Schottenloge „Andreas zum Goldenen Leuchter“ gegründet am 13. Januar 1769 im Orient Königsberg in Preussen. Für das Maurerjahr 1910/11., Königsberg Pr.: Druck von BBr. Leo Krause & Ewerlien; GStA PK: FM 5.2 K50, Nr. 13.
- LDK⁶ – Mitglieder-Verzeichnis der zum Verbande der Grossen National-Mutterloge der Preussischen Staaten genannt „Zu den drei Weltkugeln“ gehörigen Johannis-Loge „Zu den drei Kronen“ (vormals „Zu den drei Ankern) gestiftet am 10. Juni 1760 und der damit verbundenen Schottenloge „Andreas zum Goldenen Leuchter“ gegründet am 13. Januar 1769 im Orient Königsberg in Preussen. Für das Maurerjahr 1912/13., Königsberg Pr.: Druck von BBr. Leo Krause & Ewerlien; GStA PK: FM 5.2 K50, Nr. 13.
- LDK⁷ – Rede zum 171. Stiftungsfest der Loge zu den 3 Kronen. Königsberg Pr., den 19. September 1931, gehalten vom stellvertretenden Redner, Br. Meyer I.; GStA PK: FM 5.2 K50, Nr. 3.
- LDK⁸ – Mitglieder der [Loge] zu den drei Kronen in Königsberg in Ostpreussen; GStA PK: FM 5.2 K50 Nr. 1.

- LE – *Lietuvių enciklopedija*, t. 10, Jungtinės Amerikos Valstybės – Karikatūra, redaktorai Bendorius Antanas, Čepėnas Pranas, Girnius Juozas, Boston: Lietuvių enciklopedijos leidykla, 1957.
- LEADBEATER, CHARLES WEBSTER, 1986: *Freemasonry and its Ancient mystic rites*, New York: Gramercy books.
- ŁEMPICKI, STANISLAW MALACHOWSKI, 1932: „Wolnomularskie utwory Brodzińskiego“, *Pamiętnik Literacki: czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej*, t. 29, Nr. 1/4, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, 232–247.
- LENNHOF, EUGEN; POSNER, OSKAR; BINDER, DIETER A., 2006: *Internationales Freimaurer Lexicon*, München: Herbig.
- LEPNERIS, TEODORAS, 2011: *Prūsų lietuvis*, parengė Gerulaitienė Vilija, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- LIS – 1782 m. Tilžės masonų ložės „Irene“ narių sąrašas; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 7751.
- LIT¹ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Constitution der Höchstleuchtenden Hochwürdigsten Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmäßigen, verbesserten und vollkommenen St. Johannis-Loge genannt Irene zu Tilsit. Bei der Feier ihres 64. Stiftungsfestes am 26. Februar 1888.*, Tilsit: J. Reyländer & Sohn; GStA PK: FM 5.1.3, Nr. 7752.
- LIT² – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden und Hochwürdigsten Gr. Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmäßigen, verbesserten und vollkommenen Johannis-Loge genannt „Irene“ zu Tilsit. Bei der Feier ihres 108 jährigen Stiftungsfestes am 26. Februar 1932.*, Tilsit: Br. C. Reylaender; GStA PK: FM 5.2 T5, Nr. 3.
- LIT³ – *Verzeichniss der Brüder, Beamten und Mitglieder der von der Hochwürdigsten Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin unter dem 26. Februar 1824 konstituirten gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen St. Johannis-Loge Irene zu Tilsit am 7. März 1832.*, Königsberg: gedruckt in der Hartungschens Hof- und Universitäts-Buchdruckerei, 1832; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 5191.
- LIT⁴ – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Constitution der Hochwürdigsten Grossen Landes-Loge der Freimaurer v. Deutschland zu Berlin arbeitenden g. und v. St. Johannis-Loge genannt Irene zu Tilsit, regulirt für das Maurer-Jahr 1868/69.*; GStA PK: FM 5.2 F28, Nr. 486.
- LIT⁵ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden und Hochwürdigsten Gr. Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu*

- Berlin arbeitenden gesetzmäßigen, verbesserten und vollkommenen Johannis-Loge genannt Irene zu Tilsit. Stiftungstag: 26. Februar 1824. Bei der Feier ihres 85 jährigen Stiftungsfestes am 28. Februar 1909., Tilsit: J. Reylaender & Sohn; GStA PK: FM 5.2 T5, Nr. 1.*
- LIT⁶ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Constitution des Höchstleuchtenden Hochwürdigsten Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen St. Johannis-Loge genannt Irene zu Tilsit. Bei der Feier ihres 61. Stiftungsfestes am 26. Februar 1885, Tilsit: J. Reyländer & Sohn; GStA PK: FM 5.1.3, Nr. 7752.*
- LIT⁷ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden und Hochwürdigsten Gr. Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmäßigen, verbesserten und vollkommenen Johannis-Loge genannt Irene zu Tilsit. Stiftungstag: 26. Februar 1824. Bei der Feier ihres 87 jährigen Stiftungsfestes am 26. Februar 1911., Tilsit: Bbr. J. Reylaender & Sohn; GStA PK: FM 5.2 T5, Nr. 3.*
- LIT⁸ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden und Hochwürdigsten Gr. Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmäßigen, verbesserten und vollkommenen Johannis-Loge genannt „Irene“ zu Tilsit. Bei der Feier ihres 90jährigen Stiftungsfestes am 26. Februar 1914., Tilsit: J. Reylaender & Sohn; GStA PK: FM 5.2 T5 Nr. 1.*
- LIT⁹ – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Constitution der Hochwürdigsten Großen Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden g. und v. St. Johannis-Loge genannt Irene zu Tilsit, regulirt für das Maurer-Jahr 1863/64., Tilsit: H. Post; GStA PK: FM 5.2 F28, Nr. 468.*
- LIT¹⁰ – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Constitution der Hochwürdigsten Grossen Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden g. und v. St. Johannis-Loge genannt Irene zu Tilsit regulirt für das Maurer-Jahr 1873/74., Löbau i. S.: E. Basianier & Br. Dunsky; GStA PK: FM 5. 2 T5, Nr. 1.*
- LLT¹ – *Verzeichniss der Mitglieder der Loge Louise zum aufrichtigen Herzen und der Alt-Schottischen delegirten [Loge] Friedrich Wilhelm zur Treue in Tilsit im Jahr 1814, als Tochter der grossen National=Mutter [Loge] zu den drei Weltkugeln; GStA PK: FM 5.2 J7, Nr. 123.*
- LLT² – *Verzeichniss der Mitglieder der Loge Louise zum aufrichtigen Herzen und der Alt-Schottischen delegirten [Loge] Friedrich Wilhelm zur Treue in Tilsit im Jahr 1814, als Tochter der grossen National-Mutter-[Loge] zu den drei Weltkugeln.; GStA PK: FM 5.2 J7, Nr. 123.*

- LLT³ – *Verzeichniss der Mitglieder der Loge Louise zum aufrichtigen Herzen und der delegirten [Loge] Friedrich Wilhelm zur Treue in Tilsit im Jahr 1814, als Tochter der grossen National=Mutter=[Loge] zu den drei Weltkugeln*; GStA PK: FM 5.2 J7, Nr. 123.
- LLT⁴ – *Verzeichniss sämtlicher Mitglieder der A. S. D. Loge Friedrich Wilhelm zur Treue und der g. u. v. St. Johannis Loge Louise zum aufrichtigen Herzen im Orient zu Tilse Tochter der Hochw. grossen National-Mutter-Loge zu den drei Weltkugeln in Berlin für das Jahr 1819/20.*; GStA PK: FM 5.2 A33, Nr. 299.
- LLT⁵ – *Verzeichniß sämtlicher Mitglieder der A. S. D. Loge Friedrich Wilhelm zur Treue, und der g. u. v. St. Johannis=Loge Louise zum aufrichtigen Herzen im Orient zu Tilse, Tochter der Hochw. großen National=Mutter=Loge zu den drei Weltkugeln in Berlin, für das Jahr 1823/24.*; GStA PK: FM 5. 2 J7, Nr. 123.
- LMK – *Laisvųjų mūrininkų konstitucija. 1723 metų leidimo Andersono konstitucijos vertimas ir faksimilė, Lietuvos laisvųjų ir pripažintųjų mūrininkų Didžioji ložė A.F. & A.M., 2013.*
- LMM¹ – *Mitgliederverzeichniss der unter Constitution der Hochw. grossen National–Mutter–Loge der Preussischen Staaten, genannt zu den drei Weltkugeln, arbeitenden St. Johannis Freimaurer–Loge Memphis und der damit verbundenen delegirten Altschottischen Loge Aurora zum Tempel der Weisheit im Oriente zu Memel. Für das Maurerjahr 1840–41, [Memel]: F. W. Horch; GStA PK: FM 5.2, M35, Nr. 1.*
- LMM² – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Constitution der Hochw. großen National-Mutter-Loge der Preussischen Staaten, genannt zu den drei Weltkugeln, arbeitenden St. Johannis Freimaurer-Loge Memphis und der damit verbundenen delegirten Altschottischen Loge Aurora zum Tempel der Weisheit im Orient von Memel. Für das Maurer-Jahr 1862/63., Memel: Gedruckt bei Br. E. Waikinnis & Co.; GStA PK: FM 5.2 M35, Nr. 1.*
- LMM³ – *Mitglieder–Verzeichniss der unter Constitution der Ehrwürdigsten großen National-Mutterloge der preussischen Staaten, genannt zu den drei Weltkugeln, arbeitenden St. Johannis Freimaurer-Loge Memphis und der damit verbundenen delegirten Altschottischen Loge Aurora zum Tempel der Weisheit im Orient von Memel. Für das Maurer-Jahr 1874/75, Memel: F. W. Siebert; GStA PK: FM 5.2, M35, Nr. 1.*
- LMM⁴ – *Mitglieder-Verzeichnis der zum Verbande der grossen National-Mutter-Loge in den preussischen Staaten, genannt zu den drei Weltkugeln, gehörigen Johannisloge Memphis im Orient von Memel und der damit verbundenen Altschottischen Delegation Aurora zum Tempel*

- der Weisheit. Für das Maurer-Jahr 1910/1911, [Memel]: [F. W. Siebert]; GStA PK: FM 5.2, M35, Nr. 1.*
- LMM⁵ – *Mitglieder-Verzeichnis der zum Verbannde der grossen National-Mutter-Loge in den preussischen Staaten genannt zu den drei Weltkugeln gehörigen Johannisloge Memphis im Orient von Memel. Für das Maurer-Jahr 1913/1914., Memel: Gedruckt bei Br. F. W. Siebert; GStA PK: FM 5.2 M35, Nr. 1.*
- LMM⁶ – *Mitglieder-Verzeichnis der zum Verbannde der grossen National-Mutter-Loge in den preussischen Staaten genannt zu den drei Weltkugeln gehörigen Johannisloge Memphis im Orient von Memel gegründet am 23. Februar 1776 und der damit verbundenen Altschottischen Delegation Aurora zum Tempel der Weisheit. Gegründet am 14. September 1803. Für das Maurer-Jahr 1921/1922., Memel: Gedruckt bei Br. F. W. Siebert; GStA PK: FM 5.2 M35, Nr. 1.*
- LSG – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden Hochwürdigsten Grossen Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden, gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen Andreas-Loge genannt „Severa“ zu Gumbinnen. Bei der Feier ihres 30 jähr. Stiftungsfestes am 30. November 1909., Gumbinnen: Gedruckt bei Br. Wilh. Krauseneck; GStA PK: FM 5.1.3, Nr. 6256.*
- LST¹ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden und Hochwürdigsten Großen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen Andreas-Loge genannt „Strenua“ zu Tilsit. Gestiftet am 11. September 1877. Bei der Feier ihres 51. Stiftungsfestes am 30. November 1928., Tilsit: Br. C. Reylaender; GStA PK: FM 5.2 T4, Nr. 7.*
- LST² – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden Hochwürdigsten Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen St. Andreas-Loge genannt „Strenua“ zu Tilsit. Bei der Feier ihres 12. Stiftungsfestes am 30. November 1888., Tilsit: J. Reyländer & Sohn; GStA PK: FM 5.2 T4, Nr. 7.*
- LST³ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden Hochwürdigsten Großen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen Andreas-Loge genannt „Strenua“ zu Tilsit. Stiftungstag 11. September 1877. Herausgegeben bei der Feier des Andreasfestes und ihres 35 jährigen Bestehens am 30. November 1912., Tilsit: J. Reyländer & Sohn; GStA PK: FM 5.2 T4, Nr. 7.*

- LTP¹ – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Konstitution der H. G. Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland in Berlin arbeitenden ger. und vollk. vereinigten St. Johannis-Loge genannt: zum Todtenkopf und Phönix zu Königsberg in Preussen regulirt für das neue Maurerjahr am Stiftungstage der Loge, den 21. März 5840*; GStA PK: FM 5.1.3, Nr. 6766.
- LTP² – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Constitution der H. und H. Gr. Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland in Berlin arbeitenden ger. und vollk. vereinigten St. Johannis-Loge, genannt: zum Todtenkopf und Phönix zu Königsberg in Preussen. Regulirt für das Maurerjahr 5843/44 am Stiftungstage der Loge, den 21. März 5843.*, Gedruckt beim Br. Dalkowski; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 6766.
- LUKŠIENĖ, MEILĖ, 1980: „Kazimieras Kantrimas ir jo memorandumas dėl lietuvių kalbos“, *Kalba ir mintis*, sudarė Savukynas Bronys, Vilnius: Mokslas, 168–177.
- LUKŠIENĖ, MEILĖ, 2014: *Prie tautos kultūros pamatų*, sudarė ir parengė Lukšaitė Ingė, Ikamaitė Austėja, Vilnius: Švietimo aprūpinimo centras.
- LULLIES, HANS, 1904: *Zum Götterglauben der alten Preussen*, Königsberg i. Pr.: Hartungsche Buchdruckerei.
- LZGL¹ – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Konstitution der Höchstleuchtenden Hochwürdigsten Grossen Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden, gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen Johannis-Loge genannt „Zur goldenen Leyer“ zu Gumbinnen. Bei der Feier ihres 102 jährigen Stiftungsfestes am 31. Oktober 1912.*, Gumbinnen: Fritz Herbst; GStA PK: FM 5.2 G58 Nr. 3.
- LZGL² – *Verzeichniß der Brüder Beamten und Mitglieder der gesetzmäigen verbesserten und vollkommenen St. Joh. = Loge zur goldnen Leyer in Gumbinnen. Den 27sten November 1816*; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 6240.
- LZGL³ – *Mitglieder-Verzeichniss unter Constitution der Hochw. grossen Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland in Berlin arbeitenden gesetzmässigen, verbesserten und vollkommenen St. Johannis-Loge, „Zur goldenen Leyer“ zu Gumbinnen. Redigirt für das neue Maurerjahr am Stiftungstage der Loge, den 31. October 1864.*, Gumbinnen: Fr. und Wilh. Krauseneck; GStA PK: FM 5.1.3, Nr. 6243.
- LZGL⁴ – *Mitglieder=Verzeichniss der unter Constitution der Hochwürdigsten Grossen Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden g. u. v. St. Johannis-Loge genannt zur goldenen Leyer zu Gumbinnen, regulirt für das neue Maurerjahr am Stiftungstage der Loge, den 31. October 1870.*, Gumbinnen: Gedruckt bei J. F. Lemke; GStA PK: FM 5.2 G58 Nr. 3.

- LZGL⁵ – *Mitglieder=Verzeichniss der unter Constitution der Hochwüdigsten Grossen Landes=Loge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden g. u. v. St. Johannis-Loge genannt zur goldenen Leyer zu Gumbinnen, regulirt für das neue Maurerjahr am Stiftungstage der Loge, den 31. October 1872.*, Gumbinnen: Gedruckt bei Willh. Krauseneck; GStA PK: FM 5.2 G58, Nr. 3.
- MACIŪNAS, VINCAS, 1997: *Lituanistinis sąjūdis XIX a. pradžioje*, Vilnius: Petro ofsetas.
- MALIŠAUSKAS, JURGIS, 2004: „Theodoras von Schönas ir Mažoji Lietuva“, *Vėjas iš Aistmarių. Straipsnių rinkinys*, sudarė Mališauskas Jurgis, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 144–160.
- Manheimo masonų ložė, prieiga per internetą:*
<<http://www.freimaurer.ws/beruehmte-freimaurer/>> [žiūrėta 2019 07 09].
- MANTHEY, JÜRGEN, 2006: *Königsberg. Geschichte einer Weltbürgerrepublik*, München: Deutscher Taschenbuch.
- MERKYS, VYTAUTAS, 1972: *Simonas Daukantas*, Vilnius: Vaga.
- MERKYS, VYTAUTAS, 1976: „Simonas Daukantas ir jo raštai“, *Simonas Daukantas. Raštai*, t. 1, Vilnius: Vaga, 5–32.
- MERTIKAITIS, KRISTIJonas, ENDRIKIS, 1825: *Mazos Giesmju Knygeles, iß wienu ir kittu Wokißku Knygu Lietuwißkai perguldytos ir antra karta Jßpaustos*, Klaipėda: Friedr. Will. Horch.
- MERTIKAITIS, KRISTIJonas, ENDRIKIS, 1825: *Wissokies Naujes Giesmes arba Ewangelißki Psalmi, kuros ikßolei taip po wiena kaip ir po kelles, i mazas Knygeles Surაbytas Buwa, Dabbar alle wienas Knygas surinktas ir pagal norejima kelliu Nubaznu Dußiu i Druka Padutas*, Klaipėda: Friedr. Will. Horch.
- MICKIEWICZ, ADAM, 1955: *Dziela. Literatura Słowiańska*, t. 11, sudarė Płoszewski Leon, Warszawa: Czytelnik.
- MIKNYS, RIMANTAS, 2004: „Masonerijos kuluaruose. Ieškant Vilniaus klausimo sprendimų“, *Darbai ir dienos*, t. 40, sudarė Gudaitis Leonas, Kaunas: Spindulys, 201–212.
- MIKNYS, RIMANTAS, 2012: „Vilniaus laisvųjų mūrininkų atsikūrimo XX a. pradžioje peripetijos lietuvių, lenkų ir baltarusių tautinių judėjimų perspektyvoje“, *Laisvoji mūrininkija pasaulyje ir Lietuvoje: idėjos, istorija, asmenybės*, sudarė Jogėla Vytautas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 103–116.
- MIKŠYTĖ, REGINA, 1978: *Silvestras Valiūnas*, Vilnius: Vaga.
- MLE¹ – *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 1: *A–Kar*, 2000, sudarė Račis Antanas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

- MLE² – *Mažosios Lietuvos enciklopedija*, t. 2: *Kas–Maž*, 2003, sudarė Pėteraitis Vilius, Zinkevičius Zigmąs, Purvinas Martynas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- MLE³ – *Mažosios Lietuvos enciklopedija* t. 3: *Mec–Rag*, 2006, sudarė Pėteraitis Vilius, Purvinas Martynas, Kaltenis Vytautas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- MLE⁴ – *Mažosios Lietuvos enciklopedija* t. 4: *Rahn–Žvižeris*, 2009, sudarė Pėteraitis Vilius, Bagdonavičius Vaelovas, Valentukevičienė Danutė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- [MOSSDORF], [FRIEDRICH], 1863: *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei. Zweite völlig umgearbeitete Auflage von Linning's Encyclopädie der Freimaurerei. Erster Band, A-Honiton*, Leipzig: F. A. Brockhaus.
- [MOSSDORF], [FRIEDRICH], 1900: *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei. Erster Band, A-L*, Leipzig: Max Hesse.
- [MOSSDORF], [FRIEDRICH], 1901: *Allgemeines Handbuch der Freimaurerei.*, Bd. 2, Leipzig: M. Hesse's Verlag.
- MVS – *Mitglieder-Verzeichnis der unter Constitution der Höchstleuchtenden Hochwürdigsten Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin arbeitenden gesetzmäßigen, verbesserten und vollkommenen Andreas-Loge genannt „Strenua“ zu Tilsit. Bei der Feier ihres 16. Stiftungsfestes am 30. November 1892.*, Tilsit: J. Reyländer & Sohn; GStA PK: FM 5.2, T4, Nr. 7.
- „Nachruf“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, 1896, t. 21, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, [205].
- NAST, LOUIS, 1893: „Die Volkslieder der Litauer inhaltlich und musikalisch“, *Wissenschaftliche Beilage zum Bericht des Königlichen Gymnasiums zu Tilsit. Ostern 1893*, Tilsit: Otto v. Mauderode, 1–51.
- NAUDON, PAUL, 2005: *Masonai*, Vilnius: Alma littera.
- NESELMANN, GEORG HEINRICH FERDINAND, 1851: *Wörterbuch der Littauischen Sprache von G. H. F. Nesselmann*, Königsberg: Verlag der Gebrüder Bornträger.
- NESELMANN, GEORG HEINRICH FERDINAND, 1852: „Erinnerungen an den Professor v. Bohlen. Gelesen in der Deutschen Gesellschaft am 25. September 1851. Von G. H. F. Nesselmann“, *Der neuen Preußischen Provinzial=Blätter andere Folge*, Königsberg: Gedruckt bei E. J. Dalkowski, (37–53).
- NGL – *Nachweis der Grossen Landesloge der Freimaurer von Deutschland zu Berlin für das Jahr 1844 und 1845, enthaltend den Bestand derselben am 24. Juni 1844: Angabe der zu eben dieser Zeit unter ihrem grossen*

- Hammer arbeitenden Provinzial-Logen und deren Beamten, der von ihr gegründeten und berechtigten St. Andreas- und St. Johannis-Logen und der Freimaurer-Logen, mit welchen sie in Beziehung und Briefwechsel steht*, Berlin: Dieterichschen Buchdruckerei (E. S. Mittler), 1844.
- NLS – *Nesselmanno laiškai Schulzei*; GStA PK: VI. HA NI Schulze J. Nr. 26.
- OBGARTEL, WILHELM, 1912: *Der Regierungsbezirk Gumbinnen, Insterburg*: Selbstverlag.
- OLIKER, DITTA M., 2011: *The Importance of Fathers*, prieiga per internetą: <<https://www.psychologytoday.com/intl/blog/the-long-reach-childhood/201106/the-importance-fathers>> [žiūrėta 2019 07 23].
- PACEVIČIUS, ARVYDAS, 2010: *Pamirštoji mecenatystė 1792-1832. Dovanų Vilniaus universiteto bibliotekai knyga*, Vilnius: Dabaexpo.
- PACEVIČIUS, ARVYDAS, 2016: „Masonų knygos kultūros raiška XIX amžiaus Lietuvoje“, *Knygotyra*, t. 67, sudarė Domas Kaunas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 115–147.
- PANGONYTĖ, RUGILĖ, 2019: „Prozopografijos galimybės Karpių giminės genealoginiuose tyrimuose“, *Bibliotheca Litwana. Genealogija ir lokalinė istorija*, t. 6, sudarė Astrauskienė Genovaitė, Pacevičius Arvydas, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, (100–120).
- PETKŪNAS, DARIUS, 2011: „Kunigas ir teologas Martynas Liudvikas Rėza“, *Rėza. Raštai*, t. 1, parengė Citavičiūtė Liucija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1–27.
- PETRAUSKAS, RIMVYDAS, 2003: *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: sudėtis, struktūra, valdžia*, Vilnius: Aidai.
- PETROŠIENĖ, LINA, 2011: „Tautosakos rinkimo ištakos Šilutės apylinkėse: objekto ir konteksto sąveika“, *Logos*, t. 68, 163–183.
- PĪRĀGS, VALDIS, 2008: „Brīvmūrnieku rituālu izcelsme Latvijā“, *Akadēmiskā dzīve*, t. 45, 68–79.
- PĪRĀGS, VALDIS, 2012: „Spekuliacijos ir faktai apie Latvijos laisvuosius mūrininkus“, *Laisvoji mūrininkija pasaulyje ir Lietuvoje: idėjos, istorija, asmenybės*, sudarė Jogėla Vytautas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 131–145.
- PKGT¹ – *Programm des Königlichem Gymnasiums zu Tilsit. Ostern 1881*, Tilsit: H. Post, 1881.
- PKGT² – *Programm des Königlichem Gymnasiums zu Tilsit*, Tilsit: J. Reyländer und Sohn, 1884.
- PLE – *Popiežiaus Leono XIII enciklika Humanum genus apie masonus*, Chicago: K.A.S., 1959.
- PLEČKAITIS, VYTAUTAS, 2018: *Masonai. Laisvieji mūrininkai, kūrę ir stiprinę Lietuvą*, Vilnius: Flavija.

- POCYTĖ, SILVA, 2002: *Mažlietuviai Vokietijos imperijoje 1871–1914*, Vilnius: Vaga.
- POCYTĖ, SILVA, 2016: „Die Litauische Literarische Gesellschaft – die Festhalterin des Erbes einer „Sterbenden Nation“ 1879–1923“, *Latvijas vēstures institūta žurnāls*, Nr. 1 (98), 28–65.
- PÖHLMANN, HEINRICH, 1886: „Geschichte des Königlichen Gymnasiums zu Tilsit“, *Festschrift zu dem am 31. Mai, 1. und 2. Juni 1886 stattfindenden 300 jährigen Jubiläum des Königlichen Gymnasiums zu Tilsit*, Tilsit: H. Post, 1–54.
- POŠKA, DIONIZAS, 2016: „Pas Leono Uvainio, raštoriaus gradiškojo Raseinių pavieto sūdo, 1825 metų, 18 dieną biržio, ant jo vardinių“, *Lietuvos literatūros antologija 1795–1831*, t. 1, sudarė Speičytė Brigita, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- PPB – *Preußische Provinzial-Blätter*, Bd. 12, 1834, Königsberg: Gedruckt in Hartung's Hofbuchdruckerei. In Commission bei der Buchhandlung der Gebrüder Bornträger.
- PURVINAS, MARTYNAS, 2004: „Šereitlaukio (Šereiklaukio) dvaro raidos bruožai“, *Kultūros paminklai* 11, sudarė Juozas Bardauskas, Vilnius: Savastis, 170–183.
- RACĖNAITĖ, RADVILĖ, 2012: „To dvaro ponas prie budavonininkų priklausęs: laisvųjų mūrininkų vaizdinys sakytinėje tautosakoje ir amžininkų raštuose (XIX a. pradžia – XX a. pirmoji pusė)“, *Laisvoji mūrininkija pasaulyje ir Lietuvoje: idėjos, istorija, asmenybės*, sudarė Jogėla Vytautas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 225–236.
- REINALTER, HELMUT, 1989: „Einleitung: Was ist Freimaurerei und masonische Forschung?“, *Aufklärung und Geheimgesellschaften. Zur politischen Funktion und Sozialstruktur der Freimaurerlogen im 18. Jahrhundert*, München: R. Oldenburg Verlag, 9–29.
- REINALTER, HELMUT, 2016: *Die Freimaurer*, München: C. H. Beck.
- RĖZA, MARTYNAS LIUDVIKAS, 2000: *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraščio*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- RĖZA, MARTYNAS LIUDVIKAS, 2011: „Lietuviškos biblijos istorija. Šiaurės tautų religijos istorijos papildymas“, *Raštai*, t. 1, sudarė Citavičiūtė Liucija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- RĖZA, MARTYNAS LIUDVIKAS, 2014: *Raštai*, t. 4, sudarė Citavičiūtė Liucija, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1809: *Prutena, oder preussische Volkslieder und andere Vaterländische Dichtungen*, Königsberg: Gedruckt bei Heinrich Degen.

- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1816: *BIBLIA, Tai esti: Wissas Szwentas Rábtas Seno ir Naujo Testamento, Su kiekwienu Pėrskyrimo trumpu Pranešimmu, ir reikalingu Pazėnklinimu tū paczuˆZodzuˆ, kurrie kittuse Pėrskyrimuse randomi, Nu kellū Mokytojū Lietuwoj' Lietuwiškay pėrstattytas, Dabar išk naujo pėrweizdetas Ir trėczą Kartą iškpaustas. Rábtas iškpaustas pas Endriki Degen.*
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1816: *Geschichte der litthauischen Bibel, ein Beytrag zur Reliognsgeschichte der Nordischen Völker*, Königsberg: Gedruckt in der Hartungschen Hofbuchdruckerei.
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1816: *Philologisch-kritische Anmerkungen zur Litthauischen Bibel als Erläuterungen zu der bey der neuen Ausgabe veranstalten Umarbeitung des Litthauischen Textes. Von D. L. J. Rhesa Professor der Theologie und Prediger*, Königsberg: Gedruckt in der Hartungschen Hofbuchdruckerei.
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1818: „Ueber litthauische Volkspoesie“, *Beiträge zur Kunde Preußens*, Königsberg: Hartungschen Hofbuchdruckerei, 507–524.
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1818: *Das Jahr in vier Gesaengen, ein laendliches Epos aus der Litthauischen des Christian Donaleitis, genannt Donalitius, in gleichem Versmaaß ins Deutsche uebertragen von D.L.J. Rhesa, Prof. d. Theol. Koenigsberg 1818, gedruckt in der Koenigl. Hartungschen Hofbuchdruckerei.*
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1824: *Aisópas arba Pásakos išk Grykonū kalbós pėrgulditos per D. L. J. Rhesa. Su Pridėjimū kellū naujū Pásakū. Karaláuczuje, iškpaustas ir pardūdamas pas Augustą Artungą.*
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1824: *Philologisch-kritische Anmerkungen zur Litthauischen Bibel als Erläuterungen zu der bey der neuen Ausgabe veranstalten Umarbeitung des Litthauischen Textes. Von D. L. J. Rhesa Professor der Theologie und Prediger, zweiter Theil*, Königsberg: Gedruckt in der Hartungschen Hof- und Universitäts Buchdruckerei.
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1825: *Dainos oder Litthauische Volkslieder gesammelt, uebersetzt und mit gegenueberstehendem Urtext herausgegeben von L.J. Rhesa, Dr. d. Theol. und Phil. ordentl. Professor d. Theol und Dir. des Litthauischen Seminars auf d. Universitaet zu Koenigsberg. Nebst einer Abhandlung ueber die litthauischen Volksgedichte. Koenigsberg, 1825. Druck und Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerei.*

- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1825: *Prutena, oder Vaterländische Lieder und Dichtungen*, t. 2, Königsberg: Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerei.
- RHESA, L[UDWIG] J[EDEMIN], 1843: *Dainos oder Litthauische Volkslieder. Gesammelt, übersetzt und mit gegenüberstehendem Urtext herausgegeben von L. J. Rhesa*, Berlin: Verlag von Theod. Chr. Fr. Enslin.
- RLG¹ – 1820 m. spalio 14 d. Rėzos rašytas laiškas Gėtei.
- RLG² – 1826 m. kovo 20 d. Rėzos rašytas laiškas Gėtei.
- ROBINSON, JOHN J., 1989: *Born in Blood: The Lost Secrets of Freemasonry*, USA: M. Evans and Company.
- RUNKEL, FERDINAND, 2012: *Geschichte der Freimaurerei in Deutschland*, Band 3, Salzwasser.
- SABVK – *Statut für eine bei Königsberg in Preußen errichtete Anstalt zur Besserung verwahrloster Kinder und für die zu ihrer Unterhaltung gestiftete Gessellschaft.*, Königsberg: Gedruckt in der Hartungschen Hofbuchdruckerei, 1827; GStA PK: FM 5.1.4, Nr. 6035.
- SAFRONOVAS, VASILIJUS, 2011: „Borusianistinio didžiojo istorinio pasakojimo aktualizavimas Rytų Prūsijos provincijoje XIX–XX amžių sandūroje: atvejo analizė provincijos kontekste“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Bd. XXIII, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 31–68.
- SAFRONOVAS, VASILIJUS, 2015: *Nacionalinių erdvių konstravimas daugiakultūriniam regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*, Vilnius: Baltijos kopija.
- SCHLEICHER, AUGUST, 1856: *Litauische Grammatik*, Prag: J. G. Calve'sche Verlagsbuchhandlung.
- SCHÖN, HEINRICH THEODOR VON, 1875: *Aus den Papieren des Ministers und Burggrafen von Marienburg Theodor von Schön*, Band 1, Halle a/S: Lippert.
- SCHÖN, HEINRICH THEODOR VON, 1876: *Aus den Papieren des Ministers und Burggrafen von Marienburg Theodor von Schön*, Band 3, Berlin: Franz Duncker.
- SCHÖN, HEINRICH THEODOR VON, 1882: *Aus den Papieren des Ministers und Burggrafen von Marienburg Theodor von Schön*, Band 5, Berlin: Leonhard Simion.
- SCHÖN, HEINRICH THEODOR VON, 1883: *Aus den Papieren des Ministers und Burggrafen von Marienburg Theodor von Schön*, Band 6, Berlin: Leonhard Simion.
- SCHREIBERIS, OTTOMARAS, 2016: *Švento Jono ložė „Memphis“ Klaipėdos mieste 1776–1926*, Klaipėda: Ložė „Memfis prie Obelisko“.

- SCHUBERT, FRIEDRICH WILHELM, 1855: „Aus dem Jahresberichte der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Königsberg für d. J. 1854“, *Neue preussische Provinzialblätter*, Band. VII, Königsberg: E. J. Dalkowski, 241-336.
- SCHULTZE, BRUNO, 2012: „Laisvosios mūrininkijos vaidmuo globaliame pasaulyje“, *Laisvoji mūrininkija pasaulyje ir Lietuvoje: idėjos, istorija, asmenybės*, sudarė Jogėla Vytautas, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 13–18.
- SEMBRITZKI, JOHANNES, 1899: „Geschichte der Memeler Presse“, *Beilage zur Fest=Nummer des Memeler Dampfboots. „Memeler und Grenz=Zeitung“ Memeler Dampfboot*, 1899 den 3. Juli, Memel: F. W. Siebert, [be lapų numeracijos].
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2004: „Kristijono Gotlybo rankraščiai Lietuvoje“, *Senoji Lietuvos literatūra*, t. 17, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 316–333.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2006: *Kristijonas Gotlybas Milkus. Gyvenimas ir literatūrinė veikla*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2010: „Danieliaus Kleino giesmių recepcija XVIII amžiaus švietėjiškos minties tradicijoje“, *Danielius Kleinas ir jo epocha*, parengė Judžentis Artūras, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, (126–145).
- SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2017: „Prūsijos valdžios aktų vertimo į lietuvių kalbą bylos atodangos: vienos polemikos istorija“, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 229–251.
- SIEMERING, F[RANZ], 1890: „Max von Schenkendorf als Freimaurer. (Schluss)“, *Mecklenburgisches Logenblatt*, 1890, Nr. 9, Rostock: Buhr; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 7752.
- SIEMERING, F[RANZ], 1890: „Max von Schenkendorf als Freimaurer“, *Mecklenburgisches Logenblatt*, 1890, Nr. 8, Rostock: Buhr; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 7752.
- SIEMERING, FRANZ, 1883: „Vorführung von Altertümern“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 6, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 403–405.
- SIEMERING, FRANZ, 1885: „Über Bernsteinfunde“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 10, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 230–232.
- SIEMERING, FRANZ, 1887: „Siebente Generalversammlung“, *Mitteilungen der Litauischen Literarischen Gesellschaft*, t. 12, Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung, 422–427.

- SIEMERING, FRANZ, 1891: „Die Behandlung der Mythen und des Götterglaubens bei Lukrez“, *Programm des Königlichen Realgymnasiums zu Tilsit*, sudarė Dangel Max, Tilsit: H. Post, 3–18.
- SKOMSKIENĖ, IRENA, 2010: „Dainų ir karo keleivis masonų ložėje“, *Mokslas ir gyvenimas*, Nr. 10, 12–14.
- SKOMSKIENĖ, IRENA, 2010: „Masonrybės įtaka Liudviko Rėzos asmenybei ir kūrybai. L. Rėzos 170-osioms mirties metinėms“, *Mokslo Lietuva*, Nr. 16 (438), Vilnius: Sapnų sala.
- SLL – *Senoji Lietuvos literatūra. Pietizmo idėjos ir surinkimininkų raštija Prūsijos Lietuvoje*, t. 46., sudarė ir parengė Sidabraitė Žavinta, 2018, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- SLLG – *Statut der Litauischen literarischen Gesellschaft, angenommen in der konstituierenden Versammlung zu Tilsit, am 14. Oktober 1879*. Tilsit: J. Reyländer; GStA PK: XX. HA rep. 2 II, Nr. 2384.
- STONE, LAWRENCE, 1971: „Prosopography“, *Deadalus. Historical Studies Today*, Cambridge: The MIT Press, 46–79.
- STOROST, VILHELMAS, 1904: *Lietuvos Aidos*, Tilžė: Rūta.
- STRAKAUSKAITĖ, NIJOLĖ, 2001: „Mažosios Lietuvos elito identiteto problema: kultūrinis diskursas“, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr. 1–2, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 66–76.
- STRAUBEL, ROLF, 2009: *Biographisches Handbuch der preußischen Verwaltungs- und Justizbeamten 1740–1806/15*, t. 1, A–L, München: K. G. Saur.
- SUBAČIUS, GIEDRIUS, 1990: „Lietuviški raštai – S. Daukanto Didžiojo lenkų-lietuvių kalbų žodyno šaltinis“, *Lituanistica*, Nr. 3, sudarė Lankutis Jonas, Vilnius: Mokslas, 83–94.
- ŠIDLAUSKAS, MARIJUS, 2016: „Iš Prūsų ir Didžiosios Lietuvos dialogo istorijos: ar būta detektyvo?“, *Res Humanitariae*, t. 19, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, sudarė Balsys Rimantas, 188–199.
- TK¹ – *Tilžės Keleivis. Lietuvos naudingasis Kelrodis*, 1900, balandžio 18 d., Nr. 31, Tilžė: J. Reyländeris ir sūnus, (3–4).
- TK² – *Tilžės Keleivis. Lietuvos naudingasis Kelrodis*, 1900, gegužės 2 d., Nr. 35, Tilžė: J. Reyländeris ir sūnus, (3–4).
- TK³ – *Tilžės Keleivis. Lietuvos naudingasis Kelrodis*, 1900, kovo 21 d., Nr. 23, Tilžė: J. Reyländeris ir sūnus, (3–4).
- TK⁴ – *Tilžės Keleivis. Lietuvos naudingasis Kelrodis*, 1900, kovo 28 d., Nr. 25, Tilžė: J. Reyländeris ir sūnus, (1–2).
- TK⁵ – *Tilžės Keleivis. Lietuvos naudingasis Kelrodis*, 1900, balandžio 4 d., Nr. 27, Tilžė: J. Reyländeris ir sūnus, (1–2).

- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ, 2019: „Milų šeima XVII–XVIII a. Prūsijos Lietuvoje: genealogijos rekonstrukcija“, *Archivum Lithuanicum*, t. 21, sudarė Subačius Giedrius, Triškaitė Birutė, Aleknavičienė Ona, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 73–126.
- TRIŠKAITĖ, BIRUTĖ, SIDABRAITĖ, ŽAVINTA, 2019: *Lituanistinio sąjūdžio XVIII amžiaus Prūsijoje atodangos. Dokumentinis Milų šeimos palikimas*, t. 2, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- UNZER-MAGNUS, FRIEDA, 1929: *Beiträge zur Geschichte des Königsberger Buchhandels*, Königsberg: Verein der Königsberger Buchhändler.
- VYDŪNAS, 1909: *Lietuvos Varpeliai*, Tilžė: Otto v. Mauderodė.
- VIT – *Vortrag zum Stiftungsfest der Loge Irene in Tilsit am 26.2.1930, gehalten von Br. Kairies Tilsit.*; RGVA: F. 1412k, t. 1, Nr. 6857.
- VKN – *Vortrag, gehalten von Br. Kairies zum 50. Freimaurerjubiläum des Br. Nast am 23. Dezember 1930.*; RGVA: F. 1412k, t. 1, Nr. 6854.
- VLE – *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. 3, Beketeriai–Chakasai, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2003.
- VOIGT, JOHANNES, 1842: *Autobiographie des ordentl. Professors der orientalischen Sprachen und Literatur an der Universität zu Königsberg Dr. Peter von Bohlen*, Königsberg: Theodor Theile.
- WEISFERT, JULIUS NICOLAUS, 1975: *Lexikon für Königsberg und Ostpreussen*, Hildeheim, New York: Georg Olms.
- WILLMS, E., 1884: *23. Bericht über die Höhere Städtische Mädchenschule zu Tilsit*, Tilsit: J. Reyländer und Sohn.
- WITT, AUGUST, 1844: *Die dritte Jubel=Feier der Albertus=Universität zu Königsberg*, Königsberg: Theodor Theile.
- WOTOWSKI, STANISŁAW ANTONI, 1926: *Tajemnice masonerji i masonów*, Warszawa: Wydawnictwo Księgarni F. Korna.
- ZEMBRICKIS, JOHANAS, 2002: *Klaipėdos karališkojo Prūsijos jūrų ir prekybos miesto istorija*, t. 1, Klaipėda: Libra Memelensis.
- ZPA – *Namentliches Verzeichniss sämmtlicher Mitglieder der Frei-Maurer-Loge zum preussischen Adler in Insterburg, für das Jahr 1822.*; GStA PK: FM 5.1.4, Nr. 5904.
- ZS¹ – *Verzeichnis derer Mit=Glieder der gerechten, und, vollenkommenen [Loge] zum Schwerdt in Riga, auf das Jahr 5779.*; GStA PK: FM 5.2 K50 Nr. 71.
- ZS² – *Verzeichnis der samtlichen Glieder der gerechten und vollkommnen [Loge] zum Schwerdt in Riga. Auf das Jahr 5787.*; GStA PK: FM 5.2 K50 Nr. 71.

ZTP – *Mitglieder-Verzeichniss der unter Constitution der H. und H. Gr. Landes-Loge der Freimaurer von Deutschland in Berlin arbeitenden ger. und vollk. vereinigten St. Johannis-Loge, genannt: zum Todtenkopf und Phönix zu Königsberg in Preussen regulirt für das Maurerjahr 5848/49 am Stiftungstage der Loge, den 21. März 5848.* Gedruckt beim Br. Dalkowski; GStA PK: FM 5.1.3 Nr. 6766.

ŽULYS, VLADAS, 1978: „Senasis universitetas ir lietuvių kalba“, *Mūsų kalba*, Nr. 6, 30–38.

PRIEDAS. MASONŲ DRAUGIJAI PRIKLAUSIUSIŲ IR SU LITUANISTIKA SUSIJUSIŲ ASMENŲ BIOGRAMOS

Biogramose pateikiama medžiaga surinkta iš archyvinių ir publikuotų šaltinių. Pažymėtina, jog biogramose esama baltų dėmių – ne visada tikslios priklausymo ložės datos, nežinomi kai kurie asmens biografijos duomenys.

Fiksuojamos žinios apie asmenį:

1. Asmenvardis, gimimo–mirimo metai, gyvenamoji vieta. Vietovardžiai rašomi lietuviška forma.
2. Svarbesnės pareigos.
3. Ryšiai su lituanistika (pastoracinė, pedagoginė, leidybinė ar kt. veikla).
4. Žinios apie asmens priklausymą masonų ložei: ložės pavadinimas (įstojimo į ložę metai, turėtas laipsnis (žymimas romėniškais skaitmenimis) ir pareigos (jei tokios yra) ložėje.

Kai kuriuose masonų ložių sąrašuose yra nurodyti pakėlimo į tam tikrą laipsnį ložėje metai, tokiu atveju, jie taip pat nurodyti prie turėto laipsnio pridant pakėlimo metus. Jeigu sąrašuose pažymėtos ir kitos ložės, kurioms asmuo priklausė, jos taip pat nurodomos. Prie tų asmenų, kurie buvo plačiau aptarti disertacijos tyrime, pateikiama tik nuoroda į tekstą.

1. Bartsch Christian (1832.11.04–1890.01.04). Daugiau žr. skyrelyje 3. 1. 2.
2. Berent Gustav (g.1843.06.16), Tilžė. Tilžės realinės gimnazijos mokytojas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1875, II–1876, III–1878, IV–1886, V–1888), *Irene* (I–1875, II–1876, III–1878, 1885–kalbėtojas).
3. Bergens Max (g.1854.12.29), Tilžė. Knygyno savininkas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Strenua* (I–1883, II–1884, III–1887, IV–1887, V–1890).
4. Besseltdt Karl (1784–1824), Klaipėda. Vyresnysis mokytojas. Gimė Ceice, mokyklą lankė Naumburge, baigė Leipzigo universitetą, kuriame studijavo filologiją, domėjosi naujosiomis kalbomis, senąja literatūra, poezija. Dirbo mokytoju Naumburge, nuo 1814 m. – vyresniuoju mokytoju Tilžės gimnazijoje. Nuo 1816 m. dirbo Klaipėdoje. Paliko rašto darbų: *Ueber die Nothwendigkeit, altdeutsche Gedichte auf Schulen zu lessen*, Berlin 1812; *Beiträge zur Prosodie u. Metrik der deutschen und griechischen Sprache*, Halle 1813; *Vaterländische Gedichte*, Königsberg 1814; *Von dem*

Verhältniss altdeutscher Dichtungen zur volksthümlichen Erziehung, Königsberg 1814; *Glauben und Gebräuche der Lithauer* (Büsching's wöchentl. Nachrichten 1818) ir kt. Besseldtui ir Eduardui Hermes talkininkaujant, 1817 m. buvo pradėtas spausdinti uostamiesčio laikraštis *Memelsche Wochenblatt*. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1819).

5. Bittens Artur (1874.06.12–1920), Klaipėda. Vidurinės mokyklos mokytojas, rektorius, Klaipėdos apskrities mokyklų tarėjas/inspektorius, istorikas, kultūros veikėjas. 1895 m. baigė Karalienės mokytojų seminariją, studijavo Paryžiaus Sorbonos ir Londono universitetuose. Parengė spaudinį apie Klaipėdos kraštotyra (*Geologisch-kulturhistorische Heimatkunde des Kreises Memel* (1910) ir kartu su Johannu Karlu Sembritzkiu veikalą apie Šilutės istoriją (*Geschichte des Kreises Heydekrug* (1920). 1895 m. baigė Karalienės mokytojų seminariją, dirbo Pakalnės apskrities Juodiškių liaudies mokykloje, 1918 m. tapo mokyklų tarėju, dirbo vienoje iš Klaipėdos rajono pradžinių mokyklų. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1909, II–1910, III–1912, parengiamasis brolis, archyvaras, prižiūrėtojas, 2-asis meistras).
6. Bohlen Peter von (1796–1840). Daugiau žr. skyrelyje 1. 2. 2.
7. Bornträger Friedrich (1787–1866), Karaliaučius. Spaustuvininkas. 1851 m. išleido Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno *Lietuvių kalbos žodyną* (*Wörterbuch der Littauischen Sprache*). Priklausė Karaliaučiaus masonų ložėms *Po trimis karūnomis* (1820–1866), *Po aukso šviesuliu* (1831).
8. Bornträger Ludwig (1788–1843), Karaliaučius. Spaustuvininkas. 1851 m. išleido Georgo Heinricho Ferdinando Nesselmanno *Lietuvių kalbos žodyną* (*Wörterbuch der Littauischen Sprache*). Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu* (1818–1844).
9. Clemens Johann Wilhelm Reinhold (1764–1821). Daugiau žr. skyrelyje 3. 2.
10. Cohn Georg (g.1853.08.27), Tilžė. Justicijos patarėjas, advokatas, notaras. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1890, II–1891, III–1891).
11. Dalkowski Ernst Julius Adolph (1805–1878), Karaliaučius. Spaustuvininkas, 1841 m. išleido išlikusį Rėzos asmeninės bibliotekos katalogą, sudarytą po jo mirties išparduodant knygas. 1838–1878 m. priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu* (I–1838, III–1873), Gumbinės ložei *Po auksine lyra* (III).

12. Dalkowski Carl Ernst Robert (g.1828.11.02), Karaliaučius. Spaustuvininkas. 1855–1887 m. priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu*.
13. Degen Daniel Gottlieb Heinrich (1791.05.08–1848.10.11), Karaliaučius. Spaustuvininkas, poligrafijos įmonių Karaliaučiuje savininkas, Karaliaučiaus savivaldybės narys, tarėjas. Išspausdino protestantiškų pamokslų knygų, išleido trečiąjį Biblijos leidimą lietuvių kalba (1816). Per spaustuvę padėjo Karaliaučiaus blaivybės draugijai platinti leidinį *Brangvyns tikra namų sloga* (1844), išleistą lietuvių (išvertė Frydrichas Kuršaitis), lenkų ir vokiečių kalbomis. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu* (III).
14. Dorn Heinrich (g.1850.04.03), Tilžė. Tilžės aukštesniosios mergaičių mokyklos rektorius. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1877, II–1878, III–1879, IV–1886, V–1887), *Irene* (I–1877, II–1878, III–1879, II- asis pavaduojantis ložės meistras, korespondencijos sekretorius, sekretorius), Gumbinės masonų ložei *Severa* (I–1877).
15. Enslin Theodor Johann Christian Friedrich (1787–1851), Berlynas. Spaustuvininkas. Prisdėjo prie lietuviškų veikalų išleidimo. Po Rėzos mirties komisiniaus pagrindais išleido Frydricho Kuršaičio parengtą antrąją Rėzos *Dainų* laidą (1843), Kuršaičio *Lietuvių kalbos tyrinėjimo* antrą dalį. Priklausė Berlyno masonų ložei *Pastovumas*.
16. Gervais Bernhard Konrad Ludwig (1754/1755–1821), Karaliaučius. Slaptasis tarėjas. Išleido veikalą *Pastabos iš Prūsijos, atsižvelgiant į Lietuvos provinciją*, straipsnį apie Lietuvos istoriją, domėjosi lituanistika. Buvo žurnalo *Prūsistikos darbai* bendradarbis, rašė apie senųjų lietuvių istoriją, Gumbinę. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1810, II–1810, III–1811), Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1776).
17. Glogau Carl Christoph (g.1779/1780?), Karaliaučius. Vyresnysis mokytojas, Karaliaučiaus įgulos kapelionas. Apie 1800–1801 m. buvo Karaliaučiaus Lietuvių kalbos seminaro docentas, mokė lietuvių kalbos. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1805).
18. Gubba Carl Friedrich (g.1800/1801), Klaipėda. Komercijos tarėjas. LLD narys. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (III).
19. Guth Carl Gustav (g.1827.12.13), Tilžė. Pirmosios instancijos teismo patarėjas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1864, II–1865, III–1866, IV–1877, V–1878, *Irene* (I–1864, II–1865, III–1866, ceremonijų meistras, kalbėtojas).

20. Hagen Carl Heinrich (1785–1856), Karaliaučius. Valdžios tarėjas. Kartu su Ernstu Augustu Hagenu leido laikraštį *Prūsistikos darbai*. Jame buvo publikuotas Rėzos straipsnis apie lietuvių liaudies dainas, kiti su lituanistika ir prūsistika susiję straipsniai. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložėms *Po trimis karūnomis* (I–1811, III), *Po aukso šviesuliu* (IV).
21. Hartung Johann Heinrich (1699–1756), Karaliaučius. Spaustuvininkas. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis*.
22. Hartung Georg Friedrich (1782–1849), Karaliaučius. Spaustuvininkas. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po aukso šviesuliu* (IV–1834), *Po trimis karūnomis* (I–1815).
23. Hartung Gottlieb Lebrecht (1747–1797), Karaliaučius. Spaustuvininkas ir knygyno savininkas. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (III–1785).
24. Hennig Julius Gustav (g.1817), Karaliaučius. Pašto direktorius. LLD narys. Priklausė Gumbinės masonų ložei *Po auksine lyra* (III).
25. Hermes Eduard Conrad Aemilius (1792–1845), Klaipėda. Dirbo pagalbinio mokytoju Karališkuose Karaliaučiaus vaikų namuose. Aukštesnysis Klaipėdos gimnazijos mokytojas. Horcho spaustuvėje išleido religinės poezijos rinkinį *Gedichte* (I–1819, II–1820). Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1834), Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (IV).
26. Hoppe Ferdinand Joseph Leopold (g.1840). Daugiau žr. skyrelyje 3. 1. 6.
27. Horch Friedrich Wilhelm (1780–1854), Klaipėda. Spaustuvininkas. Periodinės spaudos Klaipėdoje pradininkas. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (IV, bibliotekininkas).
28. Janulaitis Augustinas (1878–1950). Daugiau žr. skyrelyje 1. 2. 4.
29. Jentsch Alfred (g.1850.09.25), Berlynas. Filosofijos mokslų daktaras, profesorius. Krašto geologas. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1882, II–1882, III–1883), Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1882, II–1882, III–1883), Gumbinės masonų ložei *Severa* (I–1882).
30. Jordan Johann Gottfried (1753–1822). Daugiau žr. skyrelyje 2. 1. 2.
31. Kairies Christoph (1876.04.23–1951). Daugiau žr. skyrelyje 3. 1. 4.
32. Kanter Johann Jakob (1738–1786), Karaliaučius. Spaustuvininkas. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (III, ceremonijų meistras).

33. Kontrym Kazimierz (1777–1836), Vilnius. Vilniaus universiteto bibliotekos adjunktas. Parengė projektą dėl lietuvių kalbos paskaitų įvedimo Vilniaus universitete. Priklausė Vilniaus masonų ložėms *Gerasis ganytojas* ir *Reformuotas Uolusis lietuvis*.
34. Kotzebue August Friedrich Ferdinand von (1761–1819), Karaliaučius. Tarėjas ir generalinis Prūsijos konsulas. Leipcigo laikraštyje galimai parašė recenziją M. L. Rėzos *Dainų* rinkiniui, taip pat parašė veikalų apie Prūsijos istoriją, Lietuvos kunigaikštį Švitrigailą. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1814).
35. Krauseneck Carl Wilhelm Friedrich (g.1800), Gumbinė. Spaustuvininkas. Priklausė Gumbinės masonų ložei *Po auksine lyra* (III), Karaliaučiaus masonų ložei *Discreta* (1840).
36. Krauseneck Otto Wilhelm (g.1835), Gumbinė. Spaustuvininkas. Priklausė Gumbinės masonų ložėms *Po auksine lyra* (I–1873, II–1874, III–1876), III), *Severa* (I–1873, II–1880, III–1881).
37. Krauseneck Wilhelm Valentin (1772–1839), Gumbinė. Spaustuvininkas. Priklausė Gumbinės masonų ložei *Po auksine lyra* (III, meistras, pavaduojantis 2-asis prižiūrėtojas).
38. Kromat Gustav (g.1858.03.15), Tilžė. Pirklys. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1899, II–1900, III–1901).
39. Kūsel Gustav Eduard (g.1842.05.30), Klaipėda. Klaipėdos Luizės gimnazijos direktorius. Mokė Gumbinės Frydricho mokykloje. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1868, II–1869, III–1870), Gumbinės masonų ložei *Po auksine lyra* (I–1868, II–1869, III–1870), Karaliaučiaus masonų ložėms *Discreta* (I–1868, II–1869, III–1870, IV–1872, V–1873), *Po kaukole ir feniksu* ir *Berlyno Didžiąjai ložei*.
40. Leppach Andreas (1737.12.05–1798.03.18), Klaipėda. Lauko pamokslininkas, Klaipėdos bažnyčios dvasininkas. 1875 m. prisidėjo prie atnaujinto giesmyno projekto, minimas kaip Tamplierių įpėdiniams priskiriamos brolijos/draugijos *Sophon* narys.
41. Lesch Paul (g.1872.04.13), Tilžė. Vyno didmenininkas ir viešbučio savininkas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1898, II–1900, III–1901, IV–1909), *Irene* (I–1872, II–1900, III–1901).
42. Lohauss Wilhelm (g.1853.05.27), Tilžė. Knygyno savininkas. LLD narys, buvo draugijos bibliotekos rėmėjas, išleido keletą kraštotyros knygų. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1884, II–1884,

- III–1885, IV–1889), *Irene* (I–1884, II–1884, III–1885, pavaduojantis sekretorius).
43. Lullies Hans (1858.10.18–1935.12.22), Karaliaučius. Profesorius, mokytojas Karaliaučiaus Vilhelmo gimnazijoje. Parengė populiarią mokymo priemonę apie Rytų ir Vakarų Prūsijos kraštotyra – *Landeskunde von Ost- und Westpreußen*, išleido veikalą apie senovės prūsų tikėjimą dievais *Zum Götterglauben der alten Preußen*. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1898, II–1899, III–1901, nuo 1912 – l. *Meistras*), Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1898, II–1899, III–1901).
44. Nast Gotthilf Wilhelm Louis (1853.04.23–1914?), Tilžė. Tilžės Karališkosios gimnazijos profesorius, pedagogas, mokytojas. Baigė klasikinę filologiją, dėstė lotynų, graikų ir vokiečių kalbas. LLD narys, tyrinėjo ir domėjosi lietuvių liaudies dainomis ir melodijomis, parašė veikalą apie lietuvių liaudies dainas ir jų turinį *Die Volkslieder der Litauer inhaltlich und musikalisch* (1893). Priklausė Tilžės masonų ložėms *Irene* (I–1880, II–1881, III–1888, pavaduojantis meistras), *Strenua* (I–1880, II–1881, III–1888, IV–1897, V–1898), Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1880, II–1881, III–1888). Daugiau žr. skyrelyje 3. 1. 5.
45. Nesselmann Georg Heinrich Ferdinand (1811.02.14(kitur 11 d.)–1881.01.07). Daugiau žr. skyrelyje 3. 1. 1.
46. Nickel Max (g.1862.05.18), Tilžė. Aukštesnis teisingumo inspektorius. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1902, II–1903, III–1906).
47. Opitz Carl Ludwig (g.1816/1817), Tilžė. Mokytojas Švepelių kaimo pradinėje mokykloje. Bendradarbiavo Klaipėdos savaitraštyje *Memelsches Wochenblatt*, kūrė eiles, kurias spausdino Rytų ir Vakarų Prūsijoje leidžiami meno almanachai. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1863, II–1864, III–1865).
48. Plew Julius (1861.11.29–[1913]), Tilžė. Karališkosios Tilžės gimnazijos mokytojas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1889, II–1890, III–1891, IV–1902, V–1904), *Irene* (I–1889, II–1890, III–1891), Karaliaučiaus masonų ložei *Discreta* (I–1889, II–1890, III–1891, IV–1902, V–1904, 1-asis pavaduojantis meistras).
49. Rademacher Julius (g.1831.08.26), gimė Darkiemyje, gyveno Vingėje (Tilžės apskritis). Dvarininkas, mokėsi Įsruities realinėje mokykloje, Gumbinės gimnazijoje. LLD narys. Priklausė Tilžės

- masonų ložėms *Strenua* (I–1860, II–1863, III–1864, IV–1887), *Irene* (I–1860, II–1863, III–1864).
50. Rakowski Johann Gottlieb (1781–1831?), Labguva, dab. Poleskas. Kunigas. Apie 1802 m. buvo Lietuvių kalbos seminaro docentas. Priklausė Tilžės masonų ložei *Louise nuoširdzioms širdims* (II–1814).
 51. Reichert Franz Ludwig (1802–1865), Klaipėda. Mokytojas. Vitės pradinėje mokykloje mokė lietuvininkų vaikus. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1841, III, slaptasis archyvaras, bibliotekininkas, ložės namo valdytojas).
 52. Reyländer Curt (g.1887), Tilžė. Spaustuvės savininkas. Priklausė Tilžės masonų ložei *Strenua* (IV–1919, V–1920).
 53. Reyländer Eugen (1844.09.18–1919.09.27), Tilžė. Spaustuvės savininkas. LLD narys, 1860–1861 m. klausė F. Kuršaičio lietuvių kalbos gramatikos kursą Karaliaučiaus universitete. Nuo 1872 m. E. Reyländeris tapo spaustuvės dalininku, vėliau – savininku. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1874, II–1875, III–1877, IV–1898, V–1899), *Irene* (I–1874, II–1875, III–1877, 1883–1884 sekretorius).
 54. Rhesa Martin Ludwig (1776.01.09–1840.08.30). Daugiau žr. skyrelyje 2. 1.
 55. Schau Robert (g.1859.08.26), Magdeburgas. Filosofijos mokslų daktaras, gimnazijos profesorius. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1888, II–1889, III–1890, 1896–1899 kalbėtojas).
 56. Schimmelfenig Wilhelm Theodor (1787–1850), Didlaukiai. Mokėsi Tilžės gimnazijoje, 1805 m. įstojo į Karaliaučiaus universitetą. Buvo precentorius Žiliuose, 1826 m. ordinuotas kunigu nuo 1826 m. paskirtas Rusnės kunigo adjunktu. 1831 m. perkeltas klebonu į Didlaukius, vėliau paskirtas Įsruties superintendentu. M. L. Rėzos talkininkas renkant lietuvių liaudies dainas. Rėzos archyve išliko keturios Schimmelfenigio XIX a. užrašytos dainos. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (III).
 57. Schlenther Heinrich (g.1821.03.05), Būbliškė. Slaptasis valdžios ir krašto tarėjas, dvarininkas, Ordino kavalierius. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1858, II–1860, III–1861, IV–1868, V–1871, I. įkūrėjas, 1-asis prižiūrėtojas), *Irene* (I–1858, II–1860, III–1861).
 58. Schön Heinrich Theodor von (1773–1856). Daugiau žr. skyrelyje 2. 2.

59. Schultz Albert (g.1841.05.02), Tilžė. Pirklys, miesto savivaldybės narys. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Strenua* (I–1877, II–1878, III–1879, IV–1889, V–1891).
60. Schultz Johann Ernst (1742–1806), Karaliaučius. Karaliaučiaus universiteto teologijos profesorius, pamokslininkas, generalinis superintendantas. 1778–1806 m. buvo Lietuvių ir Lenkų kalbų seminarų inspektoriumi Karaliaučiaus universitete. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po kaukole ir feniksu* (I–1773, 1774–kalbėtojas, 1779–pavadojantis meistras, ložei priklausė iki 1806).
61. Seyfried Karl August, Klaipėda. *Memeler Dampfboot* laikraščio, iki Pirmojo pasaulinio karo paskelbusio lituanistinių publikacijų, grožinės literatūros ir kraštotyros darbų, redaktorius. Nuo 1914 m. priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis*.
62. Settegast Daniel Otto (1777.03.03–1817.10.14), Klaipėda. 1793.09.24 įsimatrikuliavo Karaliaučiaus universitete, nuo 1808 m. ordinuotas lietuvių diakonas Klaipėdoje. Lietuvių precentorius. 1808–1817 m. mokytojavo Klaipėdos lietuvininkų parapijėje mokykloje, 1811 m. buvo paskirtas lietuvininkų parapijos kunigu adjunktui, 1814 m. – kunigas Verdainėje. Sūnus Bernhardas Theopilas Settegastas buvo sukaukęs senienų rinkinį, garsėjo kaip Šilokarčemos vaistininkas, priklausė LLD. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1803, II–1808).
63. Siebert Friedrich Wilhelm (1833.05.05–1912.03.12), Klaipėda. Spaustuvės savininkas. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1873).
64. Siebert Hermann Wilhelm (Willy) (1868.06.17–1925.11.11), Klaipėda. Mokėsi karališkoje Luizės gimnazijoje, baigė prekybos kursus, dirbo Hamburgo banke. Spaustuvės savininkas, miesto tarėjas. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (I–1903, II–1904, III–1906, 1-asis prižiūrėtojas, 2-asis prižiūrėtojas).
65. Siemering Franz (1843.07.30–1896), Tilžė. 1863–1867 m. Karaliaučiaus universitete studijavo filologiją, 1867 m. įgijo Filosofijos mokslų daktaro laipsnį. Nuo 1869 m. buvo nuolatinis Tilžės Karališkosios realinės gimnazijos mokytojas. LLD narys. Parašyti darbai: 1. *Quaestiones Lucretianae, p. I et II. Dissertatio inauguralis, Regimonti 1867*; 2. *Die Nominal- und Verbalflexion in Notkers Psalmenübersetzung (Programm 1867)*; 3. *Über litauische Altertümer in den Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft, Tilsit 1880–1887*; 4. *Zur Geschichte des deutschen Männergesangs in Preußen: a) Der preußische*

- Provinzial=Sängerbund, Festschrift 1887, b) Sondergeschichte der Sängervereine in Tilsit und Ortelsburg. Priklausė Tilžės masonų ložėms Strenua (I–1884, II–1885, III–1887, IV–1890, V–1892, 1892–1894–kalbėtojas), Irene (I–1884, II–1885).*
66. Siemering Oskar (g.1842.02.14), Vysbadenas. Vaistinės savininkas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1872, II–1873, III–1875, pavaduojantis ceremonijų meistras).
 67. Smalakys Friedrich (g.1849.09.12), Opstainys. Dvarininkas, leitenantas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1874, II–1877, III–1880).
 68. Sprengel J. Gottfried Viktor (1763–1831), Klaipėda/Tilžė. Lauko pamokslininkas Tilžėje, kunigas Klaipėdos bažnyčioje, superintendentas. 1801 m. Klaipėdoje įkūrė įstaigą nepasiturintiems miestiečių sūnums šviesti ir mokyti amato. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (III, 1798 – meistras, kalbėtojas).
 69. Starck Johann August (1741–1816), Karaliaučius. Teologas, Karaliaučiaus universiteto ekstraordinarinis Rytų kalbų profesorius, rūmų pamokslininkas, generalinis superintendentas. 1776–1778 Starckas vadovavo Lietuvių kalbos seminarui, lietuvių raštijoje pėdsako nepaliko. Priklausė Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1770).
 70. Talke Alexander (g.1830), Tilžė. Čiuożyklos įmonės direktorius. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (III), Karaliaučiaus masonų ložei *Po trimis karūnomis* (I–1861).
 71. Thesing Robert Emil August (g.1846.02.03), Berlynas, Tilžė. Meras. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložėms *Strenua* (I–1878, II–1878, III–1880, IV–1885, V–1885), *Irene* (I–1878, II–1878, III–1880, 1887–1888 I-asis prižiūrėtojas, meistras), Gumbinės masonų ložei *Po auksine lyra* (I–1878, II–1878, III–1880).
 72. Uwoyń Leon (1755–1828), Raseiniai. Raseinių miesto raštininkas. Rašė lietuvių kalbos etimologinį žodyną. Priklausė Raseinių masonų ložei *Palemonas*.
 73. Waikinnis Johann Heinrich Eduard (g.1813/1814), Klaipėda. Spaustuvės savininkas. Priklausė Klaipėdos masonų ložei *Memphis* (III).
 74. Wallentowitz Friedrich Carl (g.1834.07.05), Tilžė. Medicinos mokslų daktaras, gydytojas. LLD narys. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1863, II–1864, III–1866, 1 pavaduojantis meistras, 2-asis pavaduojantis prižiūrėtojas).

75. Werner August Karl Wilhelm (g.1764), Karaliaučius. Arkidiakonas. Buvo vienas iš Rėzos rengtos lietuviškos Biblijos talkininkų. Nuo 1799 m. priklausė neišaiškintai Karaliaučiaus masonų ložei⁶⁸⁵.
76. Wolff Peter Wilhelm (1853.04.30–1918), Tilžė. Karališkosios muzikos konservatorijos direktorius, kompozitorius, muzikas ir pedagogas. Subūrė ir vadovavo vokiškam Tilžės chorui, vargonavo ir vadovavo įvairioms vokiškoms giedotojų draugijoms, organizavo klasikos koncertus Tilžėje. Paragintas Vydūno harmonizavo apie 13 lietuvių liaudies dainų. Priklausė Tilžės masonų ložei *Irene* (I–1878, II–1879, III–1881).
77. Zippel Christian Ferdinand (g.1777), Priekulė. Kunigas. Lankė J. E. Schultzo vadovaujamą Lietuvių kalbos seminarą, Christiano Gottfriedo Zippelio sūnus. Priklausė Tilžės masonų ložei *Louise nuoširdzioms širdims* (III).

⁶⁸⁵ Gerlach 2009, 387.

UŽRAŠAMS

Vilniaus universiteto leidykla
Saulėtekio al. 9, III rūmai, LT-10222 Vilnius
El. p.: info@leidykla.vu.lt, www.leidykla.vu.lt
Tiražas 25 egz.